

РУКОПИСНА
ТА
КНИЖКОВА
СПАДЩИНА
УКРАЇНИ

2024 | 3(34)

Засновники:

Національна академія наук України
Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
Інститут рукопису

Головний редактор

Любов ДУБРОВІНА, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України

Наукова рада:

Олексій ОНИЩЕНКО, доктор філософських наук, академік НАН України (голова)
Аліна ДЗЕНТЬОЛ, доктор гуманістичних наук (Польща)
Георгій ПАПАКІН, доктор історичних наук, професор
Олена ПАСТУШЕНКО, доктор наук із соціальних комунікацій
Олаф ХАММАН, доктор філософії (Німеччина)
Олексій ХАМРАЙ, доктор філологічних наук
Ріма ЦІЦЕНЄНЕ, доктор гуманітарних наук (Литва)
Надія ШИП, доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Галина КОВАЛЬЧУК, доктор історичних наук, професор (заступник головного редактора)
Валентина БЕЗДРАБКО, доктор історичних наук, професор
Геннадій БОРЯК, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України
Лариса БУРЯК, доктор історичних наук, професор
Наталія ВЕРЕТЕННИКОВА, кандидат наук із соціальних комунікацій
Людмила ГНАТЕНКО, доктор історичних наук
Ярослав ДУМАНОВСЬКИЙ, габілітований доктор (Польща)
Наталія ЗУБКОВА, кандидат історичних наук (відповідальний секретар)
Катерина ЛОБУЗІНА, доктор наук із соціальних комунікацій
Дайва НАРБУТЕНЕ, доктор філософії (гуманітарні науки) (Литва)
Володимир ПОПИК, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України
Сергеюс ТЕМЧІНАС, габілітований доктор гуманітарних наук, професор (Литва)
Віра ЧЕНЦОВА, кандидат історичних наук (Франція)
Людмила ШАРІПОВА, доктор філософії, асистований професор (Велика Британія)
Лідія ЯРЕМЕНКО, кандидат історичних наук

Ідентифікатор медіа R30-02744

Видання індексується науковими базами даних, зокрема: Scopus, Web of Science, Google Scholar, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ResearchBib, International Institute of Organized Research (I2OR), CiteFactor, BASE, Open Access Infrastructure for Research in Europe, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Word Cat, EBSCO, Український Реферативний Журнал, Україніка наукова, Наукова періодика України

Адреса редакції:

01601, Київ-33, вул. Володимирська, 62, к. 312
Тел.: (044) 234-78-65, (044) 288-14-18
E-mail: rksu@nbuv.gov.ua
Сайт журналу: <http://rksu.nbuv.gov.ua>

Founders:

The National Academy of Sciences of Ukraine
Vernadsky National Library of Ukraine
Institute of Manuscript

Editor-in-Chief

Liubov DUBROVINA, Dr. habil. in History, Professor, Corresponding Member of NASU

Science Board:

Oleksii ONYSHCHENKO, Dr. habil. in Philosophy, Academician of NASU (Chairman)
Alina DZENTOL, Ph.D in Humanitarian Sciences (Poland)
Olaf HAMMAN, Ph.D. (Germany)
Oleksii KHAMRAI, Dr. habil. in Philology
Heorhii PAPAKIN, Dr. habil. in History, Professor
Olena PASTUSHENKO, Dr. habil. in Social Communication
Nadiia SHYP, Dr. habil. in History, Professor
Ryma TSINTSENIENE, Ph.D in Humanitarian Sciences (Lithuania)

Editorial Board:

Halyna KOVALCHUK, Dr. habil. in History, Professor (Deputy Editor-in-Chief)
Valentyna BEZDRABKO, Dr. habil. in History, Professor
Hennadii BORIAK, Dr. habil. in History, Corresponding Member of NASU
Larysa BURIK, Dr. habil. in History, Professor
Vira CHENTSOVA, Ph.D. in History (France)
Yaroslav DUMANOVSKY, Dr. habil. (Poland)
Liudmyla HNATENKO, Dr. habil. in History
Kateryna LOBUZINA, Dr. habil. in Social Communication
Daiva NARBUTENE, Ph.D (Lithuania)
Volodymyr POPYK, Dr. habil. in History, Professor, Corresponding Member of NASU
Liudmyla SHARIPOVA, Ph.D, Associate Professor (United Kingdom)
Serheius TEMCHINAS, Dr. habil. in Humanitarian Sciences (Lithuania)
Natalia VERETENNIKOVA, Ph.D in Social Communication
Lidiia YAREMENKO, Ph.D. in History
Nataliia ZUBKOVA, Ph.D. in History (Executive Secretary)

Media ID R30-02744

This publication is indexed by the following scientometric databases, among which are: Scopus, Web of Science, Google Scholar, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ResearchBib, International Institute of Organized Research (I2OR), CiteFactor, BASE, Open Access Infrastructure for Research in Europe, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Word Cat, EBSCO, Ukrainian Abstract Journal, Scientific Ukrainika, Scientific Periodicals of Ukraine

Editorial office address:

62 Volodymyrska st., room 312, Kyiv 01601, Ukraine
Phone: (+ 38 044) 234-78-65, (+ 38 044) 288-14-18
E-mail: rksu@nbuv.gov.ua
<http://rksu.nbuv.gov.ua>

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
імені В.І. ВЕРНАДСЬКОГО
ІНСТИТУТ РУКОПISУ

3(34)
2024

РУКОПИСНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 4 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У 1993 Р. ЯК ЗБІРНИК
У СІЧНІ 2024 Р. ПРОДОВЖЕНО У ФОРМІ ЖУРНАЛУ
КИЇВ

Дослідження
архівних
та книжкових
фондів

Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ. Багатоликий Стефан Яворський: київські інтенції й книжні дари на тлі парадигми життя 5

Halyna KLYNOVA-DATSIUK. Archive of the Ukrainian Free University as a source for studying Ukrainian scientific life in displaced persons camps (1945—1952) (англ. мовою) 39

Лариса ДІДОРА. Книжкові знаки на стародруках з бібліотеки графа Адама Ржевуського та членів його родини 55

Еріка КЛИМЕНКО, Людмила РУДЕНКО. Особовий архів Л.М. Ревуцького як важлива складова композиторської спадщини митця 68

Історія
книжкових
колекцій
та зібрань

Анатолій ЩЕРБАНЬ. Друковані портрети Г. Сковороди кінця XVIII—XIX століть: історико-культурний аналіз 82

Дослідження
в галузі
спеціальних
історичних
дисциплін

Олена ПОЛІТОВА. Актуальні питання гринченкознавства в наукових виданнях: бібліографічний зріз у сучасному вимірі 100

Віта БОЙКО. Грошове оцінювання архівних документів як метод визначення їх ціннісних категорій 122

**Дослідження
в галузі
спеціальних
історичних
дисциплін**

Лариса ГАРБАР. Архівне джерело пам'яті зв'язкової Головнокомандувача Української повстанської армії Романа Шухевича : з нагоди століття Дарії Гусяк **145**

Анна РАДЧЕНКО, Олена ВАКАРЕНКО. Поповнення бібліотечних фондів України виданнями з проєктів НАН України «Українська наукова книга іноземною мовою», «Наукові переклади» і «Наука для всіх» **158**

Оксана ВЕРБИЦЬКА. Відзначення в Академії наук УРСР 125-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка: історико-джерелознавчий аспект **178**

Надія ШИП. Девальвація Переяславського акту і «Березневих статей» 1654 року : історіографічний дискурс **197**

**Публікація
документів**

Олександр КРАВЧУК. Маловідомий нарис В. Старосольського про основи політичного світогляду Т.Г. Масарика **221**

**Інформаційний
ресурс
культурної
спадщини**

Наталія СЕНЧЕНКО, Оксана СЕНЧЕНКО. Цифрові колекції як спосіб збереження та використання документальної спадщини Києво-Печерської лаври **245**

*Затверджено до друку і опублікування в мережі Інтернет
Ученою радою Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського
Протокол № 6 від 12 червня 2024 року*

Редакторки *Наталія Зубкова, Ярослава Кучмій*

Редакторка-перекладачка *Дар'я Лелюх*

Відповідальна за випуск *Юлія Дудка*

Технічна редакторка *Тетяна Шендерович*

Комп'ютерне верстання *Оксани Боляк*

Підп. до друку 00.09.2024. Формат 70 × 100/16. Гарн. Minion Pro.
Ум. друк. арк. 22,1. Обл.-вид. арк. 00,00. Тираж 100 прим. Зам. №

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Держреєстру суб'єкта видавничої справи
Серії ДК № 544 від 27.01.2001

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
V.I. VERNADSKYI NATIONAL LIBRARY OF UKRAINE
INSTITUTE OF MANUSCRIPT

3(34)
2024

MANUSCRIPT AND BOOK HERITAGE OF UKRAINE

SCIENTIFIC JOURNAL
PUBLISHED 4 TIMES PER YEAR
FOUNDED IN JANUARY 1993 AS A COLLECTION
IN JANUARY 2024, CONTINUED AS A JOURNAL
KYIV

*Studies
of Archival
and Book Fonds*

*History
of Book Collections
and Gatherings*

*Studies
in Special
Historical
Disciplines*

CONTENTS

<i>Vasyl ULIANOVSKYI</i> . Many-faced Stefan Javorski: Kyiv intentions and book gifts against background of paradigm of life	5
<i>Halyna KLYNOVA-DATSIUK</i> . Archive of the Ukrainian Free University as a source for studying Ukrainian scientific life in displaced persons camps (1945—1952) (in English)	39
<i>Larysa DIDORA</i> . Bookplates on old printed books from library of Count Adam Rzewuski and members of his family	55
<i>Erika KLYMENKO, Liudmyla RUDENKO</i> . Lev Revutskyi's personal archive as important component of artist's composer heritage	68
<i>Anatolii SHCHERBAN</i> . Printed portraits of H. Skovoroda of the late 18th — 19th centuries: historical and cultural analysis	82
<i>Olena POLITOVA</i> . Current issues of Hrinchenko studies in scholarly publications: bibliographic overview in modern dimension	100
<i>Vita BOYKO</i> . Monetary valuation of archival documents as method of determining their value categories	122
<i>Larysa HARBAR</i> . Archival source of memory of liaison to Commander-in-Chief of Ukrainian Insurgent Army Roman Shukhevych: on occasion of centenary of Daria Husiak	145

Studies in Special Historical Disciplines

Anna RADCHENKO, Olena VAKARENKO. Replenishing of library fonds of Ukraine with publications from projects of National Academy of Sciences of Ukraine: "Ukrainian scientific books in foreign languages", "Scientific translations" and "Science for all" **158**

Oksana VERBITSKA. Celebration of 125th anniversary of birth of Taras Shevchenko by Academy of Sciences of Ukrainian Soviet Socialist Republic **178**

Nadiya SHYP. Devaluation of Pereyaslav Act and "March Articles" of 1654: historiographical discourse **197**

Publication of Documents

Oleksandr KRAVCHUK. Little-known essay by Volodymyr Starosolskyi on political outlook of Tomaš Garrigue Masaryk **221**

Informational resources of cultural heritage

Natalia SENCHENKO, Oksana SENCHENKO. Digital collections as way of preserving and using documentary heritage of Kyiv-Pechersk Lavra **245**

Scientific journal "Manuscript and Book Heritage of Ukraine. Archeographic Studies of Unique Archival and Librarian Fonds"

Published 4 times per year

Founded in 1993

Languages: Ukrainian, English, Polish

Founder: National Academy of Sciences of Ukraine, V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, Institute of Manuscript

Subject areas

- The series covers various aspects of the research of history and existence of manuscripts, old printed books, specialized librarian and archival fonds with a view of reconstruction of the history of book culture in Ukraine and world.
- It represents scientific studies on specific historical subjects, publishes documents, scientific referential and informational materials (collections reviews, archeographic and bibliographic descriptions, indexes, reports and reviews).
- The periodical also encompasses articles on the problems of storage, restoration and conservation of manuscripts.
- The publication also disclosing the issues of creating automated processing technologies, describing manuscripts and books, and using information and search systems in library and archival work.

Purpose

The purpose of the scientific journal "Manuscript and Book Heritage of Ukraine" consists in introducing to the scientific and social circulation new documentary sources on the history of Ukraine and world, theoretical and practical researches on the problems of archeography, bibliography, codicology and codecography, library and archival sciences, innovative technologies in the library and archival activities. Publications of documents, presented in the scientific journal, are source of information for further scientific works on history, philology, and cultural studies.

Aim and task

The aim and task of the digest is the publication of topical, theoretical or practical content, and the newest articles and publications of documents. Materials that have passed the internal review procedure for their scientific level and compliance with the issues of the publication are accepted for publication. "Manuscript and Book Heritage of Ukraine" is an open publication that invites to cooperation both domestic and foreign scientific professionals. The humanitarian orientation of the digest provides an opportunity to cover studies on history, philology, art criticism, library and archival issues, preservation and restoration of documents, innovative information technologies. The high quality of the digest is provided by the professional composition of the authors and the exactingness of the editorial board and reviewers to the scientific novelty and relevance of the papers proposed for publication. The publication is an information platform for conducting scientific professional discussions on specialized scientific fields.

<https://doi.org/10.15407/rksu.34.005>

УДК 929:271.2-726.1](477)"1658/1722"Яворський+ 930.253:002.2]Яворський

Василь Ульяновський, доктор історичних наук, професор,
професор кафедри давньої та нової історії України,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)
E-mail: ulianovsky@knu.ua
ORCID: 0000-0003-0536-8835

БАГАТОЛИКИЙ СТЕФАН ЯВОРСЬКИЙ: КИЇВСЬКІ ІНТЕНЦІЇ Й КНИЖНІ ДАРИ НА ТЛІ ПАРАДИГМИ ЖИТТЯ

Мета роботи. Дослідити київські сюжети в житті й творчості митрополита Стефана Яворського, показати багатогранність його текстів, різноманітність проявів його особистості в публічних і персоналістичних вимірах, розглянути суть його значного книжного дару (річного циклу службових Міней) Кирилівському монастирю та кількох книг, подарованих Києво-Печерській обителі, як інтелектуально-духовний жест з можливими підтекстами. **Методологія.** В основу методології покладено сучасні розробки «інтелектуальної історії», «історії повсякдення», соціології й антропології книжності, які дозволяють показати багатолікий людини і мислителя та її прояви в текстах і книжних дарах, розкрити київські інтенції Стефана Яворського. Метод Роберта Дарнтона щодо «життя книг» через призму відношення до них автора/дарувальника та фізичного функціонування цих книг дозволяє розкрити жестову систему Стефана Яворського через подаровані ним київським монастирям книги. **Новизна.** У дослідженні запроваджується до наукового обігу виявлений корпус Міней, подарованих Стефаном Яворським київському Св. Троїцькому Кирилівському монастирю, та дві книги, подаровані Києво-Печерській лаврі. Аналізується сенс цих дарувань, можливі інтенції дарувальника як щодо конкретних книг, так і стосовно названих обителів та їхніх діячів. **Висновки.** Стефан Яворський по-різному проявляв себе в публічному й приватному

Цитування: Ульяновський В. Багатоликий Стефан Яворський: київські інтенції й книжні дари на тлі парадигми життя. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 3 (34). С. 5—38. <https://doi.org/10.15407/rksu.34.005>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

житті та спілкуванні. Він був доволі обережною людиною, тож лише зрідка демонстрував «реального» себе не лише публічно, але й на приватному рівні, особливо на письмі. Відтак, його книжні дари є одним з можливих «ключів» для декодування багатьох ликів Стефана Яворського в конкретний час, власне, на сам момент книжного дару. Яворський практично упродовж усього часу перебування поза Києвом (1700—1722 рр.) прагнув туди повернутися, його київські інтенції були рівноцінними ніжинським. Дослідження збережених його конкретних книжних дарів є ще одним штрихом до характеристики багатолікості Стефана Яворського, яка потребує нових глибоких студій.

Ключові слова: Стефан Яворський, книжність, Свято-Троїцький Кирилівський монастир, Києво-Печерська лавра, Київ, Ніжин, Мінеї, багатолікість.

Актуальність теми дослідження. В історіографії давно усталилася думка про те, що Стефан Яворський, як і чимало «киян» (тобто, тих, хто отримав освіту в Києво-Могилянській Академії), служив переважно монархії й імперії в Москві та Санкт-Петербурзі. Це обумовлене текстами, які створювали українські інтелектуали в російських столицях і для прославлення правлячих осіб. Поза межами цього офіціозу залишалися не лише самоідентифікація інтелектуалів (її важко визначати саме за вказаними текстами), але й їхні інтенції щодо Малої Батьківщини — України (на той час іменованої Малоросією) та її конкретних регіонів. Відтак більшість українських інтелектуалів вписується власне в російську чи загальноімперську парадигму діяльності й штучно вилучається з української парадигми. Тож важливо, особливо зараз, «повертати» українських інтелектуалів на Батьківщину. Однак цього не варто робити штучно (лише через їхнє походження), але спробувати виявляти їхнє відношення до України (в усіх її сенсах і проявах) через їхні дії та жести, особливо ж, якщо тексти не дозволяють цього предметно зробити. До таких надто не поцінованих власне в українському контексті діячів належить Стефан Яворський. Гадаю, це пов'язане саме з небажанням згадувати про його «антиукраїнські» акції (наприклад, анафему Іванові Мазепі) та надто виопуклені «пропетровські» заходи й тексти. Звісно, тексти Яворського, власне, саме це назагал і підтверджують. Проте основна проблема полягає в тому, як і за яких обставин ці тексти з'являлися. Стосовно ж Стефана Яворського присутній доволі унікальний феномен багаторівневості створених ним текстів, зокрема проповідей і панегіриків. Інтерпретація його інтелектуальної спадщини не може бути прямолінійною, буквалістською за прикладом антиохійської богословської школи. Чимало його проповідей мали таку кількість підтекстів, що можуть дешифруватися не просто по-різному, але навіть у прямо протилежний спосіб. Не менш цікавими є й жести Стефана Яворського, як той дар книг до київських монастирів, про який ітиметься у цьому дослідженні. Отже, студіювання багатолікості Стефана Яворського та її проявів дозволяє інакше оцінювати його відношення до України й українськості в її різних проявах, що є досить актуальним у наш час, коли проблема «включення» й «виклю-

чення» з української інтелектуально-духовної минувшини перейшла з наукової в публічну політичну площину (детально щодо різноманіття методів аналізу інтелектуальної продукції [19, с. 194—229]).

Аналіз досліджень і публікацій. Особі й творчості Стефана Яворського присвячена доволі численна література. Навколо Яворського точилися суперечки ще за його життя й після смерті, які призвели до «задавання» двох головних напрямів оцінки митрополита: глорифікації (Феофілакт Лопатинський у передмові до «Камня веры» — «Сказание о творце книги сея») та розгромної критики й звинувачень (Феофан Прокопович і так званий «Молоток на "Камень веры"»); Яворського звинувачували у змові з Мазепою, таємному єзуїтизмі та зв'язках з Папою й інших надуманих гріхах). Частково ці глобальні оцінки перенеслися й на ХІХ ст. Київські автори були схильні шукати місцеві корені особистості Стефана Яворського і публікувати його тексти, переважно створені в київський період. У цьому сенсі слід особливо виділити публікації М.О. Максимовича [33] та П.О. Терновського [56—59]. Московські й петербурзькі дослідники бачили в Яворському поплічника (якщо не відвертого прислужника) Петра І та його реформ. Це було зумовлене першим тритомним виданням (1803—1805) у Москві проповідей Стефана Яворського, а затим віднайденням та публікацією нових рукописних текстів проповідей митрополита, які були написані й виголошені в Москві в 1702—1720 рр. [67].

Своєрідний «тон» характеристиці Стефана Яворського методом його протиставлення Феофану Прокоповичу надовго задав Ю.Ф. Самарін [51, 16, 25, 60], хоча його дисертація 1843 р. була порізана цензурою й вийшла друком у повному обсязі лише 1880 р. [50]. Більш-менш об'єктивістський підхід присутній лише в узагальнюючих енциклопедичних статтях [25, 69] та базованих на архівних матеріалах Св. Синоду працях С.Г. Рункевича [48—49]. Особливе місце в історіографії посідає проблема стосунків Стефана Яворського з гетьманом Іваном Мазепою [39]. Детальний конкретний аналіз усіх праць про Яворського, включно з місцевими, до початку ХХ ст. подав С.І. Маслов [34, с. 3—10]. Щодо книжності Яворського, його бібліотеки та книжних дарів й донині залишається класичною розвідка цього київського літературознавця [34].

В українській історіографії другої половини ХХ ст. з'явилася лише одна книга про Яворського [22]. У наш час творчістю Стефана Яворського чи не найбільше займаються Джованна Броджі [14—15], а також філософи, зокрема М. Симчич та К. Сіторіус [52—53, 55]. Проте в російській історіографії з 2000-х років спостерігається неабиякий інтерес до постаті Стефана Яворського. У цьому контексті позитивним моментом є публікація численних текстів Яворського — як раніше друкованих, так і за його авторськими рукописами [5—8, 10—11]. Але оцінка його діяльності при цьому залишається контраверсійною [17—18, 20—21, 27—30, 42—46].

У жодній з публікацій особливий акцент на київських інтенціях Стефана Яворського не робиться (окрім загальної констатації «київської освіти» та спеціальних оглядів його курсів), а тим паче не йдеться про його книжні дари до київських обителів.

Мета дослідження. Завданням статті є акцентувати проблему київських пріоритетів та прагнень Стефана Яворського на підставі його епізодичних прямих вказівок і натяків (листи до Димитрія (Туптала) Ростовського та Івана Мазепи) та конкретних дій (усних прохань до царя Петра I та жестів (книжні дари).

Виклад основного матеріалу. Якщо починати з витоків, то Стефан (в миру Симеон) Яворський — виходець із Галичини (більшість дослідників називають місцем його народження м. Яворів на Львівщині, лише деякі пов'язують цю подію із с. Явора на Самбірщині). Основна інформація про ранній період життя Яворського міститься лише в передмові його учня й прибічника Феофілакта Лопатинського до виданого в 1728 р. «Камня веры». Саме в ній автор вказував на походження владики Стефана зі шляхетського роду (гербу Сас; його власний герб уміщений на гравюрі у виданнях «Камня веры» 1728—1729 рр., а також на церковних речах, подарованих Яворським у Ніжинський монастир, — повернутий догори півмісяць із 6-кутними зорями на кінцях та стрілою посередині [34, с. 64]). Саме походження Яворського насправді важливе — це середовище років дитинства заклало певні інтенції, але які саме? Адже в Короні Польській, у тому числі в названому регіоні, панувала суміш культур, релігій та мов, тож разом це мало закласти все перелічене й у дитячу свідомість Симеона. Тим більше, що й початкову освіту хлопчик отримав за місцем народження (якщо врахувати, що Яворський прожив 64 роки, то дата його народження вираховується як 1658 р.) — про це писав Феофілакт. Стосовно віровизнання родини Яворських точаться дискусії (зокрема, щодо належності до уніатизму), лише названий учень Стефана констатував православність родини, яка мала тікати від переслідування уніатів до Чернігівщини — м. Ніжина. Коли саме й чому Яворські здійснили зміну підданства й віри (якщо не були православними) — невідомо. Знаємо лише, що ймовірно в підлітковому віці Симеон з батьками оселився в с. Красилівці Козелецького повіту (нині Бахмацький район Чернігівської області), неподалік м. Ніжин. Відтоді саме цей регіон став «другою Батьківщиною» для Яворського. Існувало матеріальне підтвердження цього — дар Стефаном 1702 р. на престольної Євангелії до сільського храму в пам'ять про матір Євфимію, яка була там похована [56, № 1, с. 47]. З цього й починаються його книжні дари як жести вияву особливого ставлення й любові, притому власне через Церкву (як структуру) / церкву (як дім Божий). Це важливо акцентувати, бо надалі Яворський буде користуватися саме цією жестовою мовою як знаком емоційного прояву, не вираженого текстово й конотовано. Гадаю, його прояв особливого ставлен-

ня до Ніжина, де він з батьками часто бував ще в дитинстві, так само проявиться не лише в заснуванні монастиря, але й у книжних дарах, вершиною чого стане передання в Ніжин найціннішого, що він мав, — власної великої бібліотеки. Тож книжні дари для Стефана Яворського від моменту його виїзду з України до Москви стануть узагальненим жестом його прихильності, любові й вдячної пам'яті до рідної землі, її духовних центрів і людей.

Київ з'являється в долі Симеона, коли настає час продовження освіти у стінах Києво-Могилянської школи (колегії, тоді вона ще не набула офіційного титулу Академії). Точно встановити час запису Яворського до числа студентів не вдається. Відомо лише, що його помітив і наблизив до себе майбутній Київський митрополит Варлаам Ясинський. Оскільки ж він залишив викладання та перейшов до Печерського монастиря в 1673 р., то вочевидь студії Симеона відбувалися до вказаного року. Саме за часів спудейства Київ став рідним для Яворського, як і його школа. Ймовірно, вони обидва (і місто, і школа) стали бажаним місцем подальшого життя Симеона й саме задля цього він був відправлений (за словами Феофілакта, Варлаамом Ясинським, хоча такі рішення мали приймати Київський митрополит і офіційна влада, яка видавала документи на подорожі за кордон) на навчання до Корони Польської. Феофілакт Лопатинський писав, що в Польщі Яворський пройшов усі науки «грамматические, стихотворные, риторские, философские и богословские» — тобто повний цикл [5, с. 28]. Тоді чому саме він навчався в Києві? Адже в київській школі всі дисципліни, як і на Заході, викладалися латиною й за відомими посібниками. Можливо, Феофілакт подав власне уявлення про курси, які слухав Яворський. Нам невідомі точні роки його навчання в польських школах, однак можна назвати місця його навчання — Львів, Люблін, Вільно та Познань (це визначено за конспектами самого Яворського з відповідними помітками [34, XV—XVI]). Дослідниками встановлено, що богословський курс Симеон слухав у Віленській єзуїтській академії в 1684—1686 рр., зати́м у Познані (1686—1688 рр.), притому у славнозвісних професорів — Я. Годембського, Я. Древса, Е. Агоеса, К. Вольського [52, с. 76—77]. Цікаво, що про навчання Симеона у Вільні повідомляли у своїх таємних звітах місцеві єзуїти: у цьому місті юнак не лише навчався, але й був «ректором конгрегації блаженної Діви» (тобто, студентського товариства), однак після повернення до Києва «перейшов у схизму, тож його ім'я було вимаране зі списків» [12, с. 184, 359]. Це не було якимось винятком: задля освіти більшість православних юнаків «тимчасово» переходили в римокатолицтво. При цьому Симеон узяв ім'я Станіслав Симон [56, № 1, с. 53]. Ті самі єзуїти констатували, що Яворський «завершив вищі науки у Вільно, прикинувшись уніатом, але коли там з нього була знята маска, то він... був видалений звідти не зовсім почесно» [там само, с. 58]. Пізніше цю обставину вороги Яворського (зокрема, Феофан Прокопович) використовують для того, щоб звинуватити його в таємному приєднанні до ордену єзуїтів.

Яворський, вочевидь, зрідка повертався до Києва: 1684 р. датований його панегірик на честь поставлення його вчителя Варлаама Ясинського архімандритом Києво-Печерського монастиря («Hercules post Atlantem infracto virtutum robore honorarium pondus sustinens», надрукований у Чернігові). Саме цей текст вказує на блискучу освіту й надзвичайну обдарованість Симеона Яворського, яка, знову таки, вперше була продемонстрована публічно в Києві. Окрім того, це ще й початок на довгому шляху барокових прославлень, які стануть певною «візиткою» Стефана Яворського до самої смерті. Варлаам Ясинський у подачі автора — Геркулес, а його попередник Інокентій Гізель — Атлант. Таке порівняння двох визначних діячів Церкви з міфічними античними героями було загальною нормою тогочасної системи риторики. Однак саме у цьому Яворський віднайде для себе персонально неймовірну можливість втаємничувати за символами, алегоріями і сентенціями приховані змісти, які піддаються дослідницькій дешифровці з великою складністю. Утім, саме це дозволяє бачити багатолікість Яворського у, здавалося б, ясних для розуміння текстах. Навіть його сучасники далеко не завжди «бачили» ці приховані змісти й сенси, що слугувало як на користь автору (критиковані явища, особи та їхні дії не були ними помічені), так і на шкоду (противники вбачали приховані вади — потаєний католицизм, єзуїтство, критику Петра I тощо) йому. До Києва Яворський повернувся остаточно в 1688—1689 рр. І вже 1689 р. не лише написав, але й видав панегірик іншому своєму патрону — гетьману Івану Мазепі («Echo głosu wołaiącego na ruszczy»). Так Симеон перейшов під крило нового гетьмана, який не менше любив книжність та був інтелектуалом. А наступного року його перший протектор Варлаам Ясинський став Київським митрополитом. На честь цієї події Яворський створив третій панегірик («Arctos caeli Rossiaci»), який підписав уже монашим ім'ям Стефан. Феофілакт Лопатинський стверджував, що намовив Яворського до монашества та здійснив обряд сам владика Варлаам [5, с. 28; 33, с. 711]. У 1691 р. з'явився новий панегірик від Стефана на честь Варлаама Ясинського («Pełnia neubywającej chwały w herbowym xieżysu»). На той час Яворський уже був не лише ієромонахом, але й префектом Києво-Могилянської колегії та професором філософії. Отже, в київському контексті (в широкому розумінні слова) здійснилася мрія Стефана Яворського — бути професором рідної школи й жити в Києві. Його єдиною можливим знаком вдячності владним особам, які стали протекторами в досягненні цієї мети, були панегірики (їхній автор отримав титул *poeta laureatus*). Таким шляхом Яворський ітиме й надалі, але панегірики будуть присвячені вже верховному владареві держави та його вчинкам. Різниця, гадаю, в тому, що перші київські панегірики — реальна вдячність без протилежних підтекстів, а подальші — служба, яка все більше включала позірною не проявлені сенси. Рукописні курси Яворського з філософії та богослов'я 1690-х років збереглися й були досліджені [52, 53, 55]. Вважається, що він

був ініціатором запровадження повного 4-річного курсу богослов'я (замість дворічного) в київській школі за прикладом єзуїтських [70, с. 23]. Користуючись творами західних богословів, Яворський запозичив з них чимало трактувань, включно з римо-католицькими теологічними постулатами (Непорочне зачаття Діви Марії, тотожність чистилища православним митарствам тощо). Це певне західне спрямування Стефан збереже й у подальшому, але вже не настільки відкрито й артикульовано, «розмиваючи» свої переконання численними цитатами зі святих отців та Біблії.

Зважаючи на монашество й інтелект, Стефан Яворський не міг довго залишатись у стінах рідної школи. Імовірно, в 1698 р. Варлаам Ясинський поставив свого вихованця ігуменом київського Миколо-Пустинного монастиря, що був однією з давніх шанованих святинь (хоча й за межами тогочасного Києва). Це піднесло Яворського на вищі щабелі київського духовенства. Тож Стефан створив новий панегірик, що спочатку був виголошений як проповідь під час вінчання племінника Мазепи ніжинського полковника Івана Обидовського, а згодом виданий («Виноград Христов») [3]. Власне, в цій проповіді Яворський об'єднав дві улюблені локації — Київ та Ніжин, сентимент до яких зберігатиме до кінця життя.

Митрополит Варлаам Ясинський бачив Стефана Яворського як можливого єпископа відновленої Переяславської єпархії. Однак талант Яворського зіграв з ним «злий жарт», який назавжди позбавив його і Києва, і Ніжина. Відправлений митрополитом до Москви з метою клопотати про відновлення Переяславської єпархії, Яворський потрапляє на очі Петру I під час виголошення надгробного слова при похованні воєводи О.С. Шеїна. Автор використав увесь свій творчий і ораторський (навіть вороги відзначали його неймовірний дар красномовця) хист [текст промови — 61, ч. 1, с. 137—139], тож припав до смаку цареві, який уже не відпустив його до Києва, наказавши патріарху Адріану висвятити Стефана в єпископи, притому на ближчу до Москви єпархію. Судячи з опору Яворського, таке призначення його засмутило, він щосили рвався до рідного Києва. Задля виконання царського наказу на спочинок був відправлений митрополит Рязанський Авраамій, і 16 березня 1700 р. мала б відбутися хіротонія Яворського. Однак Стефан пішов на небачений крок: він не прибув на хіротонію й сховався в Донському (Донської ікони Богоматері) монастирі, куди за ним патріарх двічі посилав. Яворський уперто відмовлявся від хіротонії, прохаючи відправити його до Києва. Задля пояснення свого вчинку вчений богослов послався на канони, які не дозволяють при живому єпископові займати його кафедру, бо це вважається «духовним перелюбством». Тож патріарху Адріану довелося скаржитися Петру I на непокірного ігумена [56, № 3, с. 239—240; 48, с. 140—142]. Стефан знаходив нові виправдання: поширення чуток, ніби він купив єпископство за 3 тис. золотих, що він єретик, «ляшенко», «обливанець» тощо. Серед архієреїв, які прибули на хіротонію,

виник скандал: митрополит Ігнатій Римський-Корсаков виступив проти хіротонії Яворського і словесно образив самого патріарха та інших архієреїв (його ув'язнили в кремлівському Чудові монастирі [62, с. 36—42]). Однак цар був наполегливим, тож Яворському довелося скоритися: 7 квітня 1700 р. він був хіротонований у митрополити Рязанські й Муромські. Після всього цього, розуміючи, що він не зможе повернутися до Києва, владики Стефан вирішив негайно попідкуватися про свій «київський скарб» — бібліотеку («книги, книжечки, письма») [49, с. 69]. Так Яворському довелося назавжди попрощатися з мрією про Київ, хоча він і надалі здійснював спроби повернутися до цього міста, але безуспішно. «Київський текст» для Стефана надалі існував в уяві, його творах, книгах і жестах дарування.

Відтоді новому владиці довелося бути особливо обережним і уважним як у своїх текстах, проповідях, так навіть і у приватних листах. За ним активно слідувала «старомосковська партія», яка приховано виступала проти реформ Петра I, особливо в Церкві. Саме з цього часу всі його тексти є доволі закодованими, і їхнє розкодування може бути (і є!) багатозначним, точніше — далеко не однозначним. Становище Стефана Яворського в столиці ще більше ускладнилося, коли по смерті патріарха Адріана Петро I не дав дозволу на обрання нового глави Церкви й призначив Яворського фактичним місцевлюстителем (термінологія навіть в офіційних документах, в тому числі від імені Яворського, різна; вживаю посутній термін) у жовтні 1700 р. Ставлення Яворського до своєї нової ролі зрозуміле з підпису владики Стефана в його грамоті Ніжинському Назарет-Богородичному монастирю 1717 р.: «экзарх Святейшаго Всероссийскаго Патриаршескаго Престола между Патриаршеством» [35, с. 12, 13, 16]. Означення «між Патріаршеством» вказує на те, що Яворський вважав за необхідне й можливе відновлення влади патріарха в Церкві. Це підкреслюється ще й тим, що грамота була завірена патріаршою печаткою в Успенському соборі Кремля — головному храмі патріархії. Яворський був переконаний у приматі Церкви над світською владою (дослідники вказують на вплив на нього римо-католицької доктрини, хоча ця думка була головною і для «старомосковської» цілком антиримської течії, втім заперечувати вплив на владику Стефана західного богослов'я немає сенсу).

При неможливості повернутися до Києва Стефан Яворський включився (якщо не був призвідцею) до ініціативи подарунка Конгрегаційній церкві Київської Академії великої, коштовно оправленої на престольній Євангелії. Наприкінці книги на окремому аркуші були перераховані всі імена дарителів (114), які розпочиналися благословенням Київського, Галицького і всієї Малої Русі митрополита Варлаама Ясинського і Рязансько-Муромського владики Стефана Яворського. Реально ця Євангелія була виготовлена і разом з церковними апаратами надіслана до Києва в 1705 р. ієромонахом Антонієм Стрешковським, який просив про молитву за всіх дарувателів, список яких очолювали Стефан Яворський і Дмитрій Туптало (не збереглося).

Грамота Стефана Яворського Ніжинському Благовіщенському монастирю 1717 р.

Початок грамоти Стефана Яворського Ніжинському Благовіщенському монастирю 1717 р.

Немає сенсу переказувати й навіть аналізувати знову відому інформацію про діяльність Стефана Яворського в Москві, а зати́м у Петербурзі. Зупинюся лише на моментах, які прямо чи опосередковано пов'язували його з Києвом та Україною. Звісно, він мав безперервний прямий контакт і з Києвом, і з Україною в цілому через багатьох людей, оскільки «перетягнув» до Москви численних вихованців Києво-Могилянської академії (титул надав Петро I не без впливу Яворського), а також сприяв призначенню «малоросіян» на російські кафедри, перебуваючи з ними в молитовному зв'язку (такий духовний зв'язок часто міцніший і важливіший за фізичний). Особливе значення для Яворського мало спілкування з Феофілактом Лопатинським, якого він «виписав» з Києва в 1704 р. і який став найбільш наближеним до нього українським діячем. При цьому фактичний «лідер Церкви», як його представляли сучасники, в тому числі іноземці, був дуже обмежений у владі та функціях щодо церковних структур і діячів, оскільки главенствувала світська влада. Більше того, вже в 1701 р. Петро I, як повідомляли єзуїти, заявив, що патріархії в Росії більше не буде, оскільки давня традиція свідчить лише про чотирьох глав церков [12, с. 66]. Імовірно, тоді Яворський зрозумів, що традиційний церковний порядок буде порушено і йому доведеться перебувати біля витоків цієї державної акції. Концентрація митрополитом Стефаном у Москві вихідців з Київської Академії, переведення викладання в місцевій школі з грецької на латину та запро-

вадження інших призвичаєнь, характерних для Київської митрополії й запозичених із Заходу, призвели до важкого морального удару — критичних листів Єрусалимського патріарха Досифея II Нотари до Петра I (1702 і 1705 рр.), спрямованих проти Стефана Яворського як місцеблюстителя, ієрарха і богослова [24, с. 183—184]. Намагання Яворського виправдатися перед Досифеєм (написав йому листа) не мали успіху, але й Петро I не відреагував на звинувачення щодо митрополита Стефана. Саме на цей час припадає перше вагоме випробування для місцеблюстителя — у «справі Талицького», московського книжника, який писав про початок апокаліптичних діянь і представляв Петра I як антихриста на підставі «прорахунків» цифр його імені як «диявольського числа 666». Яворський отримав наказ царя переконати арештованого й допитуваного Талицького богословськими доказами. У результаті «еретик» у листопаді 1701 р. був страчений, а Яворський мав написати текст «Увещевания», який зачитувався перед стратою. Тут він чи не вперше відверто підкорився царському диктату, обґрунтовуючи божественне передвизначення покори законній владі численними біблійними прикладами цього [16, с. 909—919]. З даною справою виявився пов'язаним єпископ Тамбовський і Козловський Ігнатій (Шалигін), тож місцеблюстителю за наказом царя було доручено провести архієрейський собор у Москві та покарати Ігнатія, який був позбавлений сану й висланий на Соловки. Але цим не завершилось «обслуговування» царського бажання: задля спростування чуток про царя-антихриста Яворський у 1703 р. видав трактат «Знаменія пришествія антихриста и кончини века». Так, він мав політичне спрямування, але посутньо мав також і богословське — щодо відсутності ознак, наведених в «Апокаліпсисі», та неможливості з імені «Петро» видобути число «666». Роком раніше вийшла «замовна» проповідь Яворського про символіку російського герба (проголошена 10 січня 1702 р. в Успенському соборі після урочистого молебну на честь перемоги під Дерптом), в якому всі символи герба він виводить із Біблійних текстів і наділяє їх особливим значенням (орел — символ династичного роду і «священної російської монархії», три вінці над ним — символ Святої Трійці, а розпростерті крила — хрест Христа), незважаючи на всю реальну історію формування символів починаючи від середньовіччя. Вважається, що цією проповіддю владика Стефан започаткував реформування церковних проповідей, вивівши їхній зміст за рамки власне церковних настанов та надавши їм суспільно-політичного значення, наповнив публіцистичними та ідеологічними сенсами. Тут він прославив Петра I, використавши образ «каменя», який цар заклав в основу імперії (нова столиця, флот, армія) [29]. Усі ці тексти підлягають спеціальному поглибленому аналізу, оскільки вони, думаю, не настільки прості й однозначні, однак це завдання іншої студії. Не менш цікавою є проповідь Яворського про «костянтинів хрест», проголошена в липні 1705 р., під час урочистої зустрічі в Москві священної

реліквії. Йшлося про «хрест Костянтина», який Петро I взяв у 1700 р. у похід проти шведів і який був викрадений з похідної церкви, відтак битва під Нарвою 19 листопада була програна. Опісля хрест довго шукали, зрештою віднайшли й урочисто повернули. Уся проповідь Яворського сповнена символами й образами, а також описом реліквії та її значущості [28]. Пізніше, у грамоті Ніжинському Благовіщенському монастирю, владика Стефан вказував, що за всі такі «замовні» проповіді, особливо на честь перемог, Петро I нагороджував його «овогда тысящу златиц, овогда же менше», так діяли й усі члени царської фамілії та вельможі — і саме це стало тим капіталом, який Яворський використав для побудови монастиря [35, с. 6, 13]. Так дивовижно переплелися жести владика Стефана: штучний жест прославлення офіціозу й особистісний жест дарування отриманого в результаті капіталу для улюбленого Ніжина.

Утім, набагато важливішим для нас є інший факт, який може бути певним ключем до розуміння київського книжного дару Стефана Яворського. Маю на увазі появу в його оточенні Димитрія (Туптала), з яким митрополит познайомився ще в Києві. Саме Яворський порекомендував Димитрія як кандидата на єпископство й посприяв тому, щоб його не відправляли в Тобольськ, а висвятили на Ростово-Ярославську кафедру. До самої смерті святителя (1709 р.) Яворський регулярно спілкувався з ним як листовно [64, с. 132—143, 151—153, 251—252], так і безпосередньо. Димитрій став для Стефана не просто близькою людиною, а улюбленим другом — вони навіть дали взаємну обіцянку поховати один одного (хто раніше помере). Власне, Стефану й довелося відспівати Димитрія, виголосити надгробне слово та написати віршовану епітафію на честь друга [67, ч. 2, с. 140—143; 56, № 3, с. 287—289]. Обоє владик пов'язували також Київ та Україна.

У 1706 р., коли Стефан Яворський потрапив з Петром I до Києва, він укотре просив дозволу залишитися в богоспасенному граді. Цар рішуче відмовив владичі. Тоді митрополит Стефан намагався вмовити боярина Тихона Стрешньова допомогти йому у цьому, однак царедворець після довгих умовлянь владика пригрозив йому смертною карою за непослух [34, с. 16—17]. Яворський не повернувся до Москви, а під претекстом хвороби подався до Рязані. Цей жест вказував на його важкий емоційний стан через неможливість отримати царський дозвіл на повернення в рідне й дороге середовище. Стефан навіть подумав про схиму. Вважають, що про це стало відомо царедворцям, тож під страхом смерті всьому духовенству було заборонено проведення обряду [49, с. 74—78]. Коли ж помер його давній протектор Київський митрополит Варлаам Ясинський, Яворський заходився отримати дозвіл поїхати на його поховання з далеким прицілом посісти Київську кафедру. Проте навіть простої поїздки в Київ йому не дозволили. Тоді владика Стефан вирішив звернутися до іншого свого протектора — гетьмана Івана Мазепи. 24 вересня 1707 р. митрополит написав листа геть-

ману, в якому скаржився на московське життя («я постоянно пепел яко хлеб ем, и питье мое плачем растворяю» [26, с. 415]). Він сподівався на допомогу Мазепи в отриманні Київської кафедри («древо первородства»), куди його не відпустили навіть на поховання Варлаама Ясинського (Яворський написав епітафію на честь покійного «Емблеми і символи» [11, с. 263—267]). Вважається, що Мазепа спробував виконати бажання Яворського, однак Петро I на це не погодився. Водночас владика Стефан повідомив про намір повернутися до Києва своєму кращому другу Димитрію Тупталу (грудень 1707 р.) задля зняття із себе тяжких обов'язків місцеблюстителя та інтелектуальних занять. Яворський писав про «неудобостерпимое бремя», яке «и ум ослепило, и здоровье отняло, и душу повредило», через «суеты сии проклятые» він «весь изжился на служении другим и после себя не имеет ничего оставить, кроме греха». Наприкінці листа владика Стефан висловив життєву латинську сентенцію — «щасливо прожив той, хто добре сховався» [59, с. 544—547]. Новий лист (від 26 жовтня 1708 р.) до Мазепи з тим самим проханням про повернення до Києва Яворський написав за два дні до переходу гетьмана на бік шведів [26]. Він не дійшов до Мазепи. Натомість митрополит отримав прямий наказ Петра I (31 жовтня 1708 р.) публічно в соборі викласти Мазепу, який спочатку, 8 листопада, був анафематизований у глухівському Троїцькому соборі Київським митрополитом Іоасафом Кроковським у присутності самого царя. Тож 12 листопада 1708 р. Стефану Яворському довелося проголошувати анафему Мазепі у кремлівському Успенському соборі. При цьому митрополит виголосив промову «Трость ветром колеблема, то есть недостаток, непостоянство и жалостная измена гетмана Ивана Мазепы» [9, с. 499—512; 11, с. 267—269]. У цьому тексті автор спочатку називає Мазепу «плодючою маслиною», яка, однак, потім схиляється на бік шведського лева й перетворюється на «колеблемую трость». Ці символи доволі багатозначні, якщо вдуматися. Однак читачів відразу налаштовують проти Мазепи авторські порівняння гетьмана з лукавим Іудою, хитрим лисом, навіть яблуком Содому та бісівським ігрищем. Проповідь Яворського на честь Полтавської перемоги також була сповнена численними символами з Біблії, образами апокаліптичних картин і перемоги над ними. Звісно, тут сакралізується перемога царського війська через метафору простягнутої Христом руки Петру I, що мало б вказувати на особливу послужливість митрополита Стефана [65]. Те саме прямолінійно бачиться й у «лагерних проповідях» Яворського щодо різних битв Північної війни, де автор говорить про необхідність померти за «Отечество» і в якості прикладу такої безстрашності та готовності загинути в боротьбі наводиться Петро I із закликом «уподібнитися» йому [44, с. 36—50]. Гадаю, і в даному випадку не все так однозначно, як здається при першому прочитанні тексту, втім залишу це для інших студій (детальніше про коди панегіриків петровського часу див. у книзі Рікардо Нікколосі [40]).

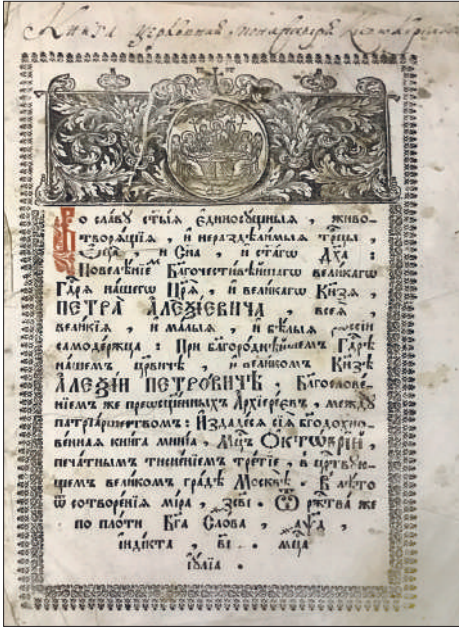
Нагадаю лише, що саме в 1708 р. Яворський створив текст проповіді, який не виголосив саме через анафему. Ця проповідь — яскрава ілюстрація багатолітності владики Стефана. Вона була написана, але не виголошена. Таких проповідей налічується близько півтора десятки (не виголошених, а незакінчених — понад два десятки; загалом у рукописах збереглося 329 текстів Яворського в чотирьох томах [2; повний опис — 41, с. 381—426]). Більшість із них містила критику Петра I та його діяльності, в тому числі антицерковної й антихристиянської. На день пам'яті св. Іоанна Златоуста 13 листопада 1708 р. митрополит Стефан підготував проповідь, в якій різко критикував учти біблійного царя Вальтасара на церковному начинні, з явним натяком на подібні діяння Петра I щодо реквізиції церковних дзвонів та начиння. Дослідники вбачають у цьому «таємну ненависть до Петра» [20; 71]. Однак 12 листопада Яворському довелося проголошувати анафему Мазепі, тож наступного дня виголосити критичну щодо царя проповідь він не наважився, бо виглядало б, що він зловтішається й пояснює події неблагочестям царя. Проте митрополит не відмовився від свого задуму й наступного 1709 р. мав намір таки оголосити свій текст проповіді. Проте на заваді знову стала важлива для Яворського подія — смерть його улюбленого друга св. Димитрія (Туптала), митрополита Ростово-Ярославського (28 жовтня 1709 р.). Владика Стефан мав поховати друга, згідно з обітницею, але для виїзду до Ростова він повинен був отримати царський дозвіл, тож зміг здійснити обряд поховання лише 25 листопада [63, с. 21—22]. Це була велика особиста трагедія для Яворського — збережені тексти його проповідей (нагадаю — 329) засвідчують, що впродовж кількох місяців він нічого не писав і, ймовірно, взагалі «не діяв». Лише пізніше владика Стефан написав віршовану епітафію покійному другові [11, с. 270—271]. Тож критичну проповідь він знову не виголосив [45]. Ще одна непроголошена проповідь містила осуд перелюбника, який відіслав свою дружину до монастиря [38, с. 90]. Бароковий стиль проповідей дозволяв автору використовувати біблійні образи з прикладною метою, яку не всі могли прямо розуміти, відтак митрополит робив вигляд, що всі ці образи — загальні, не конкретно адресовані.

В інших проповідях Яворський погрожував Божою карою тим, хто розлучається й живе з іншою жінкою, що також могло мати антипетровську конотацію. Ще одна невиголошена проповідь мала бути оприлюднена 6 грудня 1708 р., на день св. Миколая Чудотворця. У ній автор висміював гоління борід завдяки символу бритви як знаряддя лестоців та брехні. Натомість у листопаді й грудні 1708 р. митрополит Стефан виголосив досить сміливі проповіді у дні вшанування св. великомучениці Катерини та св. митрополита Петра [45; 20, с. 126; 21, с. 202]. У текстах проповідей таких прямих і прихованих зауваг не бракує, однак вони (проповіді) або не проголошувалися, або ж автор випускав критику [45, с. 1391—1413; 20, с. 125—127].

Тяжкість життя при дворі з його інтригами й неподобствами повсякчас підштовхувала митрополита Стефана клопотатися про повернення в Україну, якщо не до Києва, то до Ніжина, де з 1702 р. його коштом почали зведення Благовіщенського храму [49, с. 74—87]. Однак він постійно отримував відмову. В якості своєрідного протесту і спроби втекти від влади й світу Яворський знову замислив прийняти схиму, коли в 1710 р. деякий час жив у Рязані. Це стало відомо владі, тож від царського імені всім священнослужителям був надісланий наказ не здійснювати обряду постригу у схиму під страхом жорстокого покарання. Однак таку спробу Яворський повторив і в 1712 р., хоча також без успіху [48, с. 153—158]. Схима, справді, могла би вивільнити Яворського від обов'язків місцеблюстителя, а значить і царського двору, за традицією він міг би повернутися в монастир, де прийняв монашество, тобто до Києва. Натомість владіці довелося тягнути ярмо придворного життя й надалі.

Знаковий для нас час дару Міней до Троїце-Кирилівського монастиря — 1712 р. ознаменувався неймовірною подією — відкритою критикою Стефаном Яворським петровських діянь і висловлюванням сподівання на порятунок від спадкоємця, царевича Олексія Петровича. 17 березня, на свято преп. Алексія чоловіка Божого, в головному соборі держави, де містично молилася вся Церква, — Успенському владика виголосив проповідь «О соблюдении заповедей Божиих» [20, с. 266—281]. Яворський рішуче засудив запроваджений царем інститут «фіскалів» (світських наглядачів над церковним судом), вказавши, що людські закони не завжди добрі, а інколи прямо помилкові («порочны»). При цьому митрополит згадував «законопреступного человека», що, як бурхливі морські води, нападає на заповідні береги. І от до цих «заповідних берегів», які не слід порушувати, Яворський відніс заборону розлучення, необхідність шанування ікон і жорсткого дотримання постів. Усе це вказувало на «головного порушника» заповідей — царя Петра I. Автор скористався тезоіменитством спадкоємця царевича Олексія Петровича святому, згадавши його як «нашу единую надежду». На той час царевич Олексій переховувався за кордоном, і цей факт Яворський також використав, вказавши на тяжке безпритульне життя святого Алексія чоловіка Божого, який був особливим хранителем Божих заповідей. Присутні сенатори були спантеличені, побоюлися відповідальності перед царем і наввипередки кинулися повідомляти монарху про сказане Стефаном Яворським, звісно, при цьому перебільшуючи негативні сторони почутого та вимагаючи від автора письмового тексту. Яворському вони заборонили надалі проповідувати. Хмари згустилися над головою митрополита. Саме в цей час він і підписав усі томи Міней для київського Троїце-Кирилівського монастиря.

Яворський подарував Кирилівській обителі 12 томів місячних Міней московського друку 1704—1705 рр. До сьогодні збереглося 10 книг (не від-

Титульна сторінка жовтневої книги Міней 1704 р., подарованої Стефаном Яворським київському Свято-Троїцькому Кирилівському монастирю

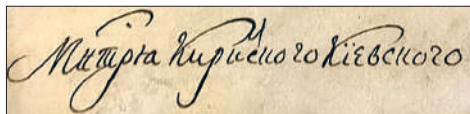
Але чому саме в 1712 р. і чому саме Кирилівському монастирю подарував збірку Міней Стефан Яворський? Адже це не були книги з його власної бібліотеки, даруватель, вочевидь, зумисно придбав їх для подарунка. На мою думку, це була шана Димитрію Тупталові, митрополиту Ростовському. Димитрій Ростовський був найближчим другом Стефана Яворського. Їх об'єднувала, окрім усього іншого, книжність і велика любов до книги як джерела знань. Складаючи свій «Келійний літописець», владика Димитрій, який був власником чималої бібліотеки, все ж мав потребу у книгах зі значно більшої бібліотеки Яворського. В одному з листів він писав другові: «Пожалуй, благодетель мой милостивый, пошли ко мне на малое время книгу, глаголемую хронограф, иже и летописец» [68, с. 416—419]. Саме в Кирилівському монастирі він прийняв монаший постриг, тому був тут ігуменом, і, окрім того, Кирилівська церква була ктиторською для Тупталів — там були поховані батько владики Димитрія Сава Туптало, матір, сестри, племінник. Сам він надіслав до монастиря родову ікону Богоматері. Тобто Кирилівський монастир символізував для Стефана Яворського місце пам'яті про Тупталів, реально у ньому похованих, і їхнього прославленого родича, який також мав відношення до обителі та шанував її як місце пам'яті про родину.

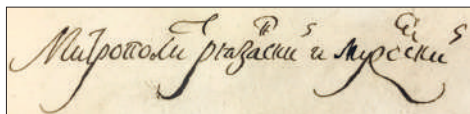
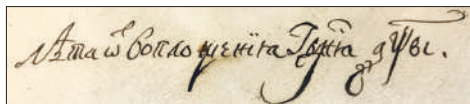
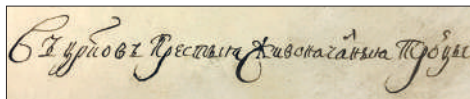
найдені за квітень та листопад). Цей дар був символічним, особливо для монастиря, — збірка Міней була своєрідною енциклопедією інформації з агіографії Православної Церкви (всіх святих і молитов до них), що прославляє «ідеал» християнського життя. За Мінеями обирали імена для новопострижених монахів і новонароджених дітей, навіть для посвяти храмів та молитовних практик. Дослідники пропонують концепт «мінейного коду» життя християн як один з маркерів менталітету соціуму [36]. Повний набір місячних Міней був доволі дорогим (близько 20 руб. сріблом), тож дар Стефана Яворського став коштовним не лише в духовному, але й у матеріальному сенсі. Для бідного Кирилівського монастиря він був просто безцінним, а отже мав особливе значення, що добре розумів даруватель.

Усі книги Міней мають однаковий дарчий запис: «В церковь Пресвятыя Живоначальныя Троицы монастыря Кирилского киевского смиренный Стефан Яворский митрополит Рязанский и Муромский лета от воплощения Господа 1712». Насторожує відсутність прохання щодо молитви про Тупталів чи дарувателя. Утім, це норма для Яворського — на інших своїх книжних дарах він також обмежувався лише констатацією дару. Вочевидь, митрополит знав, що така молитва має бути майже автоматичною стосовно дарувателя. Усі названі місячні Міней зберігаються у фондах Національного заповідника «Софія Київська». Опис «життя» всіх десяти книг місячних Міней поданий у моїй окремій статті, а оскільки всі записи на книгах, окрім дарчої, не стосуються Стефана Яворського, тож немає сенсу тут знову про це згадувати [61, с. 185—199].

Зазначу лише принагідно, що у відділі стародруків Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського збереглося ще кілька книжкових дарів Стефана Яворського. Це «Маргарит» Іоанна Златоуста московського друку 1641 р. із таким записом: «Сию Книгу глаголемую Маргарит дарую Святой Чудотворной Лавре Печерской Киевской смиренный Стефан Яворский митрополит Рязанский и Муромский 1719 августа» [Кир. 2987, арк. 7 зв.], а також Псалтир у віршах Сімеона Полоцького московського видання 1680 р. із записом «Смиренный Стефан Яворский сию книгу дал на святую Чудотворную Лавру Печерскую Киевскую 1719 августа» [Кир. 3049, арк. 2—5]. Цей дар також, вочевидь, не був випадковим. Можливо, Яворський у 1719 р. надіслав до Лаври добірку книг, з яких наразі відомі лише дві. Однак це знову був доволі складний час для митрополита (див. далі), коли після процесу над царевичем Олексієм Петровичем і над ним нависли підозра й загроза.

Дар митрополита Стефана 1712 р. міг бути ще й жестом молитви в очікуванні покарання. Однак Петро I не вибухнув гнівом після знакової проповіді Яворського, ознайомившись з її змістом. Дослідники віднайшли текст із царськими помітками, де він поряд із критичними заувагами поставив хрестики. Яворський змушений був відправити цареві виправдання, в

Дарчий запис Стефана Яворського на всіх книгах Міней, подарованих Свято-Троїцькому Кирилівському монастирю

якому заперечував конкретизацію гріхів стосовно самого правителя, вказавши, що йшлося про загальні норми християнського життя. Митрополит також писав про заздрість багатьох сенаторів стосовно царської уваги до нього та передання у володіння значної земельної ділянки в Москві (на Пресні). Стефан Яворський не належав до осіб, здатних жорстко викривати владу чи навіть відстоювати принагідну критику. У ньому ніби боролися кілька тенденцій: протистояння церковній політиці царя, неможливості говорити про це вголос, бажання повчати як богослов і небажання керувати церковною структурою тощо. Завдання історика — не займатися наданням моральної оцінки, але намагатися пояснити модель поведінки історичного діяча. Сьогодні Яворський, як ніколи, потребує глибокого проникнення в його багатоликий світ у великій монографії про нього.

Наразі констатую лише, що надалі Яворський не зраджував своїй позиції щодо обстоювання православ'я на противагу схильному до протестантизму оточенню Петра I та йому самому. У 1712 або 1713 рр. митрополит вирішив написати текст, спрямований проти «Повести о распре Павла и Варнавы с иудействующими» Феофана Прокоповича, в якій той розвивав думку про спасіння через віру (вплив кальвінізму). Тож Яворський швидко підготував «відповідь» — «Иго Господне благо, а бремя его легко» [18], і це також було певним виявом протесту. До тієї ж культури протесту належать і постійні спроби владики: Стефан просився на спочинок у монастир, вочевидь, мріючи якщо не про Київ, то про Ніжин [48, с. 156—168]. Цар ніяк не відпускав митрополита. Більше того, в 1715 р. він був викликаний до Петербурга, притому безпосередньо з дороги до Ніжина, де мав освятити споруджений його коштом собор. Митрополит просив царя дозволити поїздку, після якої він безвиїзно буде в столиці до царських послуг. Однак Петро I відповів, що митрополиту годиться спочатку вирішувати загальні церковні справи, а собор він пізніше освятить. Стефану довелося повернутися. Саме з 1715 р. Петро I запровадив так звані «всешутейшие соборы» з пародією на церковні Собори, й Стефану Яворському, як й іншим ієрархам, доводилося це терпіти [23]. Більше того, цар почав розвивати думку, що різниця між титулами митрополита, архієпископа та єпископа лише «в председании и одеждах», тому чин митрополита зайвий, слід залишити лише п'ятьох архієпископів, усі інші мають бути просто єпископами. І це довелося почати втілювати Стефану Яворському: він отримав наказ поставити нового Ростово-Ярославського владика після Димитрія Туптала, однак лише в сані єпископа [58, с. 3]. Тож у липні 1715 р. Яворський знову просився до Ніжина, даючи тверду обіцянку не залишатися там і швидко повернутися, пропонував відрядити з ним офіцерів із солдатами, але знову отримав відмову. Тоді він використав оригінальний прийом: 23 січня 1716 р. написав прохального листа на ім'я новонародженого Петра Петровича (народився 9 листопада 1715 р.) з чітким розумінням, що його про-

читає цар (владика просив царевича клопотати за нього перед батьком) [48, с. 180—181]. Це подіяло, і в 1716 р. Стефан Яворський зміг нарешті побувати в Ніжині. 22 липня він освятив храм Різдва Богородиці. Показово, що в церемонії взяли участь аж три архієреї (Київський митрополит Іоасаф Кроковський, Чернігівський архієпископ Антоній Стаховський, Переяславський єпископ Кирило Шумлянський), багато архімандритів, ігуменів та іншого духовенства. Це вказувало на значущість акції та бажання Яворського створити монастир, який би став вагомим духовно-інтелектуальним центром у Київській митрополії. Монастир у статусі архімандрії фактично був створений коштом Яворського, який видав його очільникам спеціальне право використовувати під час богослужінь і для офіційних виходів деякі єпископські атрибути — це було щось екстраординарне й підкреслювало особливий статус обителі [35, с. 8]. У Ніжині Яворський пробув доволі довго, тут він виголосив проповіді до вірян (15 серпня і 1 жовтня) [34, с. 20—21]. Митрополит виклопотав підтверджувальний універсал гетьмана Івана Скоропадського на монастирські володіння, яким обителі було додатково передано с. Черняхівку [35, с. 8].

Розгляд подальшої діяльності Стефана Яворського як місцєблєститєля патріаршого престолу не є предметом цієї статті, за винятком сюжетів, що якимось чином «ведуть» його до Києва чи книжності. Насамперед це найбільший богословський трактат Яворського «Камень веры православным церкве святыя сыном на утверждение и духовное созидание, претыкающимся и соблазна на восстание и исправление», який він почав писати в 1713 р. та (ймовірно, одну із частин, зокрема про шанування ікон) наприкінці року надіслав Петрові І. Цар дозволив його друк. І хоча автор завершив трактат, він так і не наважився його видати ні в Москві, ні в Києві, ні в Чернігові (рукопис звідти він забрав). Фактично антипротестантський трактат порушував основні проблеми, які були присутніми для православ'я, але не прийнятими протестантами. За своїм змістом він був важливим, хоч і опертим значною мірою на західні теологічні праці. Проте митрополит розумів, що це зачепить уподобання Петра І й може бути використане проти нього самого противниками, особливо новим царським фаворитом Феофаном Прокоповичем. Цей текст поширювався в рукописних списках і був виданий учнем Яворського Феофілактом Лопатинським уже по смерті автора (1728 р. та 1729 р. у московській Синодальній друкарні; у виданні 1729 р. був вміщений гравійований портрет автора в картуші з численними символами навколо), а в 1730 р. книга вийшла у друкарні Києво-Печерської лаври. Вона «відбивала» погляди київської богословської школи, зокрема автор використав тексти своїх лекцій у Київській Академії. Тож трактат мав яскраво виражений «київський слід».

Зволікання з друком «Камня веры» було пов'язане також зі складним політичним процесом щодо царевича Олексія Петровича 1718 р., до якого

Сторінка з «Камня вери» Стефана Яворського (видання 1729 р.) з його гравійованим портретом роботи Івана Зубова та панегіричним віршем

не відпускав зі столиці. Це були роки великої психологічної напруги для Яворського. 18 червня 1718 р. він першим із 14 архієреїв підписав документ, в якому визнавав вину царевича Олексія та належність його справи до світського правочинства. Єдине, на що відважились архієреї на чолі з Яворським, — просити Петра I помилувати сина. Однак цього не сталося — Петро I стратив Олексія 26 червня. Митрополит Стефан лише здійснив обряд його поховання 30 червня [56, № 5, с. 149—151]. Водночас із цією подією, яка сколихнула всю російську еліту й шокувала Стефана Яворського, йому довелося хіротоніювати в єпископи свого ідейного противника Феофана Прокоповича, якого 1718 р. Петро I наказав поставити на єпископа Псковського і Нарвського. Яворський спочатку відмовився здійснювати обряд хіротонії під претекстом поганого стану здоров'я. Затим спільно з Феофілактом Лопатинським (на той час архімандритом і професором Московської Академії) та ієромонахом Гедеоном Вишневським владика написав послання до єпископів, які мали брати участь у хіротонії, щодо перешкоди для цього — текстів київських лекцій Феофана з певною західною, протестантською орієнтацією, тож варто вимагати перед його хіротонією відречення Феофана від неканонічних тез і проголошення православного

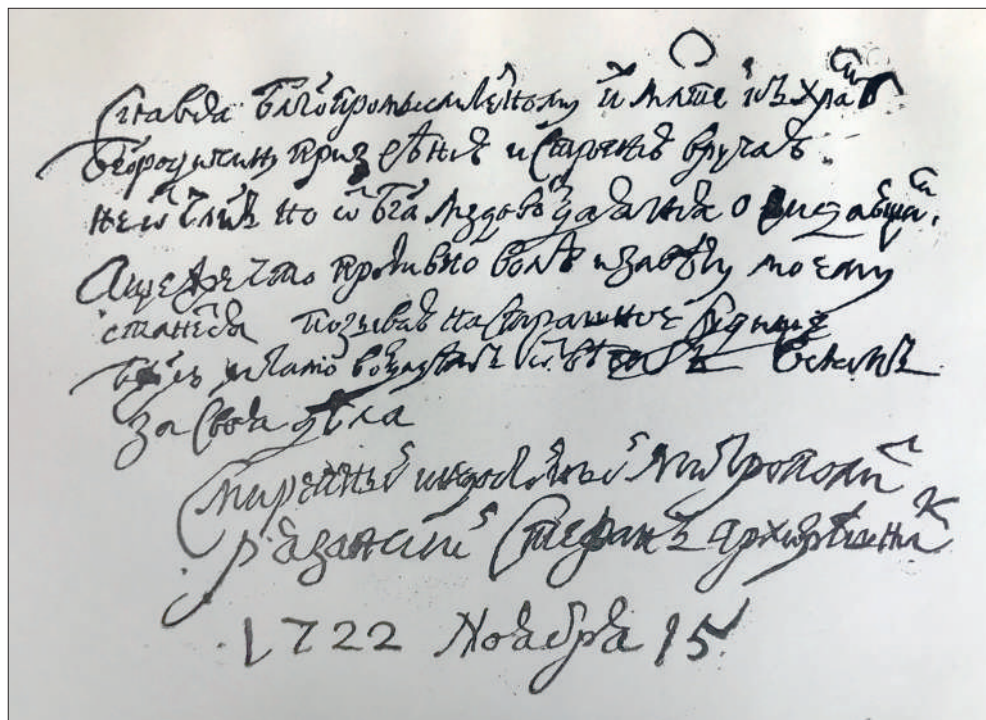
був залучений і Стефан Яворський, притому як один з обвинувачених. Царевичеві закидалися державна зрада та спроба державного перевороту. Петро I прагнув виявити всіх його спільників, особливо ідеологів із церковного собору. Під час допиту Олексія Петровича розпитували і про зв'язки з Яворським, проте він не дав показів щодо митрополита. Однак владика Стефан часто спілкувався із царевичем, надсилав йому рукописи своїх проповідей і «Камень вери» — цього було досить, щоб потрапити під підозру. Слідчі з'ясували причетність до змови Ростово-Ярославського єпископа Досифея Глібова. Тож за наказом царя Стефан Яворський мусив скликати архієрейський Собор, який позбавив Досифея сану та передав його долю на царську милість, врешті його стратили. Самого ж владика Стефана Петро I викликав до Петербурга й уже до смерті

катехізису. До цього листа додавався текст відречення від єретичних ідей і ствердження православних догматів [4, с. 5—8]. Феофан Прокопович не залишив цього випадку без відповіді, однак Петро I не захотів вникати в суть суперечки, тож 2 липня 1718 р. обряд хіротонії був здійснений. Стефану довелося публічно виправдовуватися: він заявив, що не лише не писав, але й не читав тексту послання, тільки підписав його, тож перепрошував Феофана за цей учинок. Це не було правдою: щодо київських лекцій Феофана лише Стефан був поінформований і навіть залишив свої замітки стосовно кальвінізму на їх рукопису [56, № 5, с. 154—155]. Так серед численних сенсів і підтекстів дописів Яворського з'явився напрям «спростування» й «відмежовування» задля власного порятунку. Часи для митрополита були не просто тяжкі, але й доволі небезпечні. Проте від цього моменту Стефан і Феофан стали прямими ворогами. Це проявилось навіть у тому, що кожен з них дав власну відповідь на запит теологів Сорбонни 1717 р. щодо принципів об'єднання Церков. Стефан створив свій текст (дві редакції, осінь 1718 р.) після Феофана, намагаючися саме його провести офіційно й надіслати через царя в Сорбонну. Він був схильний вести діалог про об'єднання з римо-католиками за участі східних патріархів, а Феофан — ні [13]. Врешті Стефан Яворський поступився тиску й змушений був визнати «перемогу» Феофана Прокоповича. Він усунувся від справ з управління Церквою, не взяв участі в розробці «Духовного регламенту» й тільки формально очолив відкритий у лютому новий орган церковного управління — Св. Синод. Лише щодо поминання східних патріархів під час літургій Стефан вступив у новий конфлікт з Феофаном. Прокопович видав спеціальний трактат про непотрібність поминання патріархів, яким Російська Церква не підвладна. І от тоді, 9 червня, митрополит Стефан подав до Св. Синоду «Апологію, или словесную оборону о возвышении явственном и воспоминании в молитвах церковных имен святейших православных патриархов» [20, с. 245—265] із твердженням, що спочатку слід поминати патріархів, а затим Св. Синод, постулюючи нерозривний зв'язок РПЦ із Константинопольським патріархатом. Оскільки таке положення ставило під сумнів автокефалію РПЦ, 12 липня 1721 р. тези Яворського були засуджені Св. Синодом, який заборонив митрополиту поширювати «Апологію». Останні два роки життя (1721—1722 рр.) Стефану Яворському довелося постійно виправдовуватися щодо висунутих проти нього звинувачень (К.Т. Любимов, який творив молитви на честь царевича Олексія, звинуватив Яворського, що той нібито їх читав і благословив; затим монах Варлаам Левін, який публічно називав Петра I антихристом, завив, що в 1716 р. у Ніжині мав розмову з Яворським щодо свого постригу, і митрополит сам іменував царя антихристом та звинувачував в іконоборстві, говорив, що той змусив його «бути Синодом» і збирався втекти до Польщі). Митрополит Стефан тяжко переживав нові допити [56, № 5, с. 175—178].

Яворський готувався до гіршого, до смерті. У серпні 1721 р. він склав каталог [1, од. зб. 27, арк. 21—41; 34, с. V—XVIII] свого «скарбу» — власної бібліотеки, що налічувала 609 томів (з них 28 рукописів; 443 видання латиною, 75 польською і 1 французькою мовами та 88 кирилицею; для порівняння — в бібліотеці Дмитрія Ростовського було 302 видання, а у Феофілакта Лопатинського — 1 416), та заповів передати її до Ніжинського Назарет-Богородичного монастиря [34, с. 26—39, 64—65]. Під час праці з обліку книг владика Стефан написав свою знамениту елегію на честь книг латиною. Він ставився до книг, як до родини, іменував їх «сокровищем и богатством паче тысяч злата и серебра дражайшим», згадував про них словами «моя слава, свет и моя красота», «мой рай, моя любовь, мое веселие» [існують численні переклади — 34, с. 39, V—VI, LXVI—LXXII]. Митрополит заповів передати до Ніжина кошти (3300 руб.) і частину своєї ризниці. Яворський попросив прощення в усіх, кого міг образити впродовж життя [34, XIX—XXIII]. Наразі відомо про менш як половину книг з бібліотеки Стефана Яворського, які зберігаються в Харківській державній науковій бібліотеці ім. В.Г. Короленка (50) та Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (280) і містять численні нотатки Яворського [15, с. 275, 291—319; 31, с. 194—199].

Митрополит уже практично був прикутий до ліжка, кисті його рук були покручені, він ледь зміг розписатися в останньому заповіті, але з нього й надалі знущалися: 6 липня 1722 р. до хворого прийшли члени Синоду та Сенату, щоб учергове допитати по звинуваченню в державному злочині (покази монаха Варлаама). У жовтні 1722 р. Яворський склав заповіт, який завершив латинським віршем-сентенцією (він є й в елегії про книги): «Титули — це підводні скелі, об які розбилося так багато кораблів. Титули — це дим, вітер і тінь, пузир, що надувся на швидкоплинній воді» [1, од. зб. 27, арк. 42—44; 34, с. 43, XIX—XXIII, LXVII]. Ця сентенція ніби уособлювала його власне життя: численні титули, яких він не прагнув, зламали його, віддалили від улюбленого Києва й відібрали спокій. А 15 листопада він підписав тремтячою рукою «Завещание последнее», в якому піклувався про збереження й належну шану до свого скарбу (книг) у Ніжинському монастирі і де зазначив: «смиранный и недостойный митрополит Рязанский Стефан архигрешник» [1, од. зб. 27, арк. 44 зв. — 45; 34, с. 44—45, XL—XLI]. Це останнє слово владика та означення «архігрешник» були визнанням усіх його вчинків, діянь і жестів, які служили владі земній, а не небесній. Останнє «слово правди» на смертному одрі промовлялося «в майбутнє» — до нас, які мали б не осуджувати Яворського, але намагатися його зрозуміти.

Стефан Яворський помер у ніч на 27 листопада 1722 р., у Москві, на Рязанському митрополичому подвір'ї. Але обряд його поховання був здійснений лише 20 грудня — чекали на повернення з Астраханського походу Петра I, який особисто хотів взяти участь у похороні. Після заупокійної

Кінець заповіту Стефана Яворського, автограф

служби гроб був перевезений до Рязані і 27 грудня похований в Успенському соборі (за радянського часу гробниці всіх митрополитів були відкриті, й їхні останки було перезахоронено у спільній могилі) [54, с. 349]. Джованна Броджі стверджує, що Стефан Яворський дуже хотів померти саме в Києві [15, с. 318]. Його заповіт був порушений: кошти було відібрано на потреби Св. Синоду, а бібліотеку передано до Харкова для нового училища. Лише в 1756 р. монастирю повернули конфісковані 3 тис. руб., але книги так і залишились у Харкові [34, с. 47—62]. У 1923 р. С.І. Маслов наполягав, щоб збережені в Ніжинському Благовіщенському монастирі рукописи і деякі книги Стефана Яворського були передані до Бібліотеки Української Академії наук, зокрема й пергаменна багато прикрашена грамота 1717 р., латинські курси лекцій Яворського, друки його ранніх панегіриків [1, од. зб. 2422, арк. 1—2].

Після смерті Стефана Яворського, коли кілька разів вийшов друком його трактат «Камень веры», почалася загальноєвропейська дискусія як щодо тексту, так і стосовно самого автора (його постаті, біографії, поглядів, поведінки тощо). Про це писали протестанти, католики, православні, обговорення велось як у Європі, так і в самій Росії. Постать митрополита Стефана раптово стала загальновідомою для всієї Європи [детально про дискусію, видані тексти, їхніх авторів — 54, с. 355—357].

Висновки. Життя Стефана Яворського різко поділяється на два періоди: до 1700 р. і з 1700 р. до смерті. Вони загально можуть бути названі «українським» і «московським». У перший з них Яворський перебував на Галичині, в околицях Ніжина та Києві, а також навчався за кордоном. Цей період був для нього органічним, він здійснив мрію здобути хорошу освіту, стати викладачем у рідній Київській Академії і проявити свої творчі здібності в латинських панегіриках та лекційних викладах. Київ став для Яворського місцем духовної та інтелектуальної сили й мудрості. Тут він став книжником і почав збирати власну бібліотеку. Другий період для владики Стефана був небажаною «в'язницею», яка сковувала розум, обмежувала думки, вимагала пристосовуватись і служити. Понад двадцять років він прагнув і робив численні спроби повернутися до Києва. Свою прихильність до Києва та Ніжина Яворський виявляв у жестовій системі дарів, які слугували символом і зв'язку, і вдячності, і шанування, і молитви. Це особливо підкреслює дар місячних Міней Свято-Троїцькому Кирилівському монастирю, який водночас був і молитвою за близького друга Димитрія Туптала в «місці пам'яті» його роду. Книжні дари Стефан Яворський надсилав і до Києво-Печерської Лаври, і, ймовірно, до інших київських святинь (наприклад, Миколо-Пустинського монастиря, де він був ігуменом). У святому Києві митрополит мріяв хоча б померти, але навіть це йому не судилося.

Перспективи подальшого дослідження. Нагальною потребою є видання в Україні повного академічного корпусу творів Стефана Яворського: проповідей (329), панегіриків, віршів, текстів лекцій, листів. Світ Яворського заховано в усьому обширі цих текстів, і для того, щоб декодувати його багатолікості, таке багатотомне видання вкрай необхідне. Багатолікості Яворського потребує також співпраці вчених різних напрямів гуманітаристики. Звісно, глибокого дослідження потребує вся система жестів та сама жестова культура як своєрідна мова Стефана Яворського.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Документи

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. 33. Од. зб. 27, арк. 21—45; од. зб. 2422, арк. 1—2.
2. Российский государственный исторический архив (Санкт-Петербург). Ф. 834. Оп. 2. Д. 1592-а, 1592-б, 1592-в, 1592-г.
3. «Виноград» Стефана Яворського // Сіверянський літопис. 2009. № 6. С. 114—131.
4. Послание к преосвященным Алексию Сарскому и Подонскому и Варлааму Тверскому и Кашинскому // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских. 1864. Кн. 4. Смесь. С. 5—8.
5. Стефан Яворский, митрополит. Камень веры / пер. прот. Н. Барина. Москва : Изд-во Московской Патриархии, 2017. 824 с.
6. Стефан Яворский, митрополит. Неизданные сочинения / сост. Н.Н. Бородкина. Саратов : Научная книга, 2017. 350 с.

7. Стефан Яворский, митрополит. Похвальные и торжественные слова, переписка / сост. Н.Н. Бородин. Саратов : Научная книга, 2015. 432 с.
8. Стефан Яворский, митрополит. Сказание об Антихристе. Догмат о святых иконах / сост. П. Паламарчук. Москва : Паломник, 1999. 287 с.
9. Стефан Яворский, митрополит. Слово перед проклятием Мазепы, произнесенное митрополитом Стефаном Яворским в Московском Успенском соборе 12 ноября 1708 г. // Труды Киевской духовной академии. 1865. № 12. С. 499—512.
10. Стефан Яворский, митрополит. Сочинения / сост. Н.Н. Бородин. Саратов : Научная книга, 2014. 510 с.
11. Стефан Яворский. Стихотворения // Памятники литературы Древней Руси. XVII в. Кн. 3. Москва : Художественная литература, 1994. С. 263—271.
12. Письма и донесения иезуитов о России конца XVII и начала XVIII вв. Санкт-Петербург : Сенатская типография, 1904. 382 с.

Дослідження

13. Августин (Никитин), архимандрит. Россия и Сорбонна // Христианское чтение. 2010. № 3 (34). С. 46—72.
14. Броджі Дж. «Діоноес зажегль свещу и з нею шукал доброго человека». Невідомий фрагмент тексту Стефана Яворського // Sub fide. Меморіальний збірник, присвячений Ігореві Скоциласу. Львів : Український католицький університет, 2022. С. 99—111.
15. Броджі Дж. Культурний поліморфізм українського світу. Київ : Дух і Літера, 2022. 520 с.
16. Введенский С.Н. К биографии митрополита Стефана Яворского // Христианское чтение. 1912. № 7/8. С. 892—919.
17. Григорьев А.Б. Загадки сочинения «Молоток на книгу Камень веры» // Филаретовский альманах. Москва, 2012. № 8. С. 97—148.
18. Григорьев А.Б. Сочинение митрополита Рязанского и Муромского Стефана Яворского «Иго господне благо и бремя Его легко» // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 1: Богословие. Философия. 2011. Вып. 6 (38). С. 101—115; 2012. Вып. 1 (39). С. 87—113. Вып. 2 (40). С. 113—138.
19. Дарнтон Р. Історія читання // Нові перспективи історіописання / ред. Пітер Берк. Київ: Ніка-Центр, 2004. С. 194—229.
20. Живов В.М. Из церковной истории времен Петра Великого: Исследования и материалы. Москва : Новое лит. обозрение, 2004. 360 с.
21. Живов В.М. Стратегии пророчества: проповедь Стефана Яворского на память Алексея Человека Божия // Стих, язык, поэзия: памяти М.Л. Гаспарова. Москва : РГГУ, 2006. С. 201—210.
22. Захара І.С. Стефан Яворський. Львів : Каменярь, 1991. 112 с.
23. Зицер Э. Царство преображения: Священная пародия и царская харизма при дворе Петра Великого / пер. с англ. Д. Хитровой и К. Осиповой. Москва : Новое литературное обозрение, 2008. 238 с.
24. Каптерев Н.Ф. Сношения Иерусалимского патриарха Досифея с русским правительством (1669—1707 гг.). Москва : Типография А.И. Снегиревой, 1891. 362 с.
25. Королев А.В. Стефан Яворский, митрополит Рязанский. Биографический очерк. Санкт-Петербург : Типография Товарищества «Общественная польза», 1908. 31 с.
26. Кочегаров К.А. Неизвестное письмо патриаршего местоблюстителя Стефана Яворского гетману И.С. Мазепе // Славянский альманах. Москва : Индрик, 2016. Вып. 3—4. С. 412—425.

27. Крашенинникова О.А. Анонимное сочинение «Молоток на Камень веры» и его предполагаемый автор // Вестник славянских культур. Москва, 2014. № 4 (34). С. 116—131.
28. Крашенинникова О.А. Неизвестная проповедь митрополита Стефана Яворского о «константиновом кресте» // Вестник церковной истории. Москва, 2022. № 3/4 (67/68). С. 236—253.
29. Крашенинникова О.А. Неизданная проповедь Стефана Яворского о российском гербе (1702) // Культурное наследие России. Москва, 2015. № 2 (9). С. 29—38. https://doi.org/10.15356/2071-9388_02v09_2016_03
30. Крашенинникова О.А. Проповеди митрополита Стефана Яворского как публицистические сочинения // Очерки истории русской публицистики XVIII века. Москва : ИМЛИ РАН, 2017. С. 96—170.
31. Луцкая Ф.И., Мазманьянц В.К. Судьба библиотеки Стефана Яворского // Книга. Исследования и материалы. Сборник 70. Москва: ТЕРРА, 1995. С. 194—199.
32. Мазаев Р.М. Церковно-полемическая деятельность Стефана Яворского в контексте петровских преобразований // Технологос. Пермь, 2018. № 3. С. 85—95.
33. Максимович М.А. О панегириках Стефана Яворского и о времени его префекства // Максимович М.А. Собрание сочинений. Т. 3. Киев : Университетская типография, 1880. С. 709—713.
34. Маслов С.И. Библиотека Стефана Яворского. Историко-биографическое исследование. Киев : Типография М. Т. Мейнандера, 1914. 66, LXXXVIII с.
35. Маслов С.И. Грамота Стефана Яворского Нежинскому Благовещенскому монастырю 1717 г. Киев : Типография Художественно-ремесленных мастерских-школ печатного дела, 1914. 16 с.
36. Миней: Образец гимнографической литературы и средство формирования мировоззрения православных / ред. Е.А. Потехина, А.Г. Кравецкий. Olztyń: Centrum Badań Europy Wschodniej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, 2013. 202 s.
37. Морев И.В., прот. «Камень веры» митрополита Стефана Яворского // Православная богословская энциклопедия. Т. 8. Санкт-Петербург, 1907. С.187—193.
38. Морев И.В. «Камень веры» митрополита Стефана Яворского, его место среди отечественных протестантских сочинений и характеристические особенности его догматических воззрений. Санкт-Петербург : Типография «Артистический журнал», 1904. 372 с.
39. Науменко В. Стефан Яворский в двойной роли хвалителя и обличителя Мазепы // Киевская старина. 1885. № 9. С. 172—175.
40. Никколози Р. Петербургский панегирик XVIII века: миф — идеология — риторика / пер. с немецкого М.Н. Жаровой. Москва : Языки славянской культуры, 2009. 215 с.
41. Никольский А. Описание рукописей, хранящихся в Архиве Святейшего Правительствующего Синода. Т. 2. Вып. 1. Санкт-Петербург : Синодальная типография, 1908. 546 с.
42. Попович А.И. Война и мир в проповедях Стефана Яворского // Диалог со временем. Москва, 2023. Вып. 85. С. 123—139. <https://doi.org/10.21267/AQUILO.2023.85.85.003>
43. Попович А.И. Неизвестная проповедь митрополита Стефана (Яворского) о немом и глухом духе // Палеороссия. Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях. Санкт-Петербург, 2022. № 1 (17). С. 151—171. https://doi.org/10.47132/2618-9674_2022_1_151

44. Попович А.И. Мученик на государственной службе: идеология и «лагерные проповеди» рубежа XVII—XVIII вв. // Новое прошлое. Москва, 2023. № 2. С. 36—50. <https://doi.org/10.18522/2500-3224-2023-2-36-50>
45. Попович А.И. О чем молчал Стефан Яворский? Непроизнесенные проповеди как уравнение с несколькими неизвестными // Quaestio Rossica. 2023. Т. 11. № 4. С. 1393—1413. <https://doi.org/10.15826/qr.2023.4.854>
46. Попович А.И. Смерть и жизнь «на общую пользу в Петровскую эпоху: две проповеди Стефана Яворского // Герменевтика древнерусской литературы. Москва, 2023. Сб. 22. С. 83—138. <https://doi.org/10.22455/HORL.1607-6192-2023-22-83-138>
47. Родосский С. Стефан Яворский, митрополит Рязанский и Муромский // Странник. Санкт-Петербург, 1863. № 11. С. 33—51.
48. Рункевич С.Г. Архиепиеи Петровской эпохи в их переписке в Петром Великим. Санкт-Петербург: Типография Монтвида, 1906. Вып. 1. 194 с.
49. Рункевич С.Г. История Русской Церкви под управлением Святейшего Синода. Санкт-Петербург : Типография А.П. Лопухина, 1900. Т. 1. 438 с.
50. Самарин Ю.Ф. Сочинения. Т. 5: Стефан Яворский и Феофан Прокопович. Москва : Д. Самарин, 1880. 463 с.
51. Самарин Ю.Ф. Стефан Яворский и Феофан Прокопович как проповедники. Москва : Университетская типография, 1844. 230 с.
52. Симчич М. Києво-могилянські трактати «Про виникнення й зникнення» у контексті теологічних дискусій XVII — початку XVIII ст. // Київська Академія. 2017. Вип. 14. С. 70—93.
53. Симчич М. Philosophia rationalis у Києво-Могилянській академії: Компаративний аналіз могилянських курсів логіки кінця XVII — першої половини XVIII ст. Вінниця : О. Власюк, 2009. 238 с.
54. Смирнов Д.В. Стефан (Яворский) // Православная энциклопедия. Т. 66. Москва : Издательство Московской Патриархии, 2022. С. 337—358.
55. Суториус К.В. Варлаам (Голенковський) та його записи курсів філософії і теології, що їх викладав у Києво-Могилянському колегіумі Стефан Яворський (1691—1697) // Київська Академія. 2019. Вип. 16. С. 31—79. <https://doi.org/10.18523/199505x.2019.16.31-79>
56. Терновский Ф.А. Митрополит Стефан Яворский: Биографический очерк // Труды Киевской духовной академии. 1864. № 1. С. 36—70; № 3. С. 237—290; № 5. С. 137—186.
57. Терновский Ф.А. Очерки из истории русской иерархии в XVIII в.: Стефан Яворский // Древняя и новая Россия. Москва, 1879. № 8. С. 305—320.
58. Терновский Ф.А. Очерки по истории Киевской митрополии XVIII столетия на основании документов Синодального архива. Киев : Университетская типография, 1879. 49 с.
59. Терновский Ф.А. Письма митрополита Стефана Яворского // Труды Киевской духовной академии. 1866. № 4. С. 544—547.
60. Тихонравов Н.С. Московские вольнодумцы начала XVIII века и Стефан Яворский // Русский вестник. 1870. № 9. С. 5—61; 1871. № 2. С. 667—720; № 6. С. 399—446.
61. Ульяновський В.І. Великий дар Стефана Яворського Кирилівській обителі: річна збірка Міней // Софійський часопис. Київ, 2023. Вип. 7. С. 185—199.
62. Устинова И.А. К вопросу о выборе кандидатуры Стефана (Яворского) на пост местоблюстителя патриаршего престола в 1700 г // История России с древнейших времен до XXI века: проблемы, дискуссии, новые взгляды. Москва : Институт Российской истории РАН, 2022. С. 36—42.

63. Федотова М.А. Святитель Димитрий Ростовский: Житие, Служба, чудеса. Исследование и тексты. Санкт-Петербург : Пушкинский Дом, 2022. 560 с.
64. Федотова М.А. Эпистолярное наследие Димитрия Ростовского: исследование и тексты. Москва : Индрик, 2005. 382 с.
65. Флёров А. Разбор «Слова о победе под Полтавой в 1709 году Стефана Яворского // Филологические записки. Воронеж, 1896. Вып. 3. С. 29—42.
66. Черепнин П.И. Рязанский митрополит Стефан Яворский как проповедник // Смоленские епархиальные ведомости. 1867. Отдел неофициальный. № 1. С. 1—11; № 2. С. 37—47; № 3. С. 60—72; № 5. С. 114—133; № 6. С. 152—166; № 8. С. 236—254; № 10. С. 283—312; № 12. С. 341—362.
67. Чистович И.А. Неизданные проповеди Стефана Яворского // Христианское чтение. 1867. Ч. 1. С. 259—279, 414—429, 814—837; Ч. 2. С. 99—149 (окремо: Санкт-Петербург: Типография Департамента уделов, 1867. 112 с.).
68. Шляпкин И.А. Святитель Димитрий Ростовский и его время (1651—1709 гг.). Санкт-Петербург: Типография и хромолитография А. Траншель, 1891. 581 с.
69. Щеголев П.Е. Стефан Яворский // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. В 86 т. Санкт-Петербург, 1901. Т. XXXI-а. С. 638—641.
70. Яременко М. Коли і хто вперше прочитав у Києво-Могилянському колегіумі повний богословський курс? // Київська Академія. 2019. Вип. 16. С. 11—30. <https://doi.org/10.18523/1995-025x.2019.16.11-30>
71. Serech Ju. Stefan Yavorsky and the Conflict of Ideologies in the Age of Peter I // The Slavonic and East European Review. 1951. Vol. 30. № 74. P. 40—62.

Отримано 3 січня 2024 р.

REFERENCES

Documents

1. Fond 33. Unit 27 (fols. 21—45), 2422 (fols. 1—2). Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
2. Fond 834. Inventory 2. Unit 1592-a, 1592-b, 1592-v, 1592-g. Russian State Historical Archive (St. Petersburg).
3. "Vinograd" Stefana Yavorskogo ["Grapes" of Stefan Javorski]. *Siverianskyi litopys* [Siverian Chronicle]. 2009. No. 6, pp. 114—131. [In Russian].
4. Poslanie k preosviashchennym Aleksiiu Sarskomu i Podonskomu i Varlaamu Tverskomu i Kashynskomu [Message to His Graces Alexei of Sarsky and Podonsky and Barlaam of Tver and Kashin]. *Chteniia v imperatorskom Obshchestve istorii i drevnostei rossiiskikh* [Readings in the Imperial Society of Russian History and Antiquities]. 1864. Book 4. Smes [Medley]. Pp. 5—8. [In Russian].
5. Stefan Javorski, mitropolit. Kamen very [The Stone of Faith] / N. Barynova (Transl.). Moscow, 2017. 824 p. [In Russian].
6. Stefan Javorski, mitropolit. Neizdannye sochineniia [Unpublished essays] / N.N. Borodkina (Comp.). Saratov, 2017. 350 p. [In Russian].
7. Stefan Javorski, mitropolit. Pokhvalnye i torzhestvennye slova, perepiska [Commendable and solemn words, correspondence] / N.N. Borodkina (Comp.). Saratov, 2015. 432 p. [In Russian].
8. Stefan Javorski, mitropolit. Skazanie ob Antikhriste. Dogmat o sviatykh ikonakh [The Legend of the Antichrist. The dogma of the holy icons] / P. Palamarchuk (Comp.). Moscow, 1999. 287 p. [In Russian].

9. Stefan Javorski, mitropolit. Slovo pered proklatiem Mazepy, proiznesennoe mitropolitom Stefanom Yavorskim v Moskovskom Uspenskom sobore 12 noiabria 1708 g. [The word before the curse of Mazepa, pronounced by Metropolitan Stefan Javorski in the Moscow Assumption Cathedral on November 12, 1908]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii* [Proceedings of the Kyiv Theological Academy]. 1865. No. 12, pp. 499—512. [In Russian].
10. Stefan Javorski, mitropolit. Sochineniia [The Compositions] / N.N. Borodkina (Comp.). Saratov, 2014. 510 p. [In Russian].
11. Stefan Javorski. Stikhotvoreniia [The Poems]. *Pamiatniki literatury Drevnei Rusi* [Monuments of Ancient Rus literature]. 17th century. Book 3. Moscow, 1994. Pp. 263—271 [In Russian].
12. Pisma i doneseniia iezuitov o Rossii kontsa XVII i nachala XVIII vv. [Jesuit letters and reports about Russia in the late 17th and early 18th centuries]. St. Petersburg, 1904. 382 p. [In Russian and Latin].

Researches

13. Avgustin (Nikitin), arhimandrit. Rossiia i Sorbonna [Russia and the Sorbonne]. *Khristianskoe chtenie* [Christian readings]. 2010. No. 3 (34), pp. 46—72. [In Russian].
14. Brodzhii Dzh. "Dioenes zazhzhel sveshchu i z neiu shukal dobroho cheloveka". Nevidomyi frahment tekstu Stefana Yavorskoho [Diogenes lit a candle and was looking for a good man with it. Unknown fragment of Stefan Javorski's text] // Sub ficu. Memorialnyi zbirnyk, prysviachenyi Ihorevi Skochyliasiu [Sub ficu. Memorial collection dedicated to Ihor Skochyliasi]. Lviv, 2022. Pp. 99—111. [In Ukrainian].
15. Brodzhii Dzh. Kulturnyi polimorfizm ukrainskoho svitu [Cultural polymorphism of the Ukrainian world]. Kyiv, 2022. 520 p. [In Ukrainian].
16. Vvedenskii S.N. K biografii mitropolita Stefana Yavorskogo [To the biography of Metropolitan Stefan Javorski]. *Khristianskoe chtenie* [Christian readings]. 1912. No. 7/8, pp. 892—919. [In Russian].
17. Grigoriev A.B. Zagadki sochyneniia "Molotok na knihu Kamen very" [Mysteries of the essay "Hammer on the Stone of Faith"]. *Filaretovskii almanakh* [Filaret's almanac]. Moscow, 2012. No. 8, pp. 97—148. [In Russian].
18. Grigoriev A.B. Sochinenie mitropolita Riazanskogo i Muromskogo Stefana Yavorskogo "Igo gospodne blago i bremia Ego legko" [Composition by Metropolitan Stefan Javorski of Ryazan and Murom "The yoke of the Lord is good and his burden is easy"]. *Vestnik Pravoslavnogo Sviato-Tikhonovskogo humanitarnogo universiteta*. Seria 1: Bogoslovie. Filosofia [Bulletin of the Orthodox St. Tikhon's Humanitarian University. Series 1. Theology. Philosophy]. 2011. Iss. 6 (38), pp. 101—115; 2012. Iss. 1 (39), pp. 87—113. Iss. 2 (40), pp. 113—138. [In Russian].
19. Darnton R. Istoriia chytannia [Reading history] // *Novi perspektyvy istoriopysannia* [New perspectives of historiography] / Piter Berk (Ed.). Kyiv, 2004. Pp. 194—229. [In Ukrainian].
20. Zhivov V.M. Iz tserkovnoi istorii vremen Petra Velikogo: Issledovaniia i materialy [From the church history of the time of Peter the Great]. Moscow, 2004. 360 p. [In Russian].
21. Zhivov V.M. Strategii prorochestva: propoved Stefana Yavorskogo na pamiat Alekseia Cheloveka Bozhii [Prophecy strategies: Stefan Javorski's sermon in memory of Alexy the man of God] // *Stikh, yazyk, poezia: pamiati M.I. Gasparova* [Poem, language, poetry: in memory of M.I. Gasparov]. Moscow, 2006. Pp. 201—210. [In Russian].
22. Zakhara I.S. Stefan Javorski [Stefan Javorski]. Lviv, 1991. 112 p. [In Ukrainian].

23. Zitser E. Tsarstvo preobrazhenia: Sviashchennaia parodia i tsarskaia kharizma pri dvore Petra Velikogo [Kingdom of the Transfiguration: sacred parody and royal charisma at the court of Peter the Great] / D. Khitrova, K. Osipova (Transl.). Moscow, 2008. 238 p. [In Russian].
24. Kapterev N.F. Snoshenia Ierusalimskogo patriarkha Dosifeia s russkim pravitelstvom (1669—1707 gg.) [Relations of the Jerusalem Patriarch Dositheus with the Russian government (1669—1707)]. Moscow, 1891. 362 p. [In Russian].
25. Korolev A.V. Stefan Javorski, mitropolit Riazanskii. Biograficheskii ocherk [Stefan Javorski, Metropolitan of Ryazan. Biographical essay]. St. Petersburg, 1908. 31 p. [In Russian].
26. Kochegarov K.A. Neizvestnoe pismo patriarshego mestobliustitelia Stefana Yavorskogo getmanu I.S. Mazepe [Unknown letter from the patriarchal locumtenens Stefan Javorski to Hetman I.S. Mazepa]. *Slavianskii almanakh* [Slavic almanac]. 2016. Iss. 3—4, pp. 412—425. [In Russian].
27. Krasheninnikova O.A. Anonimnoe sochinenie "Molotok na Kamen very" i ego predpolagaemyi avtor [Anonymous work "Hammer on the Stone of Faith" and its alleged author]. *Vestnik slavianskikh kultur* [Bulletin of Slavic cultures]. 2014. No. 4 (34), pp. 116—131. [In Russian].
28. Krasheninnikova O.A. Neizvestnaia propoved mitropolita Stefana Yavorskogo o "konstantinovom kreste" [Unknown sermon of Metropolitan Stefan Javorski about the "Constantine Cross"], *Vestnik tserkovnoi istorii* [Herald of Church History]. Moscow, 2022. No. 3/4 (67/68), pp. 236—253. [In Russian].
29. Krasheninnikova O.A. Neizdannnaia propoved Stefana Yavorskogo o rossiiskom gerbe (1702) [Unknown sermon by Metropolitan Stefan Javorski about the Russian Coat of Arms]. *Kulturnoe nasledie Rossii* [Cultural heritage of Russia]. Moscow, 2015. No. 2 (9), pp. 29—38. [In Russian]. https://doi.org/10.15356/2071-9388_02v09_2016_03
30. Krasheninnikova O.A. Propovedi mitropolita Stefana Yavorskogo kak publitsysticheskie sochineniia [Sermons of Metropolitan Stefan Javorski as journalistic works] // *Ocherki istorii russkoi publitsystiki XVIII veka* [Essays on the history of Russian journalism of the 18th century]. Moscow, 2017. Pp. 96—170. [In Russian].
31. Lutskaia F.Y., Mazmanians V.K. Sudba biblioteki Stefana Yavorskogo [The fate of Stefan Javorski's library] // *Kniha. Issledovaniia i materialy. Sbornyk 70* [The book. Research and materials. Collection 70]. Moscow, 1995. Pp. 194—199. [In Russian].
32. Mazaev R.M. Tserkovno-polemicheskaia deiatelnost Stefana Yavorskogo v kontekste petrovskikh preobrazovanii [Church and polemical activities of Stefan Javorski in the context of Peter's transformations]. *Tekhnolohos* [Technologists]. Perm, 2018. No. 3, pp. 85—95. [In Russian].
33. Maksimovich M.A. O panegirikakh Stefana Yavorskogo i o vremeni ego prefekstva [About Stefan Javorski's panegyrics and the time of his prefecture] // Maksimovich M.A. *Sobranie sochinenii* [Collection of works]. Vol. 3. Kyiv, 1880. Pp. 709—713. [In Russian].
34. Maslov S.I. Biblioteka Stefana Yavorskogo. Istoriko-biograficheskoe issledovanie [Stefan Javorski's library. Historical and biographical study]. Kyiv, 1914. 66, LXXXVIII p. [In Russian].
35. Maslov S.I. Gramota Stefana Yavorskogo Nezhinskomu Blagoveshchenskomu monastyriu 1717 g. [Diploma of Stefan Javorski to the Nezhinsky Annunciation Monastery of 1717]. Kyiv, 1914. 16 p. [In Russian].
36. Minei: Obrazets gimnograficheskoi literatury i sredstvo formirovaniia mirovozzreniia pravoslavnykh [Minei: A sample of hymnographic literature and a means of forming the worldview of Orthodox] / E.A. Potekhina, A.G. Kravetskii (Eds.). Olzty, 2013. 202 p. [In Russian].

37. Morev I.V. "Kamen very" mitropolita Stefana Iavorskogo ["Stone of Faith" by Metropolitan Stefan Yavorsky] // Pravoslavnaya bohoslovskaya entsiklopediya [Orthodox Theological Encyclopedia]. St. Petersburg, 1907. Vol. 8, pp. 187—193. [In Russian].
38. Morev I.V. "Kamen very" mitropolita Stefana Yavorskogo, ego mesto sredi otechestvennykh protivoprotstantskikh sochinennii i kharakteristicheskie osobennosti ego dogmaticheskikh vozzrenii ["Stone of Faith" by Metropolitan Stefan Yavorski, his place among domestic anti-Protestant works and characteristic features of his dogmatic views]. St. Petersburg, 1904. 372 p. [In Russian].
39. Naumenko V. Stefan Yavorsky v dvoinei roli khvalitelia i oblichitelia Mazepy [Stefan Yavorski in the dual role of the praiser and whistler of Mazepa]. *Kievskaiia starina* [Kyiv Antiquity]. 1885. No. 9, pp. 172—175. [In Russian].
40. Nikkolozi R. Peterburgskii panegirik XVIII veka: mif — ideologiya — ritorika [St. Petersburg panegyric of the 18th century: myth — ideology — rhetoric] / M.N. Zharova (Transl.). Moscow, 2009. 215 p. [In Russian].
41. Nikolskii A. Opisanie rukopisei, khраниashchikhsia v Arkhive Sviatishhego Pravitelstvu-iushchego Sinoda [Description of manuscripts stored in the archive of the Holy Government Synod]. Vol. 2. Iss. 1. St. Petersburg, 1908. 546 p. [In Russian].
42. Popovich A.I. Voina i mir v propovediakh Stefana Yavorskogo [War and peace in Stefan Yavorski's sermons]. *Dialog so vremenem* [Dialogue with time]. Moscow, 2023. Iss. 85, pp. 123—139. [In Russian]. <https://doi.org/10.21267/AQUILO.2023.85.85.003>
43. Popovich A.I. Neizvestnaia propoved mitropolita Stefana (Yavorskogo) o nemom i glukhom dukhe [Unknown sermon of Metropolitan Stefan Yavorski about the dumb and deaf spirit]. *Paleorossia. Drevniaia Rus: vo vremeni, v lichnostiakh, v ideiakh* [Paleorossia. Ancient Rus: in time, in personalities and ideas]. St. Petersburg, 2022. No. 1 (17), pp. 151—171. [In Russian]. https://doi.org/10.47132/2618-9674_2022_1_151
44. Popovich A.I. Muchenik na gosudarevoi sluzhbe: ideologiya i "lagernye propovedi" rubezha XVII—XVIII vv. [Martyr in the civil service: ideology and "camp sermons" of the turn of the 17th — 18th centuries]. *Novoe proshloe* [New past]. Moscow, 2023. No. 2, pp. 36—50. [In Russian]. <https://doi.org/10.18522/2500-3224-2023-2-36-50>
45. Popovich A.I. O chem molchal Stefan Yavorskii? Neproiznesennye propovedi kak uravnenie s neskolkimi neizvestnymi [What was Stefan Yavorski talking about? Unpaired sermons as an equation with several unknowns] // *Quaestio Rossica*. 2023. Vol. 11. No. 4, pp. 1393—1413. [In Russian]. <https://doi.org/10.15826/qr.2023.4.854>
46. Popovich A.I. Smert i zhizn "na obshchuiu polzu" v Petrovskuiu epokhu: dve propovedi Stefana Yavorskogo [Death and life "for the common good" in the Petrovsky era: two sermons by Stefan Yavorski]. *Hermenevtika drevnerusskoi literatury* [Hermeneutics of Old Russian literature]. Moscow, 2023. Iss. 22, pp. 83—138. [In Russian]. <https://doi.org/10.22455/HORL.1607-6192-2023-22-83-138>
47. Rodosskii S. Stefan Yavorskii, mitropolit Riazanskii i Muromskii [Stefan Yavorski, Metropolitan of Ryazan and Murom]. *Strannik* [Wanderer]. St. Petersburg, 1863. No. 11, pp. 33—51. [In Russian].
48. Runkevich S.G. Arkhierei Petrovskoi epokhi v ikh perepiske s Petrom Velikim [Bishops of the Petrovsky era in their correspondence with Peter the Great]. St. Petersburg, 1906. Iss. 1, 194 p. [In Russian].
49. Runkevich S.G. Istoriiia Russkoi Tserkvi pod upravleniem Sviatishhego Sinoda [History of the Russian Church under the administration of the Holy Synod]. St. Petersburg, 1900. Vol. 1, 438 p. [In Russian].

50. Samarin Yu.F. Sochineniia. T. 5 : Stefan Yavorskii i Feofan Prokopovich [Compositions. Vol. 5: Stefan Javorski and Feofan Prokopovich]. Moscow, 1880. 463 p. [In Russian].
51. Samarin Yu.F. Stefan Yavorskii i Feofan Prokopovich kak propovedniki [Stefan Javorski and Feofan Prokopovich as preachers]. Moscow, 1844. 230 p. [In Russian].
52. Symchych M. Kyievo-mohylianski traktaty "Pro vynyknennia y znyknennia" u konteksti teolohichnykh dyskusii XVII — pochatku XVIII st. [Kyiv-Mohyla treatises "On the emergence and disappearance" in the context of theological discussions of the 17th — early 18th centuries]. *Kyivska Akademiia* [Kyiv Academy]. 2017. Iss. 14, pp. 70—93. [In Ukrainian].
53. Symchych M. Philosophia rationalis u Kyievo-Mohylianskii akademii: Komparatyvnyi analiz mohylianskykh kursiv lohiky kintsia XVII — pershoi polovyny XVIII st. [Philosophia rationalis at the Kyiv-Mohyla Academy: comparative analysis of Mohyla logic courses of the late 17th — first half of the 18th century] Vinnytsia, 2009. 238 p. [In Ukrainian].
54. Smirnov D.V. Stefan (Yavorskii) [Stefan (Javorski)] // *Pravoslavnaia entsiklopediia* [Orthodox Encyclopedia]. Vol. 66. Moscow, 2022. Pp. 337—358. [In Russian].
55. Sutorius K.V. Varlaam (Holenkovskiy) ta yoho zapysy kursiv filosofii i teolohii, shcho yikh vykladav u Kyievo-Mohylianskomu kolehiumi Stefan Yavorskyi (1691—1697) [Varlaam (Holenkovskiy) and his recordings of the courses of philosophy and theology taught at the Kyiv-Mohyla Collegium Stefan Javorski]. *Kyivska Akademiia* [Kyiv Academy]. 2019. Iss. 16, pp. 31—79. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.18523/1995-025x.2019.16.31-79>
56. Ternovskii F.A. Mitropolit Stefan Yavorskii: Biograficheskii ocherk [Metropolitan Stefan Javorski: biographical essay]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii* [Proceedings of the Kyiv Theological Academy]. 1864. No. 1, pp. 36—70; No. 3, pp. 237—290; No. 5, pp. 137—186. [In Russian].
57. Ternovskii F.A. Ocherki iz istorii russkoi ierarkhii v XVIII v.: Stefan Yavorskii [Essays from the history of the Russian hierarchy in the 18th century: Stefan Javorski]. *Drevniaia i novaia Rossiia* [Ancient and new Russia]. Moscow, 1879. No. 8, pp. 305—320. [In Russian].
58. Ternovskii F.A. Ocherki po istorii Kievskoi mitropolii XVIII stoletia na osnovanii dokumentov Sinodalnogo arkhiva [Essays on the history of the Kyiv Metropolitanate of the 18th century based on documents of the Synodal archive]. Kyiv, 1879. 49 p. [In Russian].
59. Ternovskii F.A. Pisma mitropolita Stefana Yavorskogo [Letters from Metropolitan Stefan Javorski]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii* [Proceedings of the Kyiv Theological Academy]. 1866. No. 4, pp. 544—547. [In Russian].
60. Tikhonravov N.S. Moskovskie volnodumtsy nachala XVIII veka i Stefan Yavorskii [Moscow freethinkers of the early 18th century and Stefan Javorski]. *Russkii vestnik* [Russian Herald]. 1870. No. 9, pp. 5—61; 1871. No. 2, pp. 667—720; No. 6, pp. 399—446. [In Russian].
61. Ulianovskiy V.I. Velykyi dar Stefana Yavorskoho Kyrylivskii obytili: richna zbirka Minei [A great gift from Stefan Javorski to the Kyrylivska monastery: on annual selection of Minei]. *Sofiiskiy chasopys* [Sofia temporary]. Kyiv, 2023. Iss. 7, pp. 185—199. [In Ukrainian].
62. Ustinova I.A. K voprosu o vybere kandidatury Stefana (Yavorskogo) na post mestobliustitelia patriarshego prestola v 1700 g. [On the question of the choice of the candidacy of Stefan Javorski for the post of locum tenens of the patriarchal throne in 1700] // *Istoriia Rossii s drevneishikh vremen do XXI veka: problemy, diskussii, novye vzgliady* [History of Russia from ancient times to the 21st century: problems, discussions, new views]. Moscow, 2022. Pp. 36—42. [In Russian].

63. Fedotova M.A. Sviatitel Dimitrii Rostovskii: Zhitie, Sluzhba, chudesa. Issledovanie i teksty [St. Dimitry of Rostov: life, service, miracles. Research and texts]. St. Petersburg, 2022. 560 p. [In Russian].
64. Fedotova M.A. Epistoliarnoe nasledie Dimitriia Rostovskogo: issledovanie i teksty [Epistolary heritage of Dimitry Rostovsky: research and texts]. Moscow, 2005. 382 p. [In Russian].
65. Flerov A. Razbor "Slova o pobeде pod Poltavoi v 1709 godu" Stefana Yavorskogo [Analysis of "Words about the victory near Poltava in 1709" by Stefan Javorski]. *Filologicheskie zapiski* [Philological notes]. Voronezh, 1896. Iss. 3, pp. 29—42. [In Russian].
66. Cherepnin P.I. Riazanskii mitropolit Stefan Yavorskii kak propovednik [Ryazan Metropolitan Stefan Javorski as a preacher]. *Smolenskie eparkhialnye vedomosti. Otdel neofitsyalnyi* [Smolensk diocesan sheets. Non official department]. 1867. No. 1, pp. 1—11; No. 2, pp. 37—47; No. 3, pp. 60—72; No. 5, pp. 114—133; No. 6, pp. 152—166; No. 8, pp. 236—254; No. 10, pp. 283—312; No. 12, pp. 341—362. [In Russian].
67. Chistovich I.A. Neizdannye propovedi Stefana Yavorskogo [Unpublished sermons by Stefan Javorski]. *Khristianskoe chtenie* [Christian readings]. 1867. Part 1, pp. 259—279, 414—429, 814—837; Part 2, pp. 99—149 (Separate edition: St. Petersburg, 1867. 112 p.). [In Russian].
68. Shliapkin I.A. Sviatitel Dimitrii Rostovskii i ego vremia (1651—1709 gg.) [St. Dimitry of Rostov and his time (1651—1709)]. St. Petersburg, 1891. 581 p. [In Russian].
69. Shchegolev P.E. Stefan Yavorskii [Stefan Javorski] // *Entsiklopedicheskii slovar Brokgauza i Efrona* [Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary]. In 86 vol. St. Petersburg, 1901. Vol. XXXI-a, pp. 638—641. [In Russian].
70. Yaremenko M. Koly i khto vpershe prochytav u Kyievo-Mohylianskomu kolehiumi povnyi bohoslovskiy kurs? [Wen and who first read the full theological course at the Kyiv-Mohyla Collegium?]. *Kyivska Akademiia* [Kyiv Academy]. 2019. Iss. 16, pp. 11—30. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.18523/1995-025x.2019.16.11-30>
71. Serech Ju. Stefan Yavorsky and the Conflict of Ideologies in the Age of Peter I. *The Slavonic and East European Review*. 1951. Vol. 30, No. 74, pp. 40—62.

Received on January 3, 2024

Vasyl Ulianovskiy

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

E-mail: ulianovsky@knu.ua

ORCID: 0000-0003-0536-8835

MANY-FACED STEFAN JAVORSKI: KYIV INTENTIONS AND BOOK GIFTS AGAINST BACKGROUND OF PARADIGM OF LIFE

The aim of the paper is to study the Kyiv topics in the life and work of Metropolitan Stefan Javorski, to show the multilayered nature of his texts, the diversity of his personality in public and personal dimensions, to consider the essence of his significant book gift to St Cyril's Monastery and several books gifted to the Kyiv Cave Monastery as an intellectual and spiritual gesture with possible connotations. **The methodology** is based on modern developments in "intellectual history", "history of everyday life", sociology and anthropology of books, which allow us to show the diversity of a person and a thinker and its manifestations in texts and book gifts, to reveal the Kyiv intentions of Stefan Javorski. Robert Darnton's method of "the

life of books" through the prism of the author's/donor's attitude to them and the physical functioning of these books allows us to reveal Stefan Javorski's gestural system through the books he donated to Kyiv monasteries. **Novelty.** The study introduces into scientific circulation the discovered corpus of Minor Books donated by Stefan Javorski to the Kyiv St. Cyril's Monastery of the Holy Trinity and two books donated to the Kyiv Cave Monastery. The author analyses the meaning of these donations, the possible intentions of the donor both in relation to specific books and to the named monasteries and their figures. **Conclusions.** Stefan Javorski manifested himself in different ways in public and private life and communication. He was a rather cautious person, so he only occasionally demonstrated the "real" him not only in public but also on a private level, especially in his writing. Therefore, his book gifts are one of the possible "keys" to decoding the many faces of Stefan Javorski at a particular time, in fact, at the very moment of the book gift. Javorski spent almost all of his time outside of Kyiv (1700—1722) striving to return there, and his Kyiv intentions were equivalent to those of Nizhyn. The study of his specific book gifts that survived is another touch to characterise the multifaceted personality of Stefan Javorski, which requires new in-depth studies.

Key words: Stefan Javorski, books, St. Cyril's Monastery of the Holy Trinity, Kyiv-Pechersk Lavra, Kyiv, Nizhyn, Minea, multiplicity.

<https://doi.org/10.15407/rksu.34.039>

УДК 930.253:378.4(430)УВУ]:001.32(430=161.2)"1945/1952"

Halyna Klynova-Datsiuk

National University of Water Environmental
Engineering (Rivne, Ukraine)

E-mail: h.d.klynova-datsiuk@nuwm.edu.ua

ORCID: 0000-0002-7144-3074

ARCHIVE OF THE UKRAINIAN FREE UNIVERSITY AS A SOURCE FOR STUDYING UKRAINIAN SCIENTIFIC LIFE IN DISPLACED PERSONS CAMPS (1945—1952)

The goal of the research. The research aim is to provide a general overview of significant unpublished sources based on the analysis of the archival funds of the Ukrainian Free University in Munich. These sources enable the exploration of the development of Ukrainian scientific life in displaced persons camps in the Western occupation zones of Germany and Austria. Additionally, they allow for the reconstruction of unknown facts from the biographies of prominent Ukrainian scholars, primarily historians, who lived and worked during this period. **The research methodology** is based on the utilization of interdisciplinary methods of source analysis and synthesis, including critical analysis, typologization, and verification. Historical analysis, employing chronological methods, is also employed, alongside both quantitative and qualitative analysis of documents. **The scientific novelty** of our research lies in the identification of the potential of the archive of the Ukrainian Free University for researchers of the history of science during the years 1945—1952. **Conclusions.** A significant body of unpublished sources preserved in the archive of the Ukrainian Free University provides an opportunity to investigate Ukrainian scientific life in Displaced Persons Camps (DPCs). This includes examining the main directions of functioning, the results of work, implemented and unrealized projects of organizations such as the Ukrainian Free Academy of Sciences, the Shevchenko Scientific Society,

Цитування: Klynova-Datsiuk, H. (2024). Archive of the Ukrainian Free University as a source for studying Ukrainian scientific life in displaced persons camps (1945—1952). *Manuscript and Book Heritage of Ukraine*, 3 (34). Pp. 39—54. <https://doi.org/10.15407/rksu.34.039>

© Видавець ВД «Академпериодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

the German-Ukrainian Society, the Ukrainian Free University, the Theological-Pedagogical Academy, as well as the intellectual legacy of leading Ukrainian historians such as B. Krupnytskyi, P. Kurinnyi, D. Olianchyn, N. Polonska-Vasylenko, and V. Shcherbakivskyi, all of which is housed in one of the prominent centers of Ukrainian archival materials in Europe — Ukrainian Free University. Statistical sources stored in the archive allow determining the number of Ukrainian scientists who lived in and around the American, British, and French occupation zones, as well as the dynamics of emigration of Ukrainian intellectuals from Germany and Austria to the USA, Canada, the UK, France, and other countries. The comprehensive personal archive of historian D. Olianchyn enables the reconstruction of his life and activities, which have not yet received adequate coverage in Ukrainian historiography. Periodicals and the press from 1945—1952 allow for a deeper analysis of the influence of the socio-cultural environment on Ukrainian science and the intellectual legacy of the DPCs.

Key words: Ukrainian Free University archive, Ukrainian science in Germany, Displaced Persons (DP) period, displaced persons camps, D. Olianchyn, A. Ohloblyn, N. Polonska-Vasylenko, Central Representation of Ukrainian Emigration in Germany.

Relevance of the research topic. For over 103 years the Ukrainian Free University (UFU) in Germany has played an essential role in preserving Ukrainian educational traditions, archival Ukrainian materials and the integration of Ukrainian studies into the European space. Today, the history of the university can be divided into three periods: the Viennese period (January—September 1921), the Prague period (October 1921 — early May 1945) and the Munich period (from autumn 1945 until present), during which the university emerged as a strong center of Ukrainian scientific thought and national identity. Since resumption of work in Germany in 1945, the UFU began forming an archive that has since collected and preserved the largest array of archival Ukrainian materials in Europe. A significant amount of the archive consists of sources that provide comprehensive insight into the establishment and functioning of Ukrainian scientific and educational institutions and the multifaceted scientific heritage of Ukrainian intellectuals, which influenced the further development of Ukrainian science and culture in the diaspora and contributed to the preservation of the national identity of Ukrainians.

Analysis of research and publications. In modern Ukrainian historiography, there are numerous scientific studies devoted to the activities of UFU, in particular the works of V. Potulnytskyi, T. Sydorchuk [18; 19], S. Narizhnyi [13], S. Vidnianskyi [21] and others. Certain fragments of the history of the Munich period, including the DiPi, are overviewed in the research and memoirs of university professors, notably N. Polonska-Vasylenko [16; 17]. Information about the activities of the UFU can also be found in the works of L. Wynar [22; 23], V. Maruniak [12], M. Shafoval [20], H. Klynova-Datsiuk [7], K. Kobchenko [8]. Surveys of archival materials from the Munich period of the UFU are encountered in the works of H. Boriak and L. Dubrovina [3], O. Kyrylenko and O. Yatsenko [11], O. Haranin [5], I. Korchemna [9], M. Paliienko [15]. The scholarly

potential of personal archives, such as that of P. Kurinny, within the UFU has been thoroughly analyzed by T. Kuznetz and I. Opatsky [10]. Researchers' interest in the history of the UFU and the scholarly potential of its archive is driven by the unique mission and significance of the preserved source materials.

The goal of the research. The research aim is to provide a general overview of significant unpublished sources based on the analysis of the archival funds of the Ukrainian Free University in Munich. These sources enable the exploration of the development of Ukrainian scientific life in displaced persons camps in the Western occupation zones of Germany and Austria. Additionally, they allow for the reconstruction of unknown facts from the biographies of prominent Ukrainian scholars, primarily historians, who lived and worked during this period.

Presentation of the main material. One of the significant results of UFU's activities in Germany has been the establishment of a unique archive, the collections of which continue to expand and serve as important sources for the study of the history of Ukrainian scientific life and post-war Ukrainian emigration in Europe. Structurally, the UFU archive, considering the various funders of its collections, thematic content and types of documents, can be roughly divided into four main parts: 1) archives of Ukrainian emigration organizations, public associations, parties and educational, scientific and cultural institutions in Germany; 2) personal archives (or fragments of archives) of public and political figures and representatives of Ukrainian science and culture in emigration; 3) thematic collections of documents, the contents of which relate to certain countries, events, state or international issues, and historical monuments; and 4) a film, photo, and audio archive [11, p. 95].

The study and comprehension of Ukrainian scientific life in Germany during the so-called DP period (from the English term "displaced persons", abbreviated as DP) require the analysis of the archival documents of UFU, specifically the collections of the Central Representation of the Ukrainian Emigration in Germany (CRUEG), the Ukrainian Central Relief Alliance in Austria (UCRAA), the Ukrainian Free Academy of Sciences (Ukrainska Vilna Akademiia Nauk — UVAN), the Shevchenko Scientific Society (Naukove Tovarystvo im. Shevchenka — NTSh), UFU, as well as personal archives of renowned Ukrainian scholars such as historians B. Krupnytskyi, D. Olianchyn, O. Ohloblyn, N. Polonska-Vasylenko, V. Shcherbakivskyi, and others¹. Additionally, it is important to note that, apart from UFU, materials on Ukrainian scientific life during this period are also stored in the collections of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences and the Shevchenko Scientific Society in the United States, as well as in some archives in Ukraine.

¹ I express my gratitude to the rector of the Ukrainian Free University, prof. Maria Pryshliak and chancellor Dmytro Shevchenko for supporting the research project and providing the opportunity to work on the archive from July 21 to September 20, 2023. Special thanks to archivist Rostyslav Kasianenko for consultations.

The process of transferring certain archival collections to Ukraine for permanent storage began with the declaration of independence allowing Ukrainian scholars access to them. Thus, with the permission of UFU Rector Leonid Rudnytskyi, copies of the archival complex of materials on the history of the university in Munich, covering the years 1946—1998, were transferred to Ukraine in December 2001. In May 2002, the documents were delivered to the Vernadskyi National Library of Ukraine, where they formed Collection 381 [9, p. 160]. The archive of the Ukrainian Technical-Husbandry Institute (UTHI), which operated in Germany from 1945 to 2009, was also transferred to Ukraine for permanent storage. In accordance with the cooperation agreement between UTHI and the National University of "Kyiv-Mohyla Academy" dated June 21, 2007, which was signed by the institute's director Hryhorii Komarynskyi and the university's president Viacheslav Briukhovetskyi, the archive and publications of UTHI were donated for lifelong storage [4]. Later, the materials formed fund 11. The materials of the Ukrainian Historical Association's archive are temporarily stored in the research center "Institute for the Study of the Ukrainian Diaspora named after Professor Lubomyr Wynar" at the National University of Ostroh Academy.

Important information about scientific life during the DP period can be found in the collection of the "Central Representation of Ukrainian Emigration in Germany". It is worth noting that the organization was established in October 30, 1945, at a congress of Ukrainian emigrants from the three occupation zones in Aschaffenburg as an autonomous apolitical entity. It was responsible for the legal, social and cultural-educational situation of Ukrainian displaced persons, as well as establishing connections with local authorities. Vasyl Mudryi, a journalist and public figure, was elected as head of CRUEG, with biologist Mykhailo Vietukhov as his deputy [14, p. 15]. The collection includes minutes of board meetings, regional, inter-camp and interethnic meetings, congresses, conferences, reporting documents of structural divisions, business correspondence, etc. An extended protocol of the meeting of scholars, which took place in October 22, 1945, in the building of the Ukrainian Red Cross in Munich, provides important information about the beginnings of organizing Ukrainian scientific life. Fifteen scholars from various fields of knowledge participated in the meeting, including V. Kubiiiovych, V. Shcherbakivskyi, I. Mirchuk, B. Martos, V. Doroshenko, R. Dymynskyi, I. Rozhin, etc. The protocol contains agenda items, records of the scholars' speeches and their views on the ways to revive the activities of Ukrainian educational and scientific institutions such as UFU, UTHI, the Ukrainian Scientific Institute (USI) in Berlin, the Theological Seminary, etc.

A struggle for leadership began between two leading scientific institutions with the revival of the Shevchenko Scientific Society in Germany in 1947. The presidium of the Ukrainian Free Academy of Sciences emphasized the idea of creating a single scientific center in emigration under the auspices of the Academy of Sciences. On March 10, 1948, a separate commission was established under

the CRUEG to establish relations between the two institutions in emigration. The CRUEG collection includes detailed minutes of the commission's meetings from March 10 and 24, and April 28, 1948, which present the official position of both institutions regarding unification. The interests of the parties were represented by Y. Rudnytskyi (CRUEG), Y. Padoch (NTSh) and P. Kurinny (UVAN). The representative of UVAN insisted on creating "a single representative scientific center in emigration", in other words, merging the two institutions and forming a new institution provisionally named the "Ukrainian Free Academy of Sciences named after Shevchenko". In contrast, the representative of NTSh advocated for the complete unification of the institutions while maintaining equality among partners, under the name NTSh-UVAN. Consequently, the implementation of the idea of a single institution was not realized due to the lack of a mutual agreement that would satisfy both the society and the academy.

The Organizational Department of the CRUE in Germany was responsible for collecting statistical data on the number of Ukrainian emigrants in the camps of Germany and Austria. As a result, the CRUEG collection contains reports and statistical abstracts that provide information on the total number of Ukrainian emigrants, their professional, age, gender, and religious composition, etc. Quarterly statistical abstracts from 1947—1950 have been preserved, which detail the number of Ukrainian scholars and scientists living in the camps and their surrounding areas in the American, British, and French zones of Germany and Austria. These sources allow for tracing the emigration dynamics of Ukrainian intellectuals, particularly scholars and scientists to the United States, Canada, England and France. This emigration was driven by the excessive number of displaced persons and the monetary reform of 1948.

Today, the Ukrainian scientific life in Austria remains a lesser-known subject. Ukrainian scholars also resided in the western occupation zones of Austria, primarily in the American zone consisting of Upper Austria and Salzburg. The UCRAA was responsible for the legal, social and cultural-educational situation of Ukrainians. The first leader of the organization was Mykhailo Rosoliak, while historian Ivan Kedryn-Rudnytskyi served as his deputy and later became a leader of UCRAA. In the UFU archive, there is a collection titled "Ukrainian Central Relief Association in Austria", which contains bulletins and minutes of the Provisional Collegium of the Cultural Work Department of UCRAA for 1946. These materials provide information on the state of education, publishing projects in progress and plans of work. Data on the number of Ukrainian scholars in Austria and their professional affiliations are found in the documents from the collection of the Union of Ukrainian Scientists, Writers and Artists in Salzburg. It should be noted that on the territory of Austria it was the only organization that united Ukrainian scientists and cultural figures. There was a list of members of the union, including the scientific division, with a membership of 34 individuals indicating their areas of expertise. Among the scientific potential of the Ukrainian

emigration in Austria, scientists of the natural and mathematical profile were predominant, numbering 26 people and humanitarians — 8.

Important information about the scientific life of Ukrainian emigration during the DP period can be found in the archives of leading scientific institutions such as the UVAN, NTSh and the German-Ukrainian Society. UVAN was one of the first institutions established in Germany in November 1945. In the academy's fund, there are foundational documents such as the charter, the draft for UVAN's charter in Europe, the list of 95 members, programs of scientific conferences in linguistics, literary studies, art history and history, and a list of publications from 1945—1951, etc. Information about the main directions of the work of the UVAN Eastern Studies Section contain detailed protocols of its meetings on June 3—4, 1950 and January 25, 1952. They make it possible to get acquainted with the theses of the speeches of the members of the section such as M. Antonovych, V. Derzhavin, and V. Shcherbakivskiy, as well as the approved plans of work. The archive also preserves periodical stencil-printed publications of the academy, such as the "Bulletin", "Chronicle" and "Information Bulletin of UVAN»" in Germany, which are important sources for studying the main activities of the institution's structural units, key problems and foundations of the development of Ukrainian science in emigration.

The UFU archive contains the collection "Shevchenko Scientific Society", which stores important documents regarding the institution's activities in Germany from 1947 to 1951 and in France from 1952. Unfortunately, the collection is unorganized. It should be noted that the society was revived in March 1947 in Munich by a decision at a general meeting, and Ivan Rakovskyi was elected as the head of the institution; Rakovskyi was the last leader of the society in Lviv in 1939 before its dissolution by Soviet authorities. Zenon Kuzelia was elected as a deputy and Volodymyr Kubiiiovych as a secretary [6, p. 79]. The collection contains documents regarding the revival of the society and the programs of the first scientific congresses held on September 15—17, 1947 in Mittenwald and on March 5—7, 1948 in Berchtesgaden. These documents provide information on the participants, the themes of their presentations and their opinions on the society's publishing plans. Important sources for studying the process of preparing one of the society's major publishing projects in Germany, the three-volume "Encyclopedia of Ukrainian Studies" are "Temporary Instructions for Employees" and the "Preliminary Allocation of Material for Part I of the "Encyclopedia of Ukrainian Studies", which contain recommendations and advice for authors on developing high-quality reference materials, their volume, adherence to the 1929 spelling norms and technical requirements for typescripts, maps and diagrams, as well as preliminary author selection [2]. "Publishing Projects" deserve special attention, one of which was approved by the society in December 1948. These documents are valuable to researchers because they allow for tracing the implementation and non-implementation of the NTSh's publishing projects, including

the collection "Ukraine under the Soviets" the work on which began in 1949 [6, p. 88]. In the collection, one can also find a preliminary table of contents and texts of the collection, correspondence between chief editor V. Kubiiiovych and secretary M. Hlobenko with potential authors, including historians O. Ohloblyn, N. Polonska-Vasylenko, L. Okinshevych, D. Solovii and reviewer I. Mazepa.

Ukrainian scientific institutions in emigration and diaspora practiced a form of communication with their members called "circulars" or "circular letters". These are important documentary sources about the main results of their work and plans for the future. In the collection, Circular No. 1 dated November 26, 1948, contains information about the publishing activities at the NTSh, including works printed in 1948, works prepared for publication and planned publications for 1949. The opinions of the NTSh leadership regarding the development of the institution in Sarcelles are presented in the minutes of expanded presidium meetings attended by V. Kubiiiovych, O. Kulchytskyi, M. Hlobenko, V. Yaniv and V. Markus on March 20, April 24, May 15, and May 31, 1952. The archive also preserves "Bulletin" and "Chronicle of the NTSh" which are valuable to researchers as they contain programmatic and foundational documents, reports on work results, which allow a detailed reconstruction of the institution's history.

The NTSh collection contains the minutes of meetings of the Ukrainian Scientific Society in Munich, which was established in 1945 under the leadership of V. Shcherbakivskyi [4, p. 64]. Handwritten minutes from 12 meetings of the society in 1946 are also preserved, including brief summaries of reports, printed announcements with the names of speakers and lists of attendees and guests. Among the members of the society were H. Vashchenko, S. Kulchytskyi, V. Hryshko, I. Rozhin, etc. Therefore, based on these documents, we can summarize that the activities of the Ukrainian Scientific Society in Munich were limited to scientific meetings in 1946 and were subsequently completely discontinued.

Ukrainian scientists, who ended up in Germany established cooperation with their German colleagues and founded joint scientific institutions. For example, in 1948, two societies began their activities in Munich: the German-Ukrainian Herder Society (German: Deutsch-Ukrainischer Herder-Bund (Herdergesellschaft)) and the revived German-Ukrainian Society (German: Deutsch-Ukrainische Gesellschaft), which was established in 1918 by Paul Rohrbach and revived by Ivan (Gregor) Prokopchuk. In 1960, these societies merged. The UFU archive contains the collection of the German-Ukrainian Society, which includes the Herder Society's statute dated October 28, 1949, a letter to Ukrainian organizations in emigration regarding the need for a publication about Ukraine dated June 3, 1951, and other later documents regarding their activities. The archive also includes membership cards of participants in the German-Ukrainian Herder Society from 1949 to 1951, including Y. Sherekh, O. Kulchytskyi, R. Yendyk, G. Prokopchuk, O. Vintoniak, etc. In January 1952, the German-Ukrainian Society resumed publishing the journal "Ukraine" under a different name, "Ukraine in Vergangenheit

und Gegenwart" ("Ukraine in the Past and Present"). Gregor Prokopchuk served as the chief editor. The journal was published from 1952 to 1956 and from 1962 to 1968, with a total number of 44 released. The journal features a series of scientific articles on Ukrainian history and culture by notable Ukrainian scholars such as B. Krupnytskyi, P. Kurinnyi, V. Sichynskyi, A. Yakovliv, as well as P. Rohrbach, etc. All copies of the journal are available in the UFU library.

Information about the Ukrainian scientific life is contained in the collections of higher schools in Germany, in particular, the UFU, the Theological and Pedagogical Academy and the Ukrainian High School of Economics. Clearly, the largest archival collection is found in the UFU archive, which contains documents of significant importance for understanding the early activities of the university in Munich. For example, one such document is the "Appeal of the Acting Rector of the UFU, V. Shcherbakivskyi, to Ukrainian institutions, interested citizens and higher education students dated December 3, 1945", which announces the start of operations on December 1, 1945, including the opening of the office and the secretariats of the philosophical and law faculties, as well as providing the university's location.

The lack of libraries and necessary literature was one of the urgent problems that hindered the productive scientific work of Ukrainian intellectuals and the educational activities of students in post-war Germany. The UFU archive contains a series of important documents that shed light on the university administration's attempts to solve this problem. The "Appeal for the Development of the UFU Library" signed by V. Shcherbakivskyi is noteworthy among them, it contains a request to professors, students and citizens of good will to contribute to the stocking of the library. Additionally, there is the "Letter from V. Shcherbakivskyi to the Central Representation of Ukrainian Emigrants dated April 4, 1946", in which he requests financial support.

The UFU archive also contains the "Bulletin of the Ukrainian Free University" an important source for studying the scientific and educational activities of the university. The publication was initiated in the 1948—1949 academic year to inform the Ukrainian public about the university's activities and its achievements in the academic world. The periodical's pages include appeals from the university administration to academic staff, announcements, reports, lists of individuals who have received a Doctor of Philosophy degree, etc. Information about statistical data regarding the number of faculty members, the total number of doctoral promotions is prominent. Thus, the content of the "Bulletin" allows researchers to explore not only educational activities and the financial state of affairs at the university but also the research work carried out at the institution. This includes clarifying the themes of doctoral dissertations, the names of candidates and their academic advisors, etc.

The "Rules of Studies at the Faculty of Philosophy of the Ukrainian Free University" from 1947 is important for understanding the requirements for defending dissertations to obtain a Doctor of Philosophy degree. These rules detail the

process of earning a scientific degree and the expectations for candidates. Among rules are the writing of a scientific work (dissertation) and the successful completion of an oral examination consisting of two parts: the subject of research and the foundations of philosophy. Valuable insights into the functioning of the university are provided by the protocols of regular meetings of the general faculty of the UFU. The preserved protocols of faculty meetings from 1945—1946, 1946—1947 and 1947—1948 contain discussions of reports on scientific work, assessments of dissertations. The first protocol of the Faculty of Philosophy's meetings is dated September 15, 1945, which allows us to determine the approximate start of its activities. Therefore, the protocols are crucial sources of information, as they contain lists of attendees, topics on the agenda, decisions, detailed records of participants' speeches, proposals, questions raised. All of these details collectively provide a comprehensive picture of each meeting.

Some information on the functioning of the Theological-Pedagogical Academy of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in Munich can be found in the eponymous collection. The academy was established on November 17, 1946, and consisted of two faculties: theology and pedagogy, with P. Kovaliv being a rector. The documents in this collection include: the statute of the Theological-Pedagogical Academy from June 16, 1946, the curriculum with a list of disciplines, lists of professors and teaching staff, a total of 36 people, planned scientific publications by the academy dated November 10, 1947, correspondence of the rector with his colleagues, the vice-rector of Ukrainian Higher Economic School V. Horbachevskiy and protopriests I. Nahirniak and A. Selepin. These documents collectively provide a partial picture of the history and functioning of the academy.

The UFU archive contains a fragment of collection of the Ukrainian High School of Economics (UHSE) in Munich, while the other part is located in the UVAN in New York. The grand opening of UHSE took place on November 1, 1945, following the diligent work of an initiative group of Ukrainian scholars such as V. Horbachevskiy, I. Zamsha, B. Martos, and M. Velychkivskiy. This group obtained permission to operate from the administration of UNRRA and the education culture department of the CRUE in Germany in October 1945. UHSE was headed by rectors B. Martos (1945—1949) and K. Kosenko (1949—1951). Important documents that remain in the archives include the project conditions for the merger between UHSE and UFU from November 29, 1947. According to these conditions, the school would become the economic faculty of UFU. However, the merger did not take place and UHSE continued its operations until 1951.

A separate group consists of personal archives or their fragments of notable Ukrainian scholars. Among them are the archives of Mykhailo Hotsii, Volodymyr Derzhavin, Pavlo Zaitsev, Borys Krupnytskyi, Volodymyr Kubiiovych, Zenon Kuzelia, Oleksandr Kulchytskyi, Petro Kurinnyi, Volodymyr Maruniak, Ivan Mirchuk, Oleksandr Morgun, Oleksandr Ohloblyn, Domet Olianchyn, Nataliia Polonska-Vasylenko, Volodymyr Yaniv, etc. Working with personal archives, we

primarily focused on the archives of historian scholars who lived and worked, made a significant contribution to the development of Ukrainian historical science and whose work falls within the scope of our research.

The largest archival collection is the archive of the renowned Ukrainian historian and researcher of church history Domet Olianchyn (1891—1970). The scholar's archive comprises 30 files, unfortunately, it has not been organized yet and is still waiting for a researcher. The sources in D. Olianchyn's personal archive can be grouped as follows: 1) personal documents of D. Olianchyn; 2) materials related to his biography; 3) correspondence; 4) documents from scientific institutions about the scholar's activities; 5) manuscripts and typescripts of his works; 6) published works; 7) photo documents. The originals of Olianchyn's personal documents are essential for reconstructing the scholar's biography, including the identification as a valid citizen of the village of Viitivka, Zhuravlivka Volost, Braslav County, from June 14, 1920; a certificate from the Ministry of National Education of the Ukrainian National Republic dated June 4, 1921, indicating that D. Olianchyn was a first-semester student at the history and philology faculty of Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University; a certificate from the active army headquarters of the UPR regarding his time as a second lieutenant at the army headquarters from November 1, 1920 to June 16, 1921, serving as a company commander; a diploma from Friedrich Wilhelm University in Berlin, where the future scholar studied from 1923—1926; a membership card from the Hetmanite Club from 1927; a questionnaire from the German military government dated May 15, 1945, containing personal biographical details; a certificate of Olianchyn's election as an actual member of the Shevchenko Scientific Society dated June 13, 1947, etc.

A special place in the archive is occupied by the scholar's correspondence, which served as one of the important means of communication with colleagues and family left in Ukraine. The archive contains letters of both private and official nature, and the letters have been well preserved. His correspondents include Hetman P. Skoropadskyi, Archbishop of the Ukrainian Greek Catholic Church I. Buchko, scholars O. Kulchytskyi, V. Orletskyi, Y. Paneiko, B. Krupnytskyi and his wife M. Krupnytska, D. Doroshenko and his wife N. Doroshenko, O. Ohloblyn, N. Polonska-Vasylenko and her husband O. Morgun, Z. Kuzelia, Ye. Pasternak, V. Simovych, etc. Olianchyn's archive is notable for containing his correspondence with colleagues such as leading historians D. Doroshenko, O. Ohloblyn, N. Polonska-Vasylenko, with whom he maintained friendly relationships. The key topics of the letters include discussions about the state of Ukrainian historical science in emigration, scientific literature and health conditions, etc. These letters are important historical sources for studying the history of science in the Displaced Persons (DP) camps, as they contain assessments of historical events, scholars' views on scientific issues, information about creative plans, results of work and daily life. Olianchyn tried to publish his correspondence during his lifetime. For instance, in a letter dated April 23, 1962 to N. Polonska-Vasylenko

ko, the scholar noted: "I have several letters from V. Bidnov, V. Doroshenko, D. Doroshenko, Z. Kuzelia, A. Zhuk, V. Lypynskyi, D. Antonovych, N. Polonska-Vasylenko, D. Skoropadskyi, from Berlin professors — O. Hech, E. Spranger, S. Skoropys, S. Shemet, etc. [...]. This correspondence is worth publishing alongside my autobiography but after my death" [1, sh. 1]. To summarize, D. Olianchyn's personal archive has been preserved documents that allow a detailed reconstruction of his biography, main directions of his scientific work and his contribution to the development of Ukrainian historical science.

An important resource for reconstructing the biography of the notable historian N. Polonska-Vasylenko is her personal archive (f. 1) stored at the UFU. Another part of the scholar's archive is held at the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. The collection contains scientific materials (cases 2—8), typescripts of articles about D. Doroshenko from 1953, excerpts from the works of various authors, notes and materials gathered by the scholar for her research on topics of interest, such as D. Doroshenko, M. Dragomanov and M. Hrushevskyi. Valuable for researchers are original biographical materials (cases 9—12) such as her birth certificate, unlimited passport, marriage certificate of Alexander Morgun and Nataliia Dmytrivna Polonska-Vasylenko, and an extract from the minutes of the Higher Attestation Commission confirming her title of Doctor of Historical Sciences (January 17, 1941). Personal documents of the researcher providing insight into her life and activities during the camp period are of particular interest. These include her temporary registration card from the German Military Command under the name N. Vasylenko (August 13, 1945) and its German language copy, a pass for Nataliia and Alexander Morgun to the camp in Karsfeld dated November 10, 1945, a certificate of teaching Ukrainian history at the Higher School of Self-Education / People's University / on December 24, 1945, an ID card for her position as a professor of Ukrainian Free University N 120/46 (March 2, 1946), an ID card as a professor at the Theological and Pedagogical Academy (November 29, 1946), a notice of eviction from the Mittenwald camp (February 24, 1947), a certificate (diploma) as an active member of the Scientific Society in the History and Philosophy section (June 13, 1947), a certificate as an active member of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences specializing in "History of Ukraine" (July 29, 1949), etc.

The primary means of communication among scholars in emigration was correspondence. Among the recipients of N. Polonska-Vasylenko's letters were mainly notable historians, such as Liubomyr Wynar, Dmytro and Nataliia Doroshenko, Arkadii Zhukovskyi, Volodymyr Kubiiovych, Petro and Raisa Kurinni, Ivan Mirchuk, Oleksandr Ohloblyn, Vadym Shcherbakivskyi, Volodymyr Yaniv, etc. Thus, the scholar's correspondence contains assessments of scientific events, information about the activities of the Ukrainian Free Academy of Sciences and the Ukrainian Free University, and aspects of daily life, particularly the living conditions in DP camps where she resided.

The UFU archives store fragments of the collections of renowned historians Borys Krupnytskyi (f.5) and Oleksandr Ohloblyn (f.3). Other parts of their archives are located at the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States, and the Ohloblyn collection is also held at the archive of the Ukrainian Historical Society. An analysis of Ohloblyn's collection at UFU shows that among the preserved documents from the DP period, there are two postcards to Ivan Levkovich from 1947, while the rest are materials from later years. In Krupnytskyi's collection, there are scientific materials, articles, individual works with unidentified titles, reviews, notes, etc. These resources allow for tracing the range of the scholar's scientific research interests.

The UFU has preserved the archives of the renowned historian and university rector Vadym Shcherbakivskyi (f.12). This collection includes personal documents and materials, correspondence, and scientific works. It is notable that most of the academic works do not have a date of writing and concern ancient history and ethnography, providing insight into the scholar's areas of research interest. Shcherbakivskyi's correspondence with leading historians such as O. Ohloblyn, B. Krupnytskyi, N. Polonska-Vasylenko, I. Mirchuk, M. Miller, and others contains information related to the functioning of the UFU, the NTSh and the UVAN as well as invitations for academic collaborations and greeting cards. Additionally, the collection includes the scholar's correspondence with his father and brother Danylo Shcherbakivskyi from 1906—1950.

A special place in the archives and library of UFU is occupied by cyclostyled periodicals from the UVAN and the NTSh, camp press publications, which have been preserved in the "Ukrainian Emigration Periodicals" collection. Academic periodicals are valuable sources for understanding the activities of scientific and educational institutions and are significant for researchers because they publish foundational and institutional documents, reports on the outcomes of work, the establishment of structural units, programs of academic forums and their participants, etc.

The archive and library of UFU contain the largest collection of Ukrainian periodicals from the camp period. Among the newspapers that reported on Ukrainian scientific life in Germany are "Ukrainian News" (1947—1957), "Time" (1947), "Sunday" (1946—1948) and "Ukrainian Tribune" (1947—1949). Camp periodicals are an important source of information on various aspects of the activities and situations of displaced Ukrainians in Western Germany and Austria in the post-war period. Unfortunately, today, despite the existence of specific studies [12], there is no complete bibliography of publications from this period. This is primarily due to the specific conditions under which the periodicals were created and distributed in displaced persons camps, their small print runs, often produced using copying technology, their dispersion across various library, museum, and archival collections of foreign Ukrainian studies, and, in some cases, loss.

Conclusions. A significant body of unpublished sources preserved in the archive of the Ukrainian Free University provides an opportunity to investigate

Ukrainian scientific life in Displaced Persons Camps (DPCs). This includes examining the main directions of functioning, the results of work, implemented and unrealized projects of organizations such as the Ukrainian Free Academy of Sciences, the Shevchenko Scientific Society, the German-Ukrainian Society, the Ukrainian Free University, the Theological-Pedagogical Academy, as well as the intellectual legacy of leading Ukrainian historians such as B. Krupnytskyi, P. Kurinnyi, D. Olianchyn, N. Polonska-Vasylenko, and V. Shcherbakivskyi, all of which is housed in one of the prominent centers of Ukrainian archival materials in Europe — Ukrainian Free University. Statistical sources stored in the archive allow determining the number of Ukrainian scientists who lived in and around the American, British, and French occupation zones, as well as the dynamics of emigration of Ukrainian intellectuals from Germany and Austria to the USA, Canada, the UK, France, and other countries. The comprehensive personal archive of historian D. Olianchyn enables the reconstruction of his life and activities, which have not yet received adequate coverage in Ukrainian historiography. Periodicals and the press from 1945—1952 allow for a deeper analysis of the influence of the socio-cultural environment on Ukrainian science and the intellectual legacy of the DPCs.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архів Українського вільного університету в Мюнхені. Ф. Д. Оляничина. Тека 16. Лист Д. Оляничина до Н. Полонської-Василенко від 23 квітня 1962 р. 1 арк.
2. Атаманенко А., Клинова-Дацюк Г. Підготовка загальної «Енциклопедії Українознавства»: тексти і люди // Емінак. 2022. № 3 (39). С. 143—156. [https://doi.org/10.33782/eminak2022.3\(39\).596](https://doi.org/10.33782/eminak2022.3(39).596)
3. Боряк Г., Дубровіна Л. Архів Українського Вільного Університету в Мюнхені: попередній огляд фондів // Архіви України. 2004. № 4—6. С. 84—93.
4. Фонд 11. Український технічно-господарський інститут, Німеччина. Опис № 1 документів постійного зберігання за 1926—2009 роки. <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/2ceb6f54a-dd72-4c9d-acd8-6a7d9d3e7112> (дата звернення 20.02.2024).
5. Гаранін О. Стан архіву та організація діловодства в Українському вільному університеті в Мюнхені: спроба аналізу // Архіви України. 2004. № 4—6. С. 123—129.
6. Клинова-Дацюк Г.Д. Видавнича діяльність Наукового товариства ім. Шевченка в Німеччині в 1947—1951 рр.: проекти та постаті // Українська біографістика: зб. наук. пр. Київ, 2023. Вип. 24. С. 77—93. <https://doi.org/10.15407/ub.24.077>
7. Клинова-Дацюк Г. Український вільний університет Ді-Пі періоду // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Вип. 31. Острог, 2020. С. 79—86.
8. Кобченко К. Єдиний український університет у вільному світі: Український вільний університет у Мюнхені в повоєнний час (1945—1991) // Україна Модерна. 2022. Ч. 32—33. С. 216—240. (дата звернення 10.03.2024) <https://www.utpjournals.press/doi/full/10.3138/ukrainamoderna.32.216>
9. Корчемна І. Архів Українського вільного університету в Мюнхені у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського : історія, структура, науковий опис // Рукописна та книжкова спадщина України. 2014. Вип. 18. С. 158—168.

10. Кузнець Т.В., Опацький І.Ю. Колекції Петра Курінного в архівах Українського вільного університету та Української вільної академії наук: науковий потенціал джерел // Рукописна та книжкова спадщина України. 2022. Вип. 28. С. 159—172. <https://doi.org/10.15407/rksu.28.159>
11. Кириленко О., Яценко О. Архів Українського Вільного Університету в Мюнхені: структура, зміст матеріалів, опрацювання особових фондів // Архіви України. 2004. № 4—6. С. 93—122.
12. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині та Австрії по Другій світовій війні. Роки 1945—1951. Мюнхен, 1985. Т. 1. 430 с.
13. Наріжний С. Українська еміграція : культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1. Прага, 1942. 374 с.
14. На громадській ниві. (До 25-ліття Центрального Представництва Української еміграції в Німеччині). Мюнхен, 1972. 114 с.
15. Палієнко М. Образ Українського вільного університету крізь призму архівного дискурсу (з нагоди 100-літнього ювілею) // Архіви України. 2021. Вип. 1. № 326. С. 115—134. <https://doi.org/10.47315/archives2021.326.115>
16. Полонська-Василенко Н. Сторінки спогадів: Український вільний університет // Український історик. 1965. Ч. 3—4. С. 39—47.
17. Полонська-Василенко Н. Український вільний університет (1921—1971) // Український історик. 1971. Ч. 1—2. С. 17—27.
18. Потульницький В., Сидорчук Т. Український вільний університет у Відні // Українська діаспора. 1993. № 3. С. 132—137.
19. Сидорчук Т. Наукова і культурно-освітня діяльність Українського вільного університету в міжвоєнний період // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія. Київ, 2001. Вип. 5. С. 102—109. <http://ekmail.ukma.edu.ua/handle/123456789/12884> (дата звернення 10.03.2024)
20. Шафовал М. Історичний огляд і питання початків // Universitas Libera Ukrainensis: 1921—2011. Український Вільний Університет / упоряд.: У. Пацке, М. Шафовал, Р. Яремко. Мюнхен, 2011. С. 1—41.
21. Віднянський С. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині : Український вільний університет (1921—1945 pp.). Київ, 1994. 94 с.
22. Винар Л. Відродження українського наукового життя після Другої світової війни: 1945—1952 // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Мат. Другої міжнар. наук. конф. «Українська діаспора: проблеми дослідження». Острог, 2007. Вип. 9. С. 60—71.
23. Wypnar L. Ukrainian Scholarship in Exile: The DP Period, 1945—1952. Kent; Ohio, 1989. 72 p.

Отримано 28 березня 2024 р.

REFERENCES

1. F.D. Olianchyn. Fol. 16. Letter from D. Olianchyn to N. Polonska-Vasylenko dated April 23, 1962. Archive of the Ukrainian Free University in Munich.
2. Atamanenko A., Klynova-Datsiuk H. Preparation for the General "Encyclopedia of Ukrainian Studies": Texts and People. *Eminak*. 2022. No. 3 (39), pp. 143—156. [https://doi.org/10.33782/eminak2022.3\(39\).596](https://doi.org/10.33782/eminak2022.3(39).596)
3. Boriak H., Dubrovina L. Archive of the Ukrainian Free University in Munich: Preliminary Overview of Collections. *Archives of Ukraine*. 2004. No. 4—6, pp. 84—93.

4. Fond 11. Ukrainian Technical and Economic Institute, Germany. Description No. 1 of documents of permanent storage for the years 1926—2009]. <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/2ce6f54a-dd72-4c9d-acd8-6a7d9d3e7112> (accessed 20.02.2024).
5. Haranin O. The State of the Archive and Records Management Organization at the Ukrainian Free University in Munich: An Attempt at Analysis. *Archives of Ukraine*. 2004. No. 4—6, pp. 123—129.
6. Klynova-Datsiuk H. Publishing activities of the Shevchenko Scientific Society in Germany in 1947—1951: projects and figures. *Ukrainian biographical studies: collection of scientific works*. Kyiv, 2023. Iss. 24, pp. 77—93. <https://doi.org/10.15407/ub.24.077>
7. Klynova-Datsiuk H. Ukrainian Free University during the Di-Pi period. *Scientific Notes of the National University "Ostroh Academy": Historical Sciences*. Iss. 31. Ostroh, 2020. Pp. 79—86.
8. Kobchenko K. The only Ukrainian university in the free world: The Ukrainian Free University in Munich during the post-war period (1945—1991). *Ukraine Modern*. 2022. Pt. 32—33, pp. 216—240. URL: <https://www.utpjournals.press/doi/full/10.3138/ukrainamoderna.32.216> (accessed 10.03.2024).
9. Korchemna I. Archive of the Ukrainian Free University in Munich within the holdings of the Manuscript Institute of the Vernadsky National Library: history, structure, scholarly description. *Manuscript and Book Heritage of Ukraine*. 2014. Iss. 18, pp. 158—168.
10. Kuznets T.V., Opatskyi I.Iu. Collections of Petro Kurinnoho in the archives of the Ukrainian Free University and the Ukrainian Academy of Arts and Sciences: the scientific potential of sources. *Manuscript and Book Heritage of Ukraine*. 2022. Iss. 28, pp. 159—172. <https://doi.org/10.15407/rksu.28.159>
11. Kyrilenko O., Yatsenko O. The Archive of the Ukrainian Free University in Munich: Structure, Content of Materials, Processing of Personal Collections. *Archives of Ukraine*. 2004. No. 4—6, pp. 93—122.
12. Maruniak V. Ukrainian emigration in Germany and Austria after the Second World War. [Years 1945—1951]. Munich, 1985. Vol. 1. 430 p.
13. Narizhnyi S. Ukrainian Emigration: Cultural Work of the Ukrainian Emigration between the Two World Wars. Pt.1. Praha, 1942. 374 p.
14. On the public field. (On the occasion of the 25th anniversary of the Central Representation of the Ukrainian Emigration in Germany). Munich, 1972. 114 p.
15. Paliienko M. The Image of the Ukrainian Free University through the Prism of Archival Discourse (on the occasion of its 100th anniversary). *Archives of Ukraine*. 2021. Iss.1. No. 326, pp. 115—134. <https://doi.org/10.47315/archives2021.326.115>
16. Polonska-Vasylenko N. Pages of Memories: The Ukrainian Free University. *Ukrainian historian*. 1965. Pt. 3—4, pp. 39—47.
17. Polonska-Vasylenko N. Ukrainian Free University (1921—1971). *Ukrainian historian*. 1971. Pt. 1—2, pp. 17—27.
18. Potulnytskyi V., Sydoruk T. Ukrainian Free University in Vienna. *Ukrainian diaspora*. 1993. No. 3, pp. 132—137.
19. Sydoruk T. Scientific and educational-cultural activities of the Ukrainian Free University in the interwar period. *Bulletin of Kyiv National Linguistic University*. Serii: Istorii, ekonomika, filosofii. Kyiv, 2001. Iss. 5, pp. 102—109. <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/12884> (accessed 10.03.2024).
20. Shafoval M. Historical overview and questions of origins. *Universitas Libera Ukrainensis: 1921—2011. Ukrainian Free University*. Eds.: U. Patske, M. Shafoval, R. Yaremko. Munich, 2011, pp. 1—41.

21. Vidnianskyi S. Cultural, educational, and scientific activities of the Ukrainian diaspora in Czechoslovakia: The Ukrainian Free University (1921—1945)]. Kyiv, 1994. 94 p.
22. Wynar L. Revival of Ukrainian Scientific Life After World War II: 1945—1952. *Scientific Notes of the National University "Ostroh Academy": Historical Sciences*. Proceedings of the Second International Scientific Conference "Ukrainian Diaspora: Research Problems". Ostroh, 2007. Iss. 9, pp. 60—71.
23. Wynar L. Ukrainian Scholarship in Exile: The DP Period, 1945—1952. Kent; Ohio, 1989. 72 p.

Received on March 28, 2024

Галина Клинова-Дацюк, кандидат історичних наук,
доцент кафедри журналістики та українознавства, Національний університет
водного господарства та природокористування (Рівне, Україна)
E-mail: h.d.klynova-datsiuk@nuwm.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7144-3074>

АРХІВ УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ЖИТТЯ В ДіПі (1945—1952 РОКИ)

Мета дослідження. На основі аналізу архівних фондів Українського вільного університету в Мюнхені подати загальний огляд важливих неопублікованих джерел, які дозволяють розкрити розвиток українського наукового життя в таборах для переміщених осіб у західних окупаційних зонах Німеччини та Австрії, реконструювати невідомі факти з біографії відомих українських учених, насамперед істориків, які жили і працювали в цей період. **Методологія** дослідження базується на використанні загальнонаукових методів аналізу та синтезу джерел, у т. ч. методів критичного аналізу, типологізації, верифікації; історичного аналізу (хронологічний метод), а також методів кількісного та якісного аналізу документів. **Наукова новизна** нашого дослідження визначається виокремленням розгляду потенціалу архіву Українського вільного університету для дослідників історії науки 1945—1952 рр. **Висновки.** Значний масив неопублікованих джерел, який дозволяє дослідити українське наукове життя в ДіПі, зокрема основні напрями функціонування, результати праці, реалізовані та нереалізовані проекти Української вільної академії наук, Наукового товариства ім. Шевченка, Німецько-українського товариства, Українського вільного університету, Богословсько-педагогічної академії, а також інтелектуальну спадщину провідних українських істориків — Б. Крупницького, П. Курінного, Д. Оляничина, Н. Полонської-Василенко, В. Щербаківського, зберігається в одному з потужних центрів архівної україніки в Європі — Українському вільному університеті. Статистичні джерела, що відклалися в архіві, дають змогу встановити чисельність українських учених, які проживали в таборах та навколо них американської, англійської та французької окупаційних зон, динаміку еміграції українських інтелектуалів з Німеччини і Австрії до США, Канади, Великобританії, Франції та інших країн. Цілісний особовий архів історика Д. Оляничина дає змогу відтворити його життя та діяльність, які до сьогодні не знайшли належного висвітлення в українській історіографії. Періодичні видання та преса 1945—1952 рр. дозволяють глибше проаналізувати вплив соціокультурного середовища на українську науку й інтелектуальну спадщину ДіПі.

Ключові слова: архів Українського вільного університету, українська наука в Німеччині, ДіПі період, табори для переміщених осіб, Д. Оляничин, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, Центральне представництво української еміграції в Німеччині.

<https://doi.org/10.15407/rksu.34.055>

УДК

Лариса Дідора, аспірант

Національна бібліотека України

імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)

E-mail: didora.larisa@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2499-8664

КНИЖКОВІ ЗНАКИ НА СТАРОДРУКАХ З БІБЛІОТЕКИ ГРАФА АДАМА РЖЕВУСЬКОГО ТА ЧЛЕНІВ ЙОГО РОДИНИ

Метою роботи є дослідження книжкових знаків на стародруках з колишньої бібліотеки графа Адама Ржевуського та членів його родини, які зберігаються у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. **Методологія.** У дослідженні було використано палеографічний та історико-хронологічний методи. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що вперше до наукового обігу вводиться фрагмент книгозбірні родини Ржевуських, який надійшов до Інституту книгознавства у складі бібліотеки Бердичівського соціально-історичного і економічного музею (1926—1954) після його закриття у 50-х роках минулого століття і налічує близько 88 видань, зокрема стародруків з рукописними екслібрисами на титульних аркушах, суперекслібрисами на корінцях та маргіналіями на сторінках, які належали графу Адаму Ржевуському (1760—1825) — польському політику, дипломату й літератору, його дружині та дітям. Також наявні книги, які належали Олександрі Любомирській (1788—1865), дружині графа Вацлава-Северина Ржевуського (1785—1831). Усі досліджені видання, про які йдеться у статті, є стародруками, виданими французькою мовою між 1763—1816 рр. у Парижі, Амстердамі, Лондоні. Деякі з них є першодруками. Також у статті вперше репрезентовані книжкові знаки — рукописні автографи, суперекслібриси й один дарчий напис — з бібліотеки членів родини графа Адама. **Висновки.** Унікальний фрагмент бібліотеки родини Ржевуських, збережений завдяки зусиллям

Цитування: Дідора Л. Книжкові знаки на стародруках з бібліотеки графа Адама Ржевуського та членів його родини. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 3 (34). С. 55—67. <https://doi.org/10.15407/rksu.34.055>

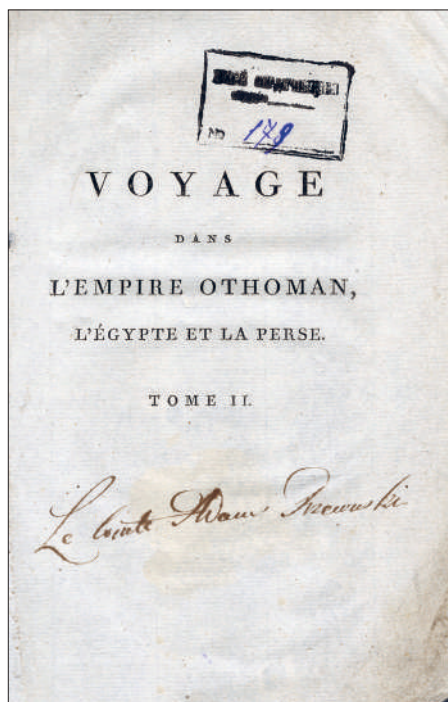
© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

першого директора Бердичівського соціально-історичного музею Теодосія Мовчанівського (1899—1938), є потужною джерельною базою для дослідження книжкової культури польської аристократії 2-ї половини XVIII — 1-ї третини XIX ст., а також історії книговидавничої справи в Західній і Східній Європі. Окремий інтерес для досліджень становлять і численні маргіналії на книгах, особливо тих, що належали Кароліні Собанській.

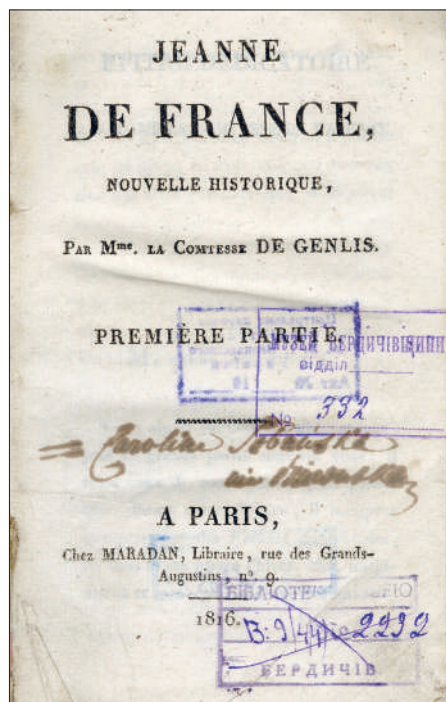
Ключові слова: Мовчанівський Теодосій, Ганська Евеліна, Ржевуські, Ржевуський Адам, Ржевуський Генріх, Собанська Кароліна, стародрук, маргіналія, есклібрис.

Актуальність теми дослідження. У листопаді 1926 р. у Бердичеві у приміщеннях монастиря Босих Кармелітів було відкрито Соціально-історичний і економічний музей ім. Ф. Держинського. Новий заклад, організований зусиллями українського археолога Теодосія Миколайовича Мовчанівського (1899—1938), який став його першим директором, поповнював свої фонди експонатами за рахунок надходжень речей з націоналізованих панських маєтків, а також конфіскованих цінностей церков, костелів і синагог у зв'язку з їхнім масовим закриттям у 1920—1930-х роках. Серед цих культурних пам'яток були також фрагменти приватних бібліотек, а також бібліотек різних інституцій. Фактично музей став прихистком для унікальних книжкових зібрань, які вціліли під час Першої світової війни, а також після захоплення влади більшовиками, що супроводжувалося мародерством та цілеспрямованими реквізиціями. Серед таких колекцій була й приватна бібліотека польського графа Адама Ржевуського (1760—1825), що знаходилась у с. Погребище на Вінниччині, книги якої є предметом дослідження цієї статті. Розшифрування рукописних есклібрисів власника зібрання та членів його родини, суперекслібрисів, численних маргіналій та дарчих написів сприятиме поглибленому вивченню історії формування книжкового зібрання та виявленню сюжетів до біографій власників. Також колишня бібліотека графа Адама є потужною джерельною базою для дослідження книжкової культури польської аристократії 2-ї половини XVIII — 1-ї третини XIX ст. та історії книговидавничої справи в Західній і Східній Європі в цей період.

Аналіз досліджень і публікацій. Бібліотека родини Ржевуських, як власне і бібліотека Бердичівського соціально-історичного музею, досі не стала об'єктом окремого наукового дослідження. Побіжні згадки про неї знаходимо в публікаціях, присвячених історії музею. У статті Івана Ярмошика «М. Мовчанівський і Бердичівський історико-культурний заповідник (20-ті роки XX ст.): основні напрямки краєзнавчої діяльності» [8] описано історію щодо спроби продажу бібліотеки графа Адама Ржевуського агрошколою, яка після жовтневого перевороту розміщувалася в маєтку графа. У статті Сергія Стельниковича «Архіви, бібліотеки та музеї Житомирського-Вінницького регіону в умовах нацистської окупації (1941—1944 рр.)» [7]

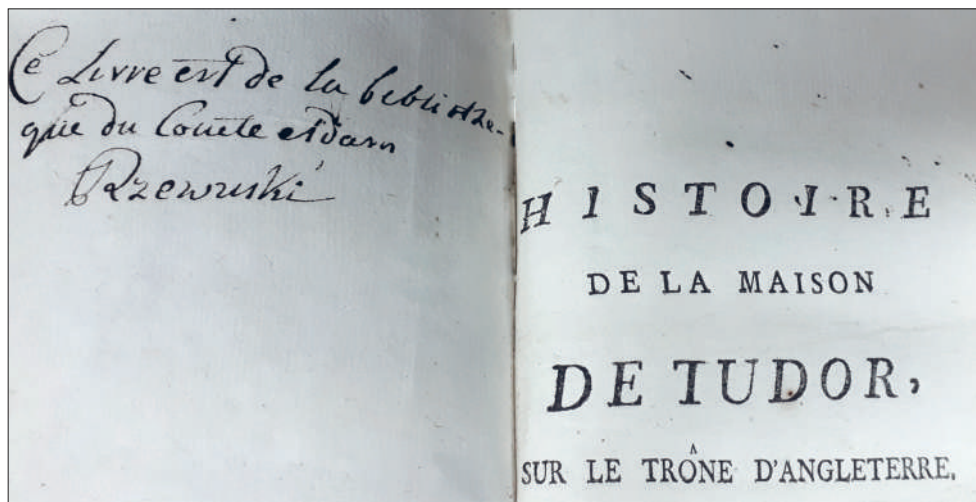
Ил. 1. Рукописний екслібрис графа Адама Ржевуського на титульному аркуші книги «Voyage dans l'Empire Ottoman, l'Égypte et la Perse»

Ил. 2. Рукописний екслібрис Кароліни Собанської

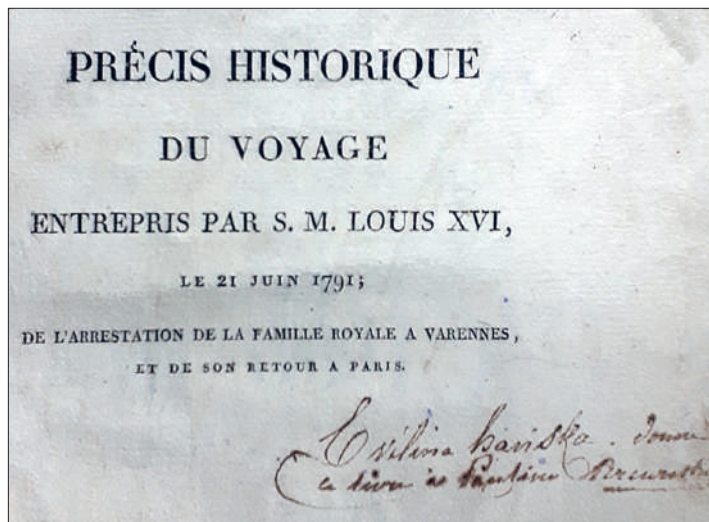
міститься згадка про те, що в бібліотеці Бердичівського соціально-історичного музею знаходилася приватна бібліотека французького письменника Оноре де Бальзака, який у 1850 р. вінчався з Евеліною Ганською в костелі св. Варвари в Бердичеві. Можливо, ця збірка була частиною бібліотеки Ржевуських. У статтях П.С. Скавронського, О.В. Марищенко, Н.М. Захарчук бібліотека згадується лише в контексті історії самого музею. Тож пропонується стаття є першим системним дослідженням щодо книг з бібліотеки Ржевуських і книжкових знаків на них.

Виклад основного матеріалу. Бібліотека, що належала Адаму Ржевуському (1760—1825) — польському політику, дипломату й літератору та членам його родини, знаходилася в палаці графа в с. Погребище на Вінниччині. Споруда була побудована близько 1786 р. у стилі класицизму батьком графа Адама, Станіславом-Фердинандом Ржевуським. Після жовтневого перевороту палац було націоналізовано, а в його приміщеннях було розміщено агрошколу. Однак її керівництво не дбало про збереження культурних цінностей, які залишилися після розграбування маєтку в 1917 р. У доповідній записці директора Бердичівського соціально-історичного і економічного

Лл. 3. Рукописний екслібрис графа Адама Ржевуського на форзаці книги Девіда Х'юма «Histoire de la maison de Tudor»

музею Т. Мовчанівського до Окружної інспектури Народної освіти (далі — Окрінінспектура) 1928 р. повідомляється, що речі, які становили історико-культурну цінність, «не підлягали спеціальному доглядові та охороні з боку Агрошколи, частково понівечені самими учнями» [1, арк. 609] (тут і далі орфографію збережено. — Л. Д.). У 1920 р. меблі з маєтку, а також колекцію картин і опудал різних тварин «було вивезено на "75 підводах" до м. Сквіри... І залишилось при школі лише рештки згаданих збірок, а саме: 10 картин, трое люстер, одно чучело, мармурова ваза та невелика кількість меблі, що немає художнього значення» [1, арк. 609]. Звертаючись до Окрінінспектури, Мовчанівський обґрунтовував необхідність вилучення з майна агрошколи всіх предметів, що мають музейну цінність, з подальшим переданням їх для реставрації та охорони до музею. У 1927 р. агрошкола продала бібліотеку родини Ржевуських. 26 лютого Мовчанівський звертається до Окрінінспектури з доповідною запискою такого змісту: «До відома Округового музею доведено про те, що агрошколою м. Погребище продано рештки коштовної бібліотеки графа Ржевуського. Дану агрошколу було Музеєм попереджено, що, за погодженням Окр. ІНО, книги буде сконцентровано при Музеї. В даний момент книги запаковано в ящики для відправки до Києва. Рахуючи таке явище ненормальним, прошу Окр. Інспектуру Наросвіти терміново видати наказа про заборону такого вивозу та продажу, а також остаточно вирішити долю книжного скарбу» [1, арк. 652]. Ім'я покупця в документах музею не зазначено. Найімовірніше, його не знав і Мовчанівський, оскільки 1 березня 1927 р. він звернувся із запитом до Української Академії наук. У листі від 19 березня 1927 р. се-

Ил. 4. Дарчий напис Евеліни Ганської сестрі Пауліні

кретар УАН академік Агатангел Кримський повідомляє, що «ані УАН, ані ВБУ ніяких книжок у Погребищської агрошколи не купували. Визнаючи цілковиту доцільність одібрання згаданих книжок од Агрошколи, Академія Наук вважає за необхідне переглянути книжки, тому просить переслати їй повний список їх, особливо рукописів» [1, арк. 652]. З листа-відповіді Т. Мовчанівського УАН від 26 березня 1927 р. дізнаємося, «що вжитими Музеєм заходами рештки бібліотек графа Ржевуського та Ігнат'єва перевезено до приміщення Музею. Загальна кількість книжок сягає за три тисячі томів; дана збірка на 70 % складається з стародруків 17 та 19 віку» [1, арк. 656]. За змістом передані до музею бібліотеки репрезентували різні галузі знань. Книги були переважно французькою, латинською та польською мовами [6, с. 137—139]. Також серед решток бібліотеки співробітники музею знайшли три рукописні книги [1, арк. 656]. У листі Мовчанівський зазначав, що «передачу книжок проведено без каталога, лише по загальній кількості томів, тому Окрмузей немає змоги в найближчому часі надіслати Вам списки книжок» [1, арк. 656]. З того ж листа дізнаємося, що музей планував забрати до своїх фондів інші бездоглядні бібліотеки з с. Юзефівки, Любара та інших містечок, «загальною кількістю до 4-х тисяч томів» [1, арк. 656]. Велика кількість книжок, що надходили до музею, потребувала термінової каталогізації. Однак на той час там працювало лише двоє співробітників, тому Мовчанівський запропонував «для прискорення справи каталогізації доручити переписку книг тимчасовим робітникам за спеціальну оплату» [1, арк. 656]. У фонді Бердичівського музею, що зберігається в Архівному відділі Бердичівської міської ради, нам не вдалося знайти

Лл. 5

Лл. 6

Лл. 7

Лл. 5. Суперекслібрис з ініціалами графа Адама Ржевуського на корінці 15-го тому творів Шекспіра — «Shakespeare traduit de l'anglais, dédié au roi par M. Le Tourneur» з бібліотеки графа

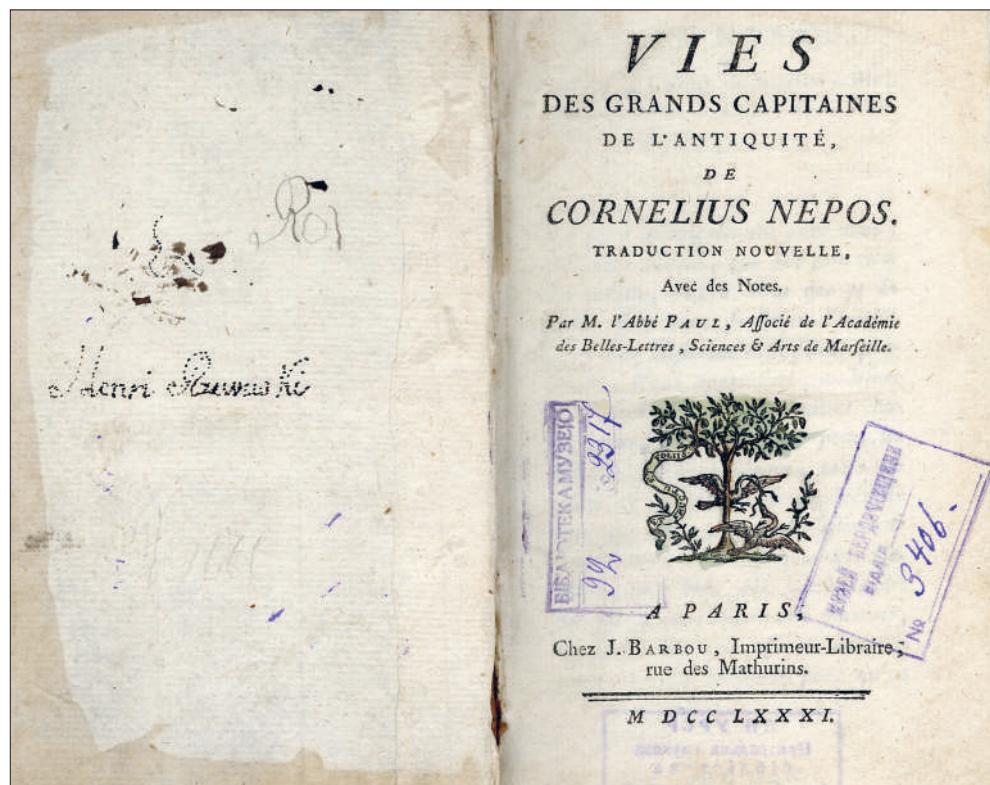
Лл. 6. Суперекслібрис з витисненими золотом ініціалами графині Юстини Ржевуської

Лл. 7. Суперекслібрис з ініціалами Кароліни Собанської

документів, які б підтверджували наявність каталогу бібліотеки графа Ржевуського. Сьогодні у відділі історичних зібрань та бібліотечних колекцій Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — НБУВ) зберігся лише незначний фрагмент цієї бібліотеки, що включає книги, які належали самому графу Адаму, його дружині Юстині Рдултовській-Ржевуській (1775—1836) та їхнім дітям: польському письменнику Генріху Ржевуському (1791—1866), Кароліні Собанській (1795—1885), в яку був закоханий поет Адам Міцкевич, Евеліні Ганській (1803—1882), дружині французького письменника Оноре де Бальзака, та Пауліні Різніч (1808—1866), дружині одеського фінансиста сербського походження Яна Різніча. Також наявні видання, які належали Олександрі Любомирській (1788—1865), дружині графа Вацлава-Северина Ржевуського (1785—1831) — орієнталіста, організатора й учасника Листопадового повстання (1830—1831). Декілька книг з бібліотеки Ржевуських ми розглянемо у цій статті.

Першим дослідженням нами виданням є 2-й том праці французького натураліста та ентомолога, члена Французької академії наук Гійома Олів'є «*Voyage dans l'Empire Ottoman, l'Égypte et la Perse*» — «Подорож по Османській імперії, Єгипту і Персії» (1801). Гійом Антуан Олів'є (1756—1814) навчався на медичному факультеті університету Монпельє. У 1792—1798 рр. він мандрував Близьким Сходом і відвідав Османську імперію, Персію та Єгипет. Під час подорожі він зібрав значну колекцію комах, яка нині зберігається в Національному музеї природничої історії в Парижі. Книга «Подорож по Османській імперії, Єгипту і Персії» є звітом про цю мандрівку, шість її томів виходили протягом 1801—1807 рр. [4]. У колишній музейній книгозбірні зберігся 2-й том першого видання цієї праці 1801 р., який належав графу Адаму Ржевуському. На титульному аркуші видання міститься рукописний екслібрис графа — «*Le comte Adam Rzewuski*» — «Граф Адам Ржевуський» (Іл. 1). Книга вийшла друком французькою мовою в Парижі, у видавництві Генрі Агасса (1752—1813). Цікаво, що рік видання вказаний згідно з новим календарем, прийнятим після Французької революції, де відлік років починався від 1792 р. — «An 9» (1801).

Граф Адам цікавився історією, тож у його бібліотеці було чимало видань історичної тематики. Серед них — перше видання французькою мовою праці шотландського філософа доби Просвітництва, історика та бібліотекаря Девіда Х'юма (1711—1776) «*Histoire de la maison de Tudor*» — «Історія дому Тюдорів» (1763). У 1752 р. Х'юма обрали доглядачем бібліотеки товариства адвокатів у Единбурзі, яка мала великі фонди та багатий архів. Тут він розпочав працювати над історією Англії. З 1754 по 1762 рр. Девід Х'юм опублікував шість томів «Історії Англії, від вторгнення Юлія Цезаря до революції 1688 р.». Це видання стало бестселером і зробило Х'юма багатою людиною. «Історія дому Тюдорів» побачила світ у 1759 р., а в 1763 р. вперше була надрукована в перекладі французькою мовою в

Ил. 8. Рукописний екслібрис Генріха Ржевського

Амстердамі [3]. У бібліотеці графа Адама зберігся 2-й том видання. На форзаці міститься його рукописний екслібрис французькою мовою: «Ce livre est de la bibliothèque du comte Adam Rzewuski» — «Ця книга є з бібліотеки графа Адама Ржевського» (Ил. 3). Також у бібліотеці графа Адама, поета і перекладача, було багато художньої літератури. У музейній книгозбірні зберігся 15-й том творів Шекспіра — «Shakespeare traduit de l'anglais, dédié au roi par M. Le Tourneur» — французькою мовою, виданий у 1781 р. у Парижі. На цій книзі немає рукописного екслібриса графа Ржевського, однак на корінці видання наявні його ініціали «A. R.», відтиснені золотом (Ил. 5). Таке тиснення, суперекслібрис, характерні для всіх книг з бібліотеки графа, на яких відсутній його автограф. На відміну від книг чоловіка, на книгах, що належали Юстині Ржевській, наявні як рукописні екслібриси, так і суперекслібриси на корінцях. Прикладом цього є 1-й том роману англійської письменниці Елізабет Хельме (1743—1814) «Clare et Emmeline, ou La bénédiction maternelle» — «Клара і Еммеліна, або Материнське благословення» (1788). Роман вийшов 1788 р. у Лондоні у видавництві Джорджа Кірслі-старшого (1739—1790) і того ж року був перекладений французькою

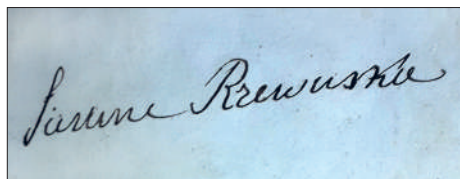
Ил. 9. Рукописний екслібрис Олександри Любомирської

мовою Франсуа Сулесом (1748—1809), французьким письменником та істориком, і опублікований у Парижі. На форзаці видання міститься рукописний екслібрис графині «Iustune Rzewuska» — «Юстина Ржевуська» (Ил. 11), а на корінці наявний суперекслібрис з відтисненими золотом ініціалами графині «I. R.» (Ил. 6).

Рукописні екслібриси наявні й на книгах дітей графа Адама Ржевуського. Так, на праці давньоримського історика Корнелія Непота (бл. 100 р. до Р. Х. — бл. 25 р. до Р. Х.) «Vies des grands capitaines» — «Життєписи видатних античних полководців» (1781) є рукописний екслібрис «Henri Rzewusky» — «Генріх Ржевуський» (Ил. 8), що належав старшому сину подружжя Генріху (1791—1866) — польському письменнику, автору численних історичних романів. Книга була вперше видана французькою мовою в Парижі в 1781 р., тож і це видання з графської бібліотеки має цінність першодруку. Старшій доньці графа Адама Кароліні Собанській (1795—1885) належав роман популярної на той час французької письменниці графині Фелісите Жанліс (1746—1830) «Jeanne de France» — «Жанна Французька», надрукований у Парижі в 1816 р. (перше видання). На титульному аркуші книги наявний

Іл. 10. Рукописний екслібрис Пауліни Ржевуської

Іл. 11. Рукописний екслібрис графині Юстини Ржевуської на 1-му томі роману Елізабет Хельме «Clare et Emmeline, ou La bénédiction maternelle»

рукописний екслібрис «Carolina Sobanska née Rzewuska» — «Кароліна Собанська, уроджена Ржевуська» (Іл. 2). На корінці іншого видання, яке також належало Собанській, міститься відтиснений золотом суперекслібрис з ініціалами власниці: «C.S. née R.» (Іл. 7). Молодшій сестрі Кароліни, Евеліні Ганській (1803—1882), дружині французького письменника Оноре де Бальзака, належав 1-й том книги «Leçons d'une gouvernante a ses élèves. Fragmens d'un journal, qui a été fait pour l'éducation des enfans de Monsieur d'Orléans» — «Уроки гувернантки для своїх учнів. Фрагменти щоденника, створеного для навчання дітей герцога Орлеанського» (1891), також авторства графині Фелісите Жанліс, яка, крім письменницької праці, займа-

лася вихованням дітей герцога Орлеанського, відомого як Філіп Егаліте (1747—1793) [2]. На шмуцтитулі видання є рукописний екслібрис «Evelina Rzewuska» — «Евеліна Ржевуська», а дещо вище, над назвою книги, закреслений рукописний екслібрис її старшого брата «Henri Rzewusky» і ще один, який розібрати неможливо. Також поряд наявні автографи «Evelina», «Evel», «Е» (Іл. 12). На титульному аркуші рукописні ініціали Евеліни «ER», взяті в коло. Форзац видання використовувався дітьми як чернетка для рахування у стовпчик, а обкладинка видання має численні маргіналії — «Evelina», «Henry» тощо. Відомо, що до бібліотеки Бердичівського соціально-історичного музею належало й приватне зібрання другого чоловіка Евеліни — французького письменника Оноре де Бальзака, яке, найімовірніше, було частиною бібліотеки родини Ржевуських, але наразі жодної книги з нього у фонді колишньої музейної бібліотеки не знайдено [5, р. 10].

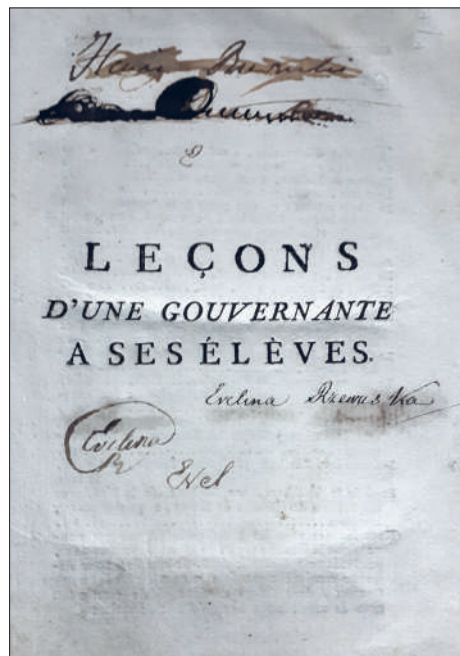
Наймолодшій сестрі Пауліні Різніч (1808—1866), другій дружині одеського фінансиста сербського походження Яна Різніча, належав 1-й том книги «Contes de Madame de Villeneuve» — «Оповідання пані де Вільнев» (1765). Її авторка Габріель-Сюзанна Барбо де Вільнев (1695—1755) — французька письменниця, казкарка, авторка всесвітньо відомої казки «Красуня і чудовисько». На форзаці видання є рукописний екслібрис «Pauline Rzewuska» — «Пауліна Ржевуська». Під ним рукою дівчинки намальовані дерево і колона (Іл. 10). Ще одне видання, книгу «Précis historique du voyage entrepris par S. M. Louis XVI, le 21 juin 1791, de l'arrestation de la famille royale à Varennes,

et de son retour à Paris» — «Короткий історичний опис подорожі Людовіка XVI 21 червня 1791 року, арешту королівської родини у Варенні та його повернення до Парижа» (1815), подарувала сестрі Евеліна Ганська. На шмуцтитулі — дарчий напис французькою мовою: «Evelina Ganska a donné ce livre à Pauline Rzewuskyi» — «Евеліна Ганська подарувала цю книгу Пауліні Ржевуській» (Іл. 4). Її автор, граф Франсуа-Флоран де Валорі (1763—1822) — французький гвардійський офіцер, який супроводжував Людовіка XVI і його родину при спробі втечі із Франції. У своїй книзі, що побачила світ у 1815 р., уже після реставрації Бурбонів на престолі, він подає докладний опис втечі та арешту королівської родини.

2-й том 10-томного роману французької письменниці Луїзи Брейер де Сен-Леон (1765—1835) «Rosa, ou La fille mendiante et ses bienfaiteurs» — «Роза, або Жебрачка та її благодійники» (1798) належав Олександрі Любомирській (1788—1865) — польській художниці та письменниці, дружині графа Вацлава-Северина Ржевуського. На титульному аркуші видання наявний рукописний екслібрис графині «Alexandrine Rzewuska» — «Александріна Ржевуська» (Іл. 9).

Серед книжкових знаків зі стародруків бібліотеки графа знаходимо ще один рукописний екслібрис — «Biblioteka Pohrebynska» — «Бібліотека Погребинська». Він розміщений на титульному аркуші 2-го тому твору французького філософа, історика й публіциста Вольтера (1694—1778) «La Bible enfin expliquée par plusieurs Aumôniers de S. M. L. R. D. P.» — «Біблія, нарешті пояснена кількома капеланами» (1777). Це одна з останніх праць Вольтера, в якій автор висміює як єврейські, так і християнські Священні Писання. Назва твору іронічна, оскільки в ньому Вольтер не прагне пояснити Біблію, а зображує її абсурдною та суперечливою. Книга була видана французькою мовою в 1777 р. у Лондоні.

Наукова новизна. Уперше до наукового обігу введено стародруки з книгозбірні графа Адама Ржевуського та членів його родини. Також уперше оприлюднено книжкові знаки на них — автографи, суперекслібриси й один дарчий напис.

Іл. 12. Рукописні екслібриси Евеліни Ржевуської (Ганської) та Генріха Ржевуського

Висновки. Бібліотека графа Адама Ржевуського та членів його родини, що нині зберігається у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства НБУВ, є унікальним культурним надбанням нашої держави. На виданнях збереглися рукописні екслібриси, автографи, маргіналії власників, які були представниками польської аристократії й відіграли велику роль у політичному, соціальному і культурному житті не тільки Польщі, а й України, де вони мали численні маєтки. Фрагмент бібліотеки є важливою джерельною базою для дослідження книжкової культури польської аристократії, а також історії книговидавничої справи в Західній і Східній Європі 2-ї половини XVIII — 1-ї третини XIX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архівний відділ Бердичівської міської ради. Ф. Р-621. Оп. 1. Од. зб. 1.
2. Genlis, Stéphanie-Félicité du Crest de Saint-Aubin contessa di // *L'Enciclopedia Italiana Treccani* URL: <https://www.treccani.it/enciclopedia/stephanie-felicite-du-crest-de-saint-aubin-contessa-di-genlis/> (дата звернення 16.08.2023).
3. Calogero G. Hume David // *Enciclopedia Italiana* (1933) URL: https://www.treccani.it/enciclopedia/david-hume_%28Enciclopedia-Italiana%29/ (дата звернення 16.08.2023).
4. Olivier, Guillaume Antoine. Atlas pour servir au Voyage dans l'Empire Othoman, l'Egypte et la Perse // *Travelogues. Gezinlerin bakışı* URL: <https://tr.travelogues.gr/collection.php?view=242> (дата звернення 16.08.2023).
5. Стельникович С.В. Архіви, бібліотеки та музеї Житомирського-Вінницького регіону в умовах нацистської окупації (1941—1944 рр.) // *Історія України : Всеукраїнська газета для вчителів історії та правознавства*. Київ, 2019. Вип. 9. С. 5—13.
6. Ярмошик І. Т.М. Мовчанівський і Бердичівський історико-культурний заповідник (20-ті роки XX ст): основні напрямки краєзнавчої діяльності // *Бердичівська земля в контексті історії України : праці Житомирського наук.-краєзн. т-ва дослідників Волині*. Житомир, 1999. Вип. 19. С. 137—139.

Отримано 5 вересня 2023 р.

REFERENCES

1. Fond R-621. Inventory 1. Unit 1. Archival Department of Berdychiv City Council.
2. Genlis, Stéphanie-Félicité du Crest de Saint-Aubin contessa di. *L'Enciclopedia Italiana Treccani*. Retrieved from: <https://www.treccani.it/enciclopedia/stephanie-felicite-du-crest-de-saint-aubin-contessa-di-genlis/> (accessed on August 16, 2023).
3. Calogero G. Hume David. *Enciclopedia Italiana* (1933). Retrieved from: https://www.treccani.it/enciclopedia/david-hume_%28Enciclopedia-Italiana%29/ (accessed on August 16, 2023).
4. Olivier, Guillaume Antoine. Atlas pour servir au Voyage dans l'Empire Othoman, l'Egypte et la Perse. *Travelogues. Gezinlerin bakışı*. Retrieved from: <https://tr.travelogues.gr/collection.php?view=242> (accessed on August 16, 2023).
5. Stelnykovych S.V. Arkhivy, biblioteky ta muzei Zhytomyrskoho-Vynnytskoho rehionu v umovakh natsystskoi okupatsii (1941—1944 rr.) [Archives, libraries and museums of the Zhytomyr-Vynnytsia region during the Nazi occupation (1941—1944)]. *Istoriia Ukrainy: Vseukrainska hazeta dlia vchyteliv istorii ta pravoznavstva* [History of Ukraine: All-Ukrainian newspaper for history and law teachers]. 2019. No. 9, pp. 5—13. [In Ukrainian].

6. Yarmoshyk I. T.M. *Movchanivskiy i Berdychivskiy istoryko-kulturnyi zapovidnyk (20-ti roky XX st): osnovni napriamky kraieznavchoi diialnosti* [Teodosii Movchanivskiy and Berdychivskiy historical and cultural reserve (20s of the 20th century): main areas of local history activity]. *Berdychivska zemlia v konteksti istorii Ukrainy: pratsi Zhytomyrskoho nauk.-kraiezn. t-va doslidnykiv Volyni* [Berdychiv land in the context of the history of Ukraine: the works of the Zhytomyr scientific local history society of researchers of Volyn]. 1999. Iss. 19, pp. 137—139. [In Ukrainian].

Received on September 5, 2023

Larysa Didora

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

E-mail: didora.larisa@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2499-8664

BOOKPLATES ON OLD PRINTED BOOKS FROM LIBRARY OF COUNT ADAM RZEWUSKI AND MEMBERS OF HIS FAMILY

The goal of the research. The purpose of the work is the study of bookplates on old printed books from the former library of Count Adam Rzewuski and members of his family, which are kept in the Department of library and historical collections of the Institute of Book Studies of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. **Methodology.** Paleographic and historical-chronological methods were used during the research. **Scientific novelty.** The scientific novelty of the research lies in the fact that for the first time a fragment of the book collection of the Rzewuski family, which got to the Institute of Book Studies of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine as part of the library of the Berdychiv Social-Historical museum (1926—1954) after its closure in the 1950s and has about 88 editions, including old printed books with handwritten bookplates on the title pages, superexlibris on the spines and marginalia on the pages, that belonged to Count Adam Rzewuski (1760—1825) — a Polish politician, diplomat and writer, his wife and children, will be introduced into scientific circulation. There are also books that belonged to Aleksandra Lubomirska (1788-1865), the wife of Count Wacław-Seweryn Rzewuski (1785—1831). All publications examined in the article are old editions published in French between 1763—1816 in Paris, Amsterdam, London. Some of them are first editions. Also, bookplates from the library of the members of Count Adam's family — handwritten bookplates, superexlibris and one gift inscription — will be presented in the article for the first time. **Conclusions.** The unique fragment of the library of the Rzewuski family, which was preserved thanks to the efforts of the first director of the Berdychiv social-historical museum, Teodosii Movchanivskiy (1899—1938), today is a large source base for researching the book culture of the Polish aristocracy of the second half of the 18th — first third of the 19th century, as well as the history of book publishing in Western and Eastern Europe. Numerous marginalia on books, especially those belonging to Karolina Sobańska, are of particular interest for research.

Key words: Movchanivskiy Teodosii, Hańska Ewelina, Rzewuski, Rzewuski Adam, Rzewuski Henryk, Sobańska Karolina, old printed book, marginalia, bookplates.

<https://doi.org/10.15407/rksu.34.068>

УДК 027.54 (477): 025.17

Еріка Клименко, кандидат історичних наук,
науковий співробітник відділу кодикології та кодикографії
Інституту рукопису, Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)
E-mail: KlymenkoE@nbuv.gov.ua
ORCID: 0000-0001-6090-0586

Людмила Руденко, кандидат мистецтвознавства,
старший науковий співробітник відділу музичних фондів
Інституту книгознавства, Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)
E-mail: rudenkol@nbuv.gov.ua
ORCID: 0000-0002-0329-0504

ОСОБОВИЙ АРХІВ Л.М. РЕВУЦЬКОГО ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА КОМПОЗИТОРСЬКОЇ СПАДЩИНИ МИТЦЯ

Мета роботи — схарактеризувати творчий доробок (нотні рукописи) видатного українського композитора, піаніста, педагога, громадсько-культурного діяча Льва Миколайовича Ревуцького, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. На основі аналізу варіантів та редакцій музичних творів, коментарів та супровідних записок митця визначити особливості його композиторської діяльності. **Методологія.** У процесі дослідження було використано науковий інструментарій історичного музикознавства та музичного джерелознавства, застосовано історико-порівняльний, хронологічний та статистичний методи структурного аналізу, а також джерелознавчі та текстологічні методи розгляду нотних джерел. **Наукова новизна.** Уперше на основі комплексного опису нотних рукописів особового архіву Л.М. Ревуцького проаналізовано рукописну спадщину митця, зокрема висвітлено історію походження та

Цитування: Клименко Е., Руденко Л. Особовий архів Л.М. Ревуцького як важлива складова композиторської спадщини митця. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 3 (34). С. 68—81. <https://doi.org/10.15407/rksu.34.068>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

створення нотних рукописів, які репрезентують головні напрями його творчої діяльності. **Висновки.** Комплексне дослідження архіву видатного українського композитора Л.М. Ревуцького з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського дозволило дійти висновку, що цей документальний комплекс є потужною джерельною базою як для вивчення творчості Л.М. Ревуцького, так і для поглиблення знань із музичної культури України загалом. В архіві представлені різні жанрові та стилеві пласти творчості митця: масив автографів, рукописних списків, чернеток, різних редакцій творів тощо. Низка архівних матеріалів Л.М. Ревуцького досі не була опублікована, відповідно й не залучена до наукового обігу. Перспективним завданням для музикознавців є реконструкція незакінчених творів видатного українського композитора, який створив новий напрям у музиці ХХ ст.

Ключові слова: Ревуцький Лев Миколайович, особовий архів, рукопис, автограф, творчість, симфонія, концерт.

Актуальність теми дослідження. Серед численних фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ) одне з почесних місць обіймає особовий архів видатного українського композитора, педагога, піаніста, громадсько-культурного діяча Льва Миколайовича Ревуцького (1889—1977). Рукописи, чимало з яких збереглися у вигляді чернеток варіантів, редакцій та аранжувань, а також незакінчених композицій, на сьогодні не залучені до наукового та виконавського обігу, отож становлять значний потенціал для подальших музикознавчих та музично-джерелознавчих розвідок. Завданням дослідження є аналіз творчої спадщини Л. Ревуцького на основі збережених рукописних матеріалів.

Аналіз досліджень та публікацій. Постать Л. Ревуцького, його життєвий шлях, композиторська спадщина та педагогічна діяльність привертала увагу багатьох українських музикознавців, істориків, культурологів, літературознавців. Йому присвячена низка наукових праць, зокрема Михайла Бялика, Надії Горюхіної, Ніни Герасимової-Персидської, Тамари Шеффер, Григорія Кисельова, Миколи Гордійчука, Євгенії Столової, Віктора Клина, Валентини Кузик, Степана Лісецького, Аріадни Поставної, Юлії Короткевич, Наталії Кобрин, композиторів Олени Андреевої, Бориса Лятошинського, Анатолія Коломійця, Віктора Кирейка та інших.

Чи не найвідомішою дослідницею життя та творчості Л. Ревуцького є кандидат мистецтвознавства, провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського, член Національної спілки композиторів України, лауреат премії імені Миколи Лисенка Валентина Кузик. Вивченню спадщини та встановленню біографії Л. Ревуцького В. Кузик присвятила близько тридцяти років. В її численних наукових розвідках, монографії, публіцистичних працях, виступах на конференціях висвітлено чи не всі сфери творчої практики митця, визначено особливості його композиторського стилю, окреслено індивідуальні якості Л. Ревуцького стосовно обробок народних пісень, аранжування

70 творів тощо. В. Кузик підняла на поверхню не лише раніше заборонені та невідомі факти біографії, композиторської та педагогічної діяльності митця, але й заповнила лакуни, які торкаються історії всієї родини Ревуцьких, зокрема й життєтворчості його брата, відомого українського музикознавця та фольклориста Дмитра Миколайовича Ревуцького. За сприяння дослідниці 2009 року в Україну повернувся перший т. зв. «уртекст» Концерту № 2 F-dur для фортепіано з оркестром, який вивіз за кордон приятель Л. Ревуцького Ернст Берг, викладач київської консерваторії в 1935—1937 роках. Тривалий час вважалося, що концерт утрачений, і композитор протягом семи років відновлював цей твір. Концерт F-dur в Україну з Данії привіз Олександр Ваулін [4]. Подібна доля спіткала і Симфонію № 2, яка теж вважалася втраченою і лише нещодавно була віднайдена в архіві Львівської філармонії, а 2020 року зусиллями В. Кузик — опублікована й виконана [5, с. 5—14].

Переважну частину композиторської та епістолярної спадщини Л. Ревуцького наразі опубліковано. Окремі рукописні рецензії, нариси, статті, особисті речі зберігаються в різних архівах та нотосховищах. Однак основний масив його архіву тривалий час знаходився в родині митця. Спадкоємцем рукописів після смерті Л. Ревуцького став його син, Євген Львович Ревуцький. Внесок В. Кузик у дослідження творчої спадщини композитора, а також добра дружба, що виникла між родиною Ревуцьких і вченою, сприяли переданню особистого архіву митця з правом вирішувати його подальшу долю саме їй. Отож 17 лютого 2012 року, за підтримки В. Кузик та згоди родини Ревуцьких, архівне зібрання Льва Миколайовича було передано до ІР НБУВ [1].

Мета роботи — схарактеризувати творчий доробок (нотні рукописи) видатного українського композитора, піаніста, педагога, громадсько-культурного діяча Льва Миколайовича Ревуцького, що зберігається в ІР НБУВ. На основі аналізу варіантів та редакцій музичних творів, коментарів та супровідних записок митця визначити особливості його композиторської діяльності.

Виклад основного матеріалу. Невід’ємною частиною творчої спадщини видатного українського композитора, піаніста, педагога, громадсько-культурного діяча Льва Миколайовича Ревуцького є його особовий архів (ІР НБУВ, ф. 424), який має важливе значення для історії української музичної культури. Збережені документи відображають процес роботи композитора над своїми творами та над удосконаленням уже створених опусів, що призводило до написання нових редакцій, а також аранжування для інших виконавських складів. В архіві містяться автографи ескізів, чернетки, варіанти перекладень, обробок народних пісень, симфонічні, вокально-симфонічні, фортепіанні твори, хорові партитури, клавіри, фрагменти різних композицій, зокрема твори на слова Олександра Олеса, яким не судилося в повній мірі бути реалізованими і які чекають на своїх дослідни-

ків, перекладення добре відомих вокально-симфонічних творів, як, до прикладу, «Чуєш, брате мій», «Ой у лузі криниченька», «Та ой крикнули журавлі», «Ти, кропивонько», «Наїхали гірмани», «Ой гей! Та ой хто горя не знає», «Ой з-за гір, з-за гір», «З-під темного гайка» тощо. В окрему теку сформовані рукописи, що розкривають процес роботи митця над оперою Миколи Лисенка «Тарас Бульба», що є вкрай важливим для поглиблення історії української музики.

Завдяки матеріалам архіву відкрито невідомі раніше твори Л. Ревуцького, зокрема не занотований у жодних списках і частково знищений рукопис ескізів Струнного квартету, який митець написав для квартету Прилуцької гімназії 1927 року. Ці ноти Валентина Кузик передала талановитій композиторці Вікторії Польовій, яка реконструювала твір, і завдяки їй доробок Л. Ревуцького поповнився ще одним опусом [1].

Перше упорядкування архіву Л. Ревуцького здійснила його учениця — теоретик, педагог, композитор, музичний редактор видавництв «Мистецтво» та «Музична Україна» Олена Андреева. Вона доклала чимало зусиль для відновлення спадщини митця, була упорядником п'ятого та дев'ятого томів Повного зібрання творів Л. Ревуцького, опублікованого вже після його смерті. Задля якнайповнішого відтворення спадщини митця О. Андреева максимально збрала його твори, їхні варіанти та редакції, виконала велику роботу щодо відшукування й переписування композицій Л. Ревуцького з видань кінця 20-х — середини 50-х років ХХ ст., які не збереглися у вигляді автографів. Серед творів, віднайдених О. Андреевою, — обробки пісень для хору з фортепіано: «За Батьківщину», «Пісня кіннотників», «Пісня про Конституцію», «Партія наша про кожного дбає», «Свято», «Слава переможцям», дитячі пісні «Ми лани зелені кинули», «Наша пісня», «Свято Червоної Армії», узбецька піонерська пісня «Бідлер кюв», романс для голосу з фортепіано «Де ті слова». Усі ці композиції знаходяться в особовому архіві митця.

У фонді також зберігаються чернетки не визначених творів, частину з них атрибутувала В. Кузик. Про це свідчать дописи в кінці рукописів (галицькі пісні, ескізи до Симфонії № 2, ескіз 4-ї частини з симфонічної поеми «Щороку» на слова О. Олеся). Окремі чернетки творів автори даної статті атрибутували у процесі дослідження — це чернетки Каденції та партії Violini I з Фортепіанного концерту № 2, партитури та ескіз «Балету» з музики до вистави «Маруся Богуславка», фрагменти ескізів з музики до кінофільму «Степові пісні» («Зустріч селян з поміщиком», «Гроза»). У процесі роботи також було відновлено порядок та цілісність чернеток клавiру фортепіанного концерту.

Більшість списків творів композитора з його архіву є автографами, однак міститься тут і значна кількість копій, переписаних невстановленою особою, чотири копії обробок народних пісень зробив Володимир Іванов, одна копія належить Валер'яну Довженку [3].

У списках, виконаних О. Андреевою, часто зустрічаються коментарі, у супровідних записках є помітки із зазначенням місця знаходження оригіналу, тобто автографа композитора, з якого вони були переписані. Наприклад, обробка школярського маршу «Ми лани зелені кинули» (ф. 424, од. зб. 88) переписана з автографа, що зберігається в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського Національної академії наук України, в архіві Миколи Грінченка; твір для кларнета з фортепіано «3 мелодій Узбекистану» (ф. 424, од. зб. 16) також є копією з автографа з Музею театрального, музичного та кіномистецтва міста Києва.

Л. Ревуцький пройшов складний життєвий шлях, його творчу спадщину спіткало чимало катаклізмів, але він мужньо витримував труднощі, не втративши почуття власної гідності, залишаючись справжнім велетом духу. Особистісні якості та унікальний композиторський талант, вимогливість до себе принесли світове визнання Л. Ревуцькому як музиканту, педагогу, новатору своєї справи. Упродовж життя композитор працював над поліпшенням своїх творів. Безпосереднім доказом цього є його архів, в якому знаходиться велика кількість різних варіантів та редакцій. Постійне прагнення Ревуцького-майстра до досконалості, кропіткі пошуки ще переконливішої музичної виразності і врешті вибір найкращого варіанту одного і того ж твору сповнювали всю його творчість. Композиторський доробок Л. Ревуцького дослідники називають взірцем високої художньої майстерності [8, с. 83].

Чільне місце в музичній спадщині Л. Ревуцького посідають інструментальні композиції великої форми. Музикознавці вважають, що саме в них проявився його надзвичайний талант симфоніста, майстра глибоких філософських узагальнень. Для всіх його інструментальних творів характерні велика емоційність, гуманізм і невичерпна ліричність. Вагоме місце у творчості Ревуцького також належить епічному елементу, зумовленому любов'ю композитора до рідної української землі, її історії, до народної пісні. Він дуже глибоко і органічно переймався українським мелосом і вводив його у свою різнопланову творчість [11, с. 9].

Доля багатьох симфонічних творів Л. Ревуцького склалася непросто. Вище зазначалося, що партитури двох Симфоній та Концерту № 2 для фортепіано з оркестром були втрачені і автору довелося відновлювати нотний текст.

Над Симфонією № 1 (не закінчена) композитор працював з 1916 по 1921 рік. У 1918 році завершив в оркестровці 1-шу частину. Твір композитор присвятив своєму вчителю Рейнгольду Глієру. До Другої світової війни симфонія не виконувалася, а в страшні воєнні роки партитуру взагалі було втрачено. У 1957 році композитор відновив і записав по пам'яті лише 1-шу частину, надавши їй форму завершеної композиції, яка відтоді так і виконується в концертах симфонічної музики [11, с. 11]. Уперше твір про-

звучав 1958 року у виконанні Національного симфонічного оркестру України — диригував Веніамін Тольба [3]. В архіві композитора зберігаються чорнові автографи партитури (1957 р.) та перекладення Симфонії для фортепіано в 4 руки, яке він завершив 30 вересня 1958 року [ф. 424, од. зб. 1, 2].

Своє краще музичне полотно — Симфонію № 2 E-dur, що «дихає ароматом української народної пісенності» і є першим зразком ліричного симфонізму в українській музиці, Л. Ревуцький написав упродовж 1926—1927 років [3; 11, с. 11—13]. В основу твору покладено винятково народнопісенний матеріал. В архіві містяться ескізи до Симфонії № 2, частину з яких, як зазначалося вище, атрибутувала Валентина Кузик: це — головна партія (арк. 1) та гармонізація українських пісень, покладених в основу симфонії, зокрема «Ой там в полю сосна», «Жалі мої, жалі, великі, не малі», «А ми поле оремо», «Деся взявся стрілець», «Та не жаль мені», «Що йой там за горою», «Ой у полі три доріжки», «Гей у Львові на ринку» (ф. 424, од. зб. 3).

Симфонія № 2 була визнана першим національним твором у жанрі ліричного симфонізму [11, с. 11, 243]. На думку дослідників, вона стала «етапним явищем, в ній щасливо поєдналися два зазначених автором крила творчості "українізація" та "європеїзація"» [7, с. 41]. Уперше Симфонія виконана 1928 року в Києві. У 1940 році автор здійснив другу редакцію твору. У роки Другої світової війни рукопис партитури Симфонії № 2 також був втрачений, і лише у 1947 році в новому, відновленому автором вигляді твір був опублікований. 1969 року відомий український диригент Веніамін Тольба за згодою автора зробив власну оркестровку Симфонії, в якій твір побачив світ у 1970 та 1977 роках [5, с. 5—14]. В ІР НБУВ зберігається рукописна копія партитури 3-х частин симфонії в оркестровій редакції В. Тольби, датована 30 липня 1969 року, з авторськими помітками та правками для видання у 1970 та 1977 роках у видавництві «Музична Україна» (видавничий редактор рукопису Михайло Їжакевич, учень Л. Ревуцького) (ф. 424, од. зб. 4). Як уже зазначалося, т. зв. «уртекст» Симфонії № 2 до недавня знаходився в архіві Львівської філармонії, і лише 2020 року твір прозвучав у своїй первинній редакції на сцені Великого залу Національної музичної академії України. У цьому ж році «уртекст» Симфонії було опубліковано у видавництві «Музична Україна». За висновками В. Кузик, «Симфонію № 2 Ревуцького можна сміливо назвати вершинним явищем українського духовного відродження ХХ ст. в музичному мистецтві» [7, с. 41].

Концерт № 2 для фортепіано й симфонічного оркестру (F-dur) був написаний на початку 30-х років ХХ ст. і вперше виконаний 1936 року. Цей твір можна розглядати як своєрідний підсумок усього фортепіанного доробку композитора [4; 7, с. 47]. Його Л. Ревуцький присвятив пам'яті свого вчителя Миколи Лисенка, який навчив його любити й розуміти душу та пісню народу. Вище згадувалося, що нотний матеріал концерту вивіз за кордон друг композитора Е. Берг. Після війни Л. Ревуцький вирішив відновити партитуру,

оскільки цей твір був його останнім масштабним опусом. Над реконструкцією концерту митець працював упродовж семи років (1957—1964) [4].

В архіві композитора зберігаються чорновий автограф клавіру для 2-х фортепіано 1-ї та 2-ї редакцій Концерту № 2, який митець відновлював з 2 по 22 жовтня 1961 року (ф. 424, од. зб. 7), та рукописна копія партитури 1965 року з редакційними правками і доопрацюванням автора та видавничого редактора М. Їжакевича до видання 1971 року (ф. 424, од. зб. 6). Найкращим виконавцем свого концерту Л. Ревуцький вважав Олександра Александрова. Разом з автографом концерту № 2 в архіві зберігається лист композитора до піаніста з проханням відмітити найбільш незручні за фактурою місця (ф. 424, од. зб. 7, додаток).

В особовому архіві Л. Ревуцького зберігаються також автографи й інших інструментальних творів: ескіз та начерки партії фортепіано до 2-ї частини Концерту № 1 *B-dur*, для фортепіано та симфонічного оркестру (роботу над цим твором композитор розпочав ще навчаючись у консерваторії, проте не встиг завершити оркестровку [7, с. 47]), «Похідний марш» для духового оркестру (1941—1942), камерно-інструментальні твори «3 мелодій Узбекистану» для кларнета з фортепіано (1943) та «Молдавська колискова» для гобоя та струнного оркестру.

Одним з перших творів композитора є фортепіанна Соната *h-moll*, тв. 1, чорновий автограф якої також знаходиться в архіві, однак без перших двох сторінок, які, за свідченням О. Андреевої, забрав В. Клін, щоб сфотографувати їх для видання сонати, та так і не повернув (ф. 424, од. зб. 25) [1].

З автографів фортепіанних творів Ревуцького збереглися «Імпровізація», «Канон», «Пісня-марш», Соната № 1, Сонатне алегро № 2, «Урочиста прелюдія» (1937), Транскрипція фуги Й. Баха, «Козачок» для фортепіано в 4 руки, а також чарівна мініатюра — присвячена сину Євгену «Пісня». У 1952 році до відділу рукописів (зараз Інститут рукопису) з музичного відділу Бібліотеки були передані рукописи прелюдів Ревуцького для фортепіано, написаних ним у студентські роки: *Des-dur*, *fis-moll*, *cis-moll* (ф. I, од. зб. 35997—35999), а також прелюдії № 5 та № 6 (1923 р.) (ф. I, од. зб. 41309—41310).

В особовому архіві композитора зберігся нотний матеріал до кінофільму «Степові пісні», створений на початку 30-х років XX ст. На його основі Л. Ревуцький мав намір написати тричастинну симфонічну сюїту, яка б відтворювала основні вузлові моменти драматургії кінострічки [11, с. 17]. В архіві є чорновий автограф трьох частин — «Червоні заграви», «Ранок» та «Заколот», що вперше були надруковані в 1981 році [11, с. 32, 95—135], чистовий автограф 1-ї частини із заголовком: «Симфонічна сюїта. Ч. 1. "Червоні заграви"» 1916 року, окремі аркуші з епізодами № 3 «После селян», № 4 «Убивство урядника», що, за поміткою автора, «не предназначены для сюиты», та чорновий матеріал до кінофільму (ф. 424, од. зб. 225—236).

На замовлення Київського академічного драматичного театру імені І. Франка Л. Ревуцький написав музику до театральної вистави «Маруся Богуславка», до якої увійшли хорові та танцювальні сцени, авторські чернетки яких зберігаються в архіві (ф. 424, од. зб. 219—222). Також серед рукописів композитора є автографи сцен та номерів до п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка», які Ревуцький також створив для «франківців» упродовж 1942—1943 років у Ташкенті, коли перебував там в евакуації (ф. 424, од. зб. 223, 224).

На особливу увагу заслуговує редакційна робота Л. Ревуцького над оперою М. Лисенка «Тарас Бульба» [1], що характеризується глибоким проникненням в інтонацію та стиль класика української музики. В архіві зберігаються автографи окремих сцен, номерів та епізодів, написаних Л. Ревуцьким на основі музики М. Лисенка, вісім сторінок клавіру-дирекціону з позначеним вступом інструментів та рукописна копія партитури новоствореної «Увертюри», яка, «як окремий концертний номер, нині є своєрідним "музичним титулом" України у світі» [7, с. 51—52], а також велика тека з чорновим матеріалом до опери з частковою оркестровкою Б. Лятошинського (ф. 424, од. зб. 237—249).

Л. Ревуцький про свою працю над оперою разом з Б. Лятошинським згадував так: «Ми мали перед собою кілька варіантів опери з безліччю сторонніх нашарувань у кожному, які виникли внаслідок постановок опери в різні часи. З усією чутливістю і повагою учня Миколи Віталійовича я приступив до роботи над очищенням прекрасної музики Лисенка і над відтворенням правильної її редакції» [10, с. 78]. Найяскравішою частиною редакційної роботи композитора над оперою є Увертюра, яку він написав на основі 12-ти Лисенкових тактів, розгорнувши їх у монументальне епіко-героїчне полотно, що завершується величним апофеозом — піснею-маршем «Засвіт встали козаченьки» [7, с. 51]. Зі споминів митця: «Я вважатиму себе щасливим, якщо мені вдалося зберегти в новій редакції опери усе те прекрасне, що в неї вклав Микола Віталійович, і добитися, щоб чудова опера Лисенка зазвучала як народний музично-драматичний твір, гідний пам'яті великого українського композитора» [10, с. 79].

Іншою важливою складовою рукописного доробку Л. Ревуцького є вокально-симфонічні, хорові твори та твори для голосу в супроводі фортепіано, якими репрезентовані найвищі композиторські досягнення митця. В його особовому архіві збереглися, зокрема: «Зима» (ч. 1) з незакінченого вокально-симфонічного циклу «Щороку» на слова Олександра Олеся для мішаного хору, солістів та оркестру (клавір, 1923 р.) та ескіз 4-ї частини цього циклу, який атрибутувала В. Кузик (ф. 424, од. зб. 77). Також є обробки пісень для хору з оркестром — партитура української народної рекрутської пісні «Ой ти, зоре» та масової пісні «Уперед, хто не хоче конати», клавіри двох обробок народних пісень «Ой вінку мій, вінку» та «В путь-

дорогу козаки», партитури двох пісень про Й. Сталіна — «Пісні про Сталіна» («Хвала тобі, батьку») та «Із-за гір, та з-за високих», остання написана для хору з ансамблем народних інструментів, в її основі — давня козацька пісня «Ой з-за гір, з-за гір вилітав сокіл» [9, с. 49] тощо. Серед вокально-інструментальних творів — авторські варіанти проекту Державного гімну УРСР (1947) з різними літературними текстами (партитура та клавір), а також уривок авторського варіанту Державного гімну СРСР (1943).

Серед творів для голосу із симфонічним оркестром — партитура та клавір монологу Тараса Бульби з опери «Тарас Бульба» для баса в супроводі симфонічного оркестру (1959), автографи партитури та окремих партій «Пісні мовчазного солдата» з кінофільму «Степові пісні» та дві обробки українських народних пісень: «Та ой крикнули журавлі» (1959), «Чуєш, брате мій» (автограф та копія) (ф. 424, од. зб. 78—83).

Оригінальні вокальні твори композитора на слова Т. Шевченка, М. Рильського, В. Сосюри, Д. Луценка та інших поетів представлені піснями, здебільшого патріотичними, для хору з фортепіано, для мішаного та дитячого хорів. Також є композиції для голосу з фортепіано — романси «Проса покошено» (слова М. Рильського), «Де ті слова» (слова О. Олеся), «На крилах соняшних і ясних мрій (Тиша)» (слова Л. Ревуцького), «Дума про трьох вітрів» (слова П. Тичини), «Колокол», «Ну розкажи ж» (слова Е. Хоменка), «Чи зумієш ти кохати» (слова М. Вороного) та ін. (ф. 424, од. зб. 115—121, 125).

За документами з архіву митця можна реконструювати історію створення деяких творів. Так, українську народну популярну пісню «Розпрягайте, хлопці, коні» композитор гармонізував у 1943 році на прохання музикознавця, композитора, доктора мистецтвознавства, професора В. Довженка. За спогадами останнього: «Через якийсь день-два Лев Миколайович виконав моє побажання і приніс гармонізацію цієї пісні. Вона була розмножена і виконувалась у військових частинах САВО» (ф. 424, од. зб. 137). Також серед пісень, написаних у роки Другої світової війни, є й такі, що зазнали пізнішого музичного і текстологічного редагування: до прикладу, «Пісня кіннотників» та пісня «За Батьківщину», написані в 1941 році і відредаговані для публікації відповідно в 1943 та 1944 роках, у 1958 році зазнали нового редагування й вийшли друком під новими назвами — «Пісня про Україну» та «Орлине плем'я».

У творчому доробку композитора значне місце посідають обробки народних пісень, які за своєю художньо-творчою сутністю вважаються самобутніми творами, авторськими п'єсами на основі народних мелодій [10, с. 78]. Серед 16 обробок для хору з фортепіано збереглися рукописи як добре відомих творів («А вже весна», «Моя мила, премила», «Попереду офіцер», «Серед темної ночі», «Як засядем, браття» тощо), так і не дуже знайомих українських народних пісень («Ой наша рідна Україно», «Ой ви-

шенько, черешенько», «Ходить літо берегами» та азербайджанської пісні «Цэле артс цпуме артс»).

Найбільшою кількістю рукописів в архіві композитора представлені обробки для голосу з фортепіано, переважно у вигляді рукописних копій з авторськими помітками та правками. Це цикл шедеврів «Галицькі пісні», які, увібравши в себе досягнення світової музичної культури, тонко, правдиво і невимушено передають мовою музики глибину людських почуттів; також цикл дитячих пісень, скомпонованих у збірці «Сонечко», що разом з «Козацькими піснями» складають золотий фонд нашої культури. Більшість обробок — це українські пісні різних жанрів: веснянки, історичні, побутові, соціальні, жартівливі; є й обробки пісень інших народів — чотири балкарські «Ой Долай», «Ой да, Чоппа», «Жёрме», «Чертмен, чертмен», молдавська «Фрунзе шоара» та азербайджанська «Сіц іле біц».

Обробки балкарських пісень (ф. 424, од. зб. 177) для голосу з фортепіано композитор зробив, коли перебував на Північному Кавказі. Це обрядові пісні, мелодії і текст яких записав відомий збирач фольклору Михайло Гайдай. У рукописах є авторські помітки, що стосуються перекладу назв та того, як і коли виконувати ці пісні. Так, «пісня "Ой Долай" — "робоча пісня", яку співають, гойдаючи міх з вином. "Ой да Чупа" — балкарська пісня плугатаря, Чупа — міфічна істота, що відає погодою. Від неї залежить урожай».

Деякі пісні містять дописи та ремарки автора. До прикладу, в кінці пісні «Про Ревуху» записано: «Песня о некоем Ревухе — любителе лошадей и верховой езды. Песня имела успех в исполнении А.Л. Доливо-Соботницкого» (ф. 424, од. зб. 168), до пісні «У неділю уночі» зазначено: «Пісні, улюблені Т.Г. Шевченком. Гармонізація Л. Ревуцького. Прошу переписати і обов'язково повернути авторові» (ф. 424, од. зб. 174).

У рукописах з першими варіантами чи редакціями обробок часто вказане джерело, звідки взято мелодію пісні. Так, пісня «Гей, та хто лиха не знає». (ф. 424, од. зб. 153, пісня 2) містить таку авторську ремарку: «Записано від П.К. Саксаганського в 1925 г.» та інформацію про те, що мелодія з незначними змінами була використана П. Чайковським в опері «Мазепа». Пісня «Що й у степу та криниця» була записана від Д.Г. Євтушенка; пісня «Чи це ж тая криниченька» має авторський допис: «На ноту Максимовича»; під заголовком пісні «Чуєш, брате мій» зазначено: «З пісень Західної України» тощо (ф. 424, од. зб. 154, пісня 6; од. зб. 176, 178) Переважна більшість рукописів збереглася у вигляді копій. Значний блок обробок народних пісень (52 пісні) цінний тим, що вміщує копії козацьких, галицьких та інших пісень, ранніх та пізніших варіантів і редакцій, автографів яких немає в архіві. Обробки містять авторські помітки, дописи, правки та позначки голосового регістру. Пісні й аркуші мають суцільну нумерацію та зміст, що свідчить про те, що вони готувалися до друку, а відредагував їх Віталій Таловиря в 1968—1974 рр.

Низка цих рукописів у 1968—1975 рр. була опублікована у видавництві «Музична Україна» окремими збірками в серії «Український Солоспів». Це «Козацькі пісні» (1969), «Галицькі пісні» (1970), окремі збірнички пісень для високого, середнього та низького голосів (1972, 1973, 1975). Ймовірно, і збірник дитячих пісень «Сонечко» також зазнав редагування і був видрукований у 1968 р. у цій же серії. Музичним редактором усіх цих видань вказаний В.Ф. Таловиря.

Серед рукописів Л. Ревуцького є варіанти одного й того самого твору, редакції, створені в більш зрілі роки, аранжування (перекладення) для іншого виконавського складу. До прикладу, в архіві містяться автографи та списки різних варіантів обробок народних пісень для голосу з фортепіано: «А наша хазяєчка», «Ой ти гарний, Семене», «Кум до куми залицявся», «Ой сидить пугач», «Ой і зійди, зійди», «Прийшов до дівчини», «Чи це ж тая криниченька» тощо. Деякі варіанти написані в різних тональностях: «Та пропив чоловік бугая», «Як засядем, браття», «Ой з-за гір, з-за гір», «З-під темного гайка».

Деякі обробки народних пісень для голосу з фортепіано — «Ой гей! Та ой хто горя не знає», «Ти, кропивонько», «Наїхали гірмани», «Чуєш, брате мій», «Ой у лузі криниченька», «Та ой крикнули журавлі» — мають різні редакцій (в архіві зберігаються автографи та рукописні копії I та II редакцій цих творів).

Також в архіві композитора є обробки однієї й тієї ж пісні і для голосу з фортепіано, і для хору з фортепіано: «Як засядем, браття» (F-dur та B-dur) (ф. 424, од. зб. 180, 142), узбецька піонерська пісня «Біцлер кюв» (ф. 424, од. зб. 170, 139). Обробки першої пісні для хору з фортепіано та другої — для голосу з фортепіано — не були опубліковані.

Автографи дають змогу простежити процес роботи Л. Ревуцького над обробкою української народної пісні «Чуєш, брате мій». Так, у 1926 році була підготовлена перша редакція для голосу з фортепіано, у 1927 — здійснено перекладення пісні для голосу та симфонічного оркестру, у 1943 — друга редакція для голосу з фортепіано (ф. 424, од. зб. 178, 83, 145, пісня 5). Так само можна відтворити й роботу композитора над обробкою української народної пісні «Та ой крикнули журавлі»: перша редакція для голосу з фортепіано була здійснена в 1925 році, друга — в 1943, а перекладення пісні для баса з симфонічним оркестром — в 1959 (ф. 424, од. зб. 159, 145, пісня 8; од. зб. 82). Гармонізацію української народної пісні «Ой ти, зоре» для чоловічого хору з фортепіано Л. Ревуцький зробив у 1932, обробку для чоловічого хору з оркестром — у 1946 (ф. 424, од. зб. 134, 68). В архіві також зберігається гармонізація пісні «Уперед, хто не хоче конати» для чотириголосого хору а capella, хору з фортепіано та чотириголосого хору із симфонічним оркестром (ф. 424, од. зб. 111—112, 73).

Обробка пісні «Ой гей! Та ой хто горя не знає» для голосу з фортепіано має дві редакції. Про це свідчать супровідні записки, прикріплені до руко-

писів, що зберігаються у вигляді копій. Рукопис першої редакції (d-moll) — копія автографа Л. Ревуцького 1924 року, що міститься в зошиті Дмитра Ревуцького, брата композитора, на с. 31 (ф. 424, од. зб. 147). Рукопис другої редакції, виконаної в 1932 році й опублікованої в 1936, є у збірнику з 53 пісень (ф. 424, од. зб. 155, пісня 23). З авторської приписки дізнаємося, що пісня «Гей та хто лиха не знає» (f-moll) — це перший, спрощений варіант, записаний від П. Саксаганського в 1925 році (ф. 424, од. зб. 153, пісня 2). У цих списках слова однакові, а мелодії та гармонізації різні.

Відтворенням процесу роботи композитора є збережені в архіві разом з партитурами клавіри симфонічних та вокально-симфонічних творів: для хору з фортепіано «Партії слава», для голосу з фортепіано «Монолог Тараса Бульби».

В архіві Л. Ревуцького міститься багато авторських чернеток з уривками та фрагментами невизначених або незакінчених творів. Серед інструментальних композицій можна виділити «Симфонічні ескізи», ескізи окремих частин (Прелюдії, Вступу, Largo Allegro та ін.) з різних симфонічних творів¹, уривки фортепіанних ансамблів: тріо для голосу, скрипки та віолончелі, твору для скрипки з фортепіано та для віолончелі з фортепіано (ф. 424, од. зб. 47, 49, 50) тощо. Поміж вокально-інструментальними творами є розпочаті, але не закінчені композитором пісня «В дитинстві ще давно, давно колись» на слова О. Олеся, [Елегія] («Іще годину, ще хвилину...») на слова К. Білиловського (ф. 424, од. зб. 186, 182) та інші. Усі вони чекають на своїх дослідників.

Наукова новизна. Уперше на основі комплексного опису нотних рукописів особового архіву Л.М. Ревуцького проаналізовано рукописну спадщину митця, зокрема висвітлено історію походження та створення нотних рукописів, які репрезентують головні напрями його творчої діяльності.

Висновки. Комплексне дослідження архіву видатного українського композитора Л.М. Ревуцького з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського дозволило дійти висновку, що цей документальний комплекс є потужною джерельною базою як для вивчення творчості Л.М. Ревуцького, так і для поглиблення знань із музичної культури України загалом. В архіві представлені різні жанрові та стилеві пласти творчості митця: масив автографів, рукописних списків, чернеток, різних редакцій творів тощо. Низка архівних матеріалів Л.М. Ревуцького досі не була опублікована, відповідно й не залучена до наукового обігу. Перспективним завданням для музикознавців є реконструкція незакінчених творів видатного українського композитора, який створив новий напрям у музиці ХХ ст.

¹ З них Andante та Allegro, за припущенням В. Кузик, є частинами знищеної автором Симфонії № 3.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бугаєва О. Надійне сховище для рукописів Ревуцького // *Музика*. 2012. № 4. С. 50—51.
2. Кобрин Н. Творчість Левка Ревуцького в контексті української музичної культури ХХ ст.: Методична розробка. Львів, 2013. 78 с.
3. Клименко Е.С. Архів Л.М. Ревуцького в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: структура та склад // *Рукописна та книжкова спадщина*. Київ, 2019. Вип. 23. С. 5—14. <https://doi.org/10.15407/rksu.23.005>
4. Кузик В. Концерт Ревуцького: Доля: URL: <http://mus.art.co.ua/kontsert-revutskoho-dolya/>
5. Кузик В. Рукописи не горять // *Ревуцький Л. Симфонія № 2*. Київ : Муз. Україна, 2020. 182 с.
6. Кузик В. Логіка «мудрої музики» Левка Ревуцького // *Українське мистецтвознавство*. Київ, 2015. Вип. 15. С. 8—21.
7. Кузик В. Лев Миколайович Ревуцький. Ніжин: Видавець ПП Лисенко ММ, 2011. 83 с.; іл.
8. Лев Николаевич Ревуцкий : Статьи. Воспоминания / сост. В.В. Кузык. Киев : Муз. Україна, 1989. 272 с.
9. Ревуцький В. Спогади про батька // *Музика*. 1993. № 6. С. 22.
10. Ревуцький Л. Повне зібрання творів : у 11 т. Т. 11 : Літературна спадщина. Київ : Муз. Україна, 1988, 319 с.
11. Ревуцький Л. Повне зібрання творів у 11 т. Т. 1 : Симфонічні твори. Київ : Муз. Україна, 1981. 167 с.

Отримано 7 вересня 2023 р.

REFERENCES

1. Buhaiieva O. Nadiyne skhovyshche dlia rukopysiv Revutskoho [Reliable repository for Revutskyi's manuscripts]. *Muzyka* [Music]. 2012. No. 4, pp. 50—51. [In Ukrainian].
2. Kobryn N. Tvorchist Levka Revutskoho v konteksti ukrainskoi muzychnoi kultury XX st.: Metodychna rozrobka [Levko Revutskyi's creativity in context of Ukrainian musical culture of the 20th century: Methodological development]. Lviv, 2013. 78 p. [In Ukrainian].
3. Klymenko E.S. Arkhiv L.M. Revutskoho v Instytuti rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho: struktura ta sklad [L.M. Revutskyi's Archive at the Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine: structure and composition]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2019. Iss. 23, pp. 5—14. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/rksu.23.005>
4. Kuzyk V. Kontsert Revutskoho: Dolia [Revutskyi's Concert: Fate]. Retrieved from: <http://mus.art.co.ua/kontsert-revutskoho-dolya/> [In Ukrainian].
5. Kuzyk V. Rukopysy ne horiat // Revutskyi L. Symfoniya No. 2 [Manuscripts do not burn // Revutskyi L. Symphony No. 2]. Kyiv, 2020. 182 p. [In Ukrainian].
6. Kuzyk V. Lohika "mudroi muzyky" Levka Revutskoho [Logic of Levko Revutskyi's "Wise Music"]. *Ukrainske mystetstvoznnavstvo* [Ukrainian Art Studies]. Kyiv, 2015. Iss. 15, pp. 8—21. [In Ukrainian].
7. Kuzyk V. Lev Mykolayovych Revutskyi [Lev Mykolayovych Revutskyi]. Nizhyn, 2011. 83 p.; ill. [In Ukrainian].
8. Lev Nikolaevich Revutskii : Stati. Vospominaniia [Lev Nikolaevich Revutsky : Articles. Memoirs] / V.V. Kuzyk (Comp.). Kyiv, 1989. 272 p. [In Russian].

9. Revutskyi V. Spohady pro batka [Memories about my father]. *Muzyka* [Music]. 1993. No. 6, p. 22. [In Ukrainian].
10. Revutskyi L. Povne zibrannia tvoriv : u 11 t. T. 11 : Literaturna spadshchyna [Revutskyi L. Complete Works : in 11 vols. Vol. 11 : Literary heritage]. Kyiv, 1988. 319 p. [In Ukrainian].
11. Revutskyi L. Povne zibrannia tvoriv u 11 t. T. 1 : Symfonichni tvory [Revutskyi L. Complete Works in 11 vols. Vol. 1 : Symphonic Works]. Kyiv, 1981. 167 p. [In Ukrainian].

Received on September 7, 2023

Erika Klymenko

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

E-mail: KlymenkoE@nbuv.gov.ua

ORCID: 0000-0001-6090-0586

Liudmyla Rudenko

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

E-mail: rudenkol@nbuv.gov.ua

ORCID: 0000-0002-0329-0504

LEV REVUTSKYI'S PERSONAL ARCHIVE AS IMPORTANT COMPONENT OF ARTIST'S COMPOSER HERITAGE

The purpose of the work — to characterize the creative work (musical manuscripts) of the outstanding Ukrainian composer, pianist, teacher, social and cultural activist Lev Revutskyi, which is stored in the Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. To determine the features of his compositional activity based on the analysis of versions and editions of musical works, comments and accompanying notes of the artist. **Methodology.** In the process of research, the scientific tools of historical musicology and musical source studies were used, historical-comparative, chronological and statistical methods of structural analysis were applied, as well as source-scientific and textological methods of examining sheet music sources. **Scientific novelty.** For the first time, on the basis of a comprehensive description of sheet music manuscripts of the personal archive of Lev Revutskyi, the artist's manuscript heritage was analyzed, in particular, the history of the origin and creation of sheet music manuscripts, which represent the main directions of his creative activity, was highlighted. **Conclusions.** A comprehensive study of the archive of the outstanding Ukrainian composer Lev Revutskyi from the fonds of the Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine allowed to come to the conclusion that this documentary complex is a powerful source base both for studying the work of Lev Revutskyi, and for deepening knowledge of the musical culture of Ukraine in general. The archive presents various genre and style layers of the artist's work: an array of autographs, handwritten lists, drafts, various editions of works, etc. A number of archival materials of Lev Revutskyi has not yet been published and, accordingly, has not been involved in scientific circulation. A promising task for musicologists is the reconstruction of the unfinished works of the outstanding Ukrainian composer, who created a new direction in the music of the 20th century.

Key words: Revutskyi Lev, personal archive, manuscript, autograph, work, symphony, concert.

<https://doi.org/10.15407/rksu.34.082>

УДК 75.041.5.056:101.9:929(477)Сковорода-021.272]18"(045)

Анатолій Щербань,

доктор культурології, кандидат історичних наук,
завідувач кафедри музейно-туристичної діяльності,
Харківська державна академія культури (Харків, Україна)
E-mail: kozaks_1978@ukr.net
ORCID: 0000-0002-9530-6453

ДРУКОВАНІ ПОРТРЕТИ Г. СКОВОРОДИ КІНЦЯ XVIII — XIX СТОЛІТЬ: ІСТОРИКО- КУЛЬТУРНИЙ АНАЛІЗ

Мета роботи: здійснити першу історико-культурну характеристику всіх відомих нині портретів Григорія Сковороди, надрукованих наприкінці XVIII — в XIX століттях. **Методологія** базується на принципі історизму в комбінації з порівняльним методом, що дозволило виявити спільні та відмінні риси в портретах філософа, створених упродовж кінця XVIII — XIX століть, розкрити нові аспекти історії їхнього публікування. **Наукова новизна:** здійснено перший комплексний аналіз усіх відомих на сьогодні друкованих портретів Григорія Сковороди XIX століття, охарактеризовано культурно-історичний контекст їхнього створення, уточнено атрибуцію хронологічно перших. **Висновки.** Нині відомо дев'ять портретів Григорія Сковороди, надрукованих упродовж кінця XVIII—XIX століть окремими листами та в якості ілюстрацій до наукових і популярних видань. Маємо відомості про авторів двох із них. Перший, московський майстер Петро Мещеряков, гравіював пунктиром портрет на початку XIX століття. У першій половині XIX століття, за життя людей, які особисто знали Григорія Сковороду, цей твір було опубліковано двома тиражами окремих листів (з віршем Михайла Ковалинського і без нього), надруковано у книзі та двох журналах. Гравіюру з першого накладу вклеєно до рукопису спогадів Михайла Ковалинського (автограф зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України). Враховуючи факт відсутності критики від сучасників, є

Цитування: Щербань А. Друковані портрети Г. Сковороди кінця XVIII—XIX століть: історико-культурний аналіз. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 3 (34). С. 82—99. <https://doi.org/10.15407/rksu.34.082>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

підстави вважати його таким, що достовірно передає риси обличчя Григорія Сковороди. Автора іншого найдавнішого портрета філософа, гравійованого різцем, визначити не вдалося. Спочатку це зображення було маловідомим, його копія (щоправда, невдала) публікувалася лише в журналі «Иллюстрация» 1847 року. Обличчя Сковороди на оригіналі та пізніх копіях різняться деталями, текст вірша-епітафії коротший на два рядки. 1894 року було надруковано копії найдавніших гравюр та синкретичний портрет, створений петербурзьким художником Василем Мате на замовлення і для видання Дмитра Багалія. Усі опубліковані в XIX столітті зображення філософа мають аналоги серед давніх зображень Григорія Сковороди, мальованих олійними фарбами. Але оригінального зразка, з якого створювалися перші гравюри, не знайдено.

Ключові слова: Григорій Сковорода, портрети, XIX століття, гравюра, друковані зображення.

Актуальність теми. У контексті підготовки до святкування 300-ліття від дня народження Григорія Сковороди вчергове постало питання щодо його достовірного портрета, яке неодноразово порушувалося з кінця XIX століття. Безперечно, остаточні висновки про те, яку зовнішність дійсно мав філософ, може надати лише реконструкція обличчя за черепом. Але вона є справою далекого майбутнього, якщо і взагалі можливою. Тому традиційно дослідники, які намагаються презентувати портрет Г. Сковороди, здійснюють історико-культурний аналіз фактів, пов'язаних із «прижиттєвими» зображеннями чи такими, що відносяться до часу життя осіб, які особисто знали філософа. Оскільки найдавніші відомі олійні портрети не мають точного датування, важливими в даному контексті є атрибутовані друковані портрети кінця XVIII—XIX століть. Два перші було створено невдовзі після смерті філософа, й до 1894 року надруковано сім їхніх варіантів. Деякі з них є загальновідомими, неодноразово тиражувалися після опублікування. Щоправда, досить часто в неякісних копіях або для ілюстрування обиралися невдалі переосмислення найдавніших портретів, що створює хибні уявлення громадськості про зовнішність мислителя. Деякі з портретів до сьогодні лишилися маловідомими.

Аналіз досліджень і публікацій. Першим до питання вивчення давніх портретів Г. Сковороди долучився наприкінці XIX століття Д. Багалій. Він обрав серед знаних на той час два, на його думку, найбільш достовірні (серед них — одну гравюру) і замовив професійному граверу створення на їхній основі синкретичного образу, який оприлюднив у книзі [18]. 1972 року Д. Степовик висловив власне бачення історії створення давніх портретів Г. Сковороди, зокрема прототипу перших гравюр [20].

Мета дослідження — надати першу історико-культурну характеристику всіх відомих нині портретів Г. Сковороди, надрукованих наприкінці XVIII — в XIX століттях.

Виклад основного матеріалу. Найдавнішими за часом є гравюри, створені між 1795 і 1823 роками. Нижня дата обумовлена наявністю на них вірша-епітафії, написаного на початку 1795 року М. Ковалинським —

улюбленим учнем і другом Г. Сковороди. Верхня — свідченням І. Снегірьова про те, що пошановувачі філософа зберігають «гравійований Мещеряковим» портрет з підписом «Ревнитель истины, духовный Богочтец...» [16, с. 263]. Зважаючи на останній факт, російському гравюру Петрові Мещерякову з кінця XIX століття приписують різні за технікою та художніми особливостями портрети філософа. Хоча вже в першому фундаментальному каталозі «російських гравійованих портретів» провідний їхній дослідник останньої чверті XIX століття Д. Ровінський зазначив авторство Мещерякова лише щодо твору, охарактеризованого під цифрою 2 [13, стлб. 1922]. Першим (вважаючи давнішим) він подав опис великого за розмірами портрета (висота 9, ширина 6,6 французьких дюймів), виконаного за допомогою різця [13, стлб. 1922], без вказівки на автора. До речі, вірш М. Ковалинського на ньому коротший на два рядки, ніж на інших портретах (починається зі слів «Любитель простоты» [13, стлб. 1921]). Підборіддя філософа на цьому зображенні (іл. 1: 1, 5: 3) здається дещо піднятим, голова — нахиленою до лівого плеча. При побіжному огляді обличчя воно ніби більш пласке та округле, ніж при прискіпливому аналізі, а очі та губи — вужчі. Обшитий позументом кафтан застебнуто вгорі на два гудзики. Три нижні гудзики — розстебнуті.

Наскільки можна зрозуміти з наявних джерел, більшість подальших публікацій цієї гравюри робилися шляхом відтворення копій. Тому при репродукуванні рельєфність обличчя нівелювалася. Подібні процеси помічені й під час репродукування інших портретів Г. Сковороди, внаслідок чого на окремих копіях лице філософа набувало рис, наближених до монголоїдних, не притаманних зображенням-прототипам (іл. 4).

Гравюру П. Мещерякова (підписану «П. Мещерековв»), на думку Д. Ровінського, було виконано з попередньої шляхом гравіювання пунктиром. Вона майже удвічі менша — висота 5,1, ширина 3,5 французьких дюймів. У перших випусках допущено помилки в тексті супроводжуючого портрет вірша, виправлені при подальшому тиражуванні [13, стлб. 1922]. Зображення цього твору в книзі Д. Ровінського не вміщено, але його (іл. 1: 3) прикріплено до автографа спогадів М. Ковалинського [3]. Також ця гравюра з іншим підписом і менш вираженою рельєфністю деталей обличчя є на відтиску з оригінальної мідної дошки, надрукованому 1844 року у виданні «Изображения людей знаменитых, или чем нибудь замечательных» (іл. 2: 3). За рік перед цим відбиток випускався окремим листом (один екземпляр коштував 35 копійок) [14, стлб. 94]. На нашу думку, саме завдяки публікації до середини 1840-х років трьох тиражів гравюр окремими листами, на початку 1860-х років портрети Г. Сковороди були присутні в багатьох будинках на значній території — від Острогожська до Києва [8].

Як відзначив Д. Ровінський, для книги 1844 року було використано гравіювальні дошки, підготовлені до видань П. Бекетова. Цей московський видавець на початку XIX століття публікував книги з портретами і корот-

1

2

3

4

Ил. 1. Зображення Г. Сковороди кінця XVIII (?) — початку XIX (?) століття. 1. Автор невідомий. Джерело: Відділ рідкісної книги та рукописів Наукової бібліотеки Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова. 2. Автор невідомий. Джерело: Національний музей Тараса Шевченка, Ж-137. 3. Петро Мещеряков. Джерело: Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України [3]. 4. Автор невідомий. Джерело: Національний музей Тараса Шевченка, Ж-249

кими біографіями видатних діячів культури та політики Російської імперії. Першими побачили світ чотири частини «Пантеона российских авторов» [1, с. 341]. Для роботи над зображеннями було залучено відомого на той час гравера пунктиром О. Осипова, який у Москві навчав гравіюванню кріпаків Бекетова [14, стлб. 716—717], котрі й створили близько 300 дощок для гравюр. Але ні в першому, ні у другому (підготовленому до публікації 1821 року) виданнях з портретами майстерні П. Бекетова зображення Г. Сковороди не було вміщено. Це свідчить, що воно планувалося для книг, які не були надруковані за життя видавця.

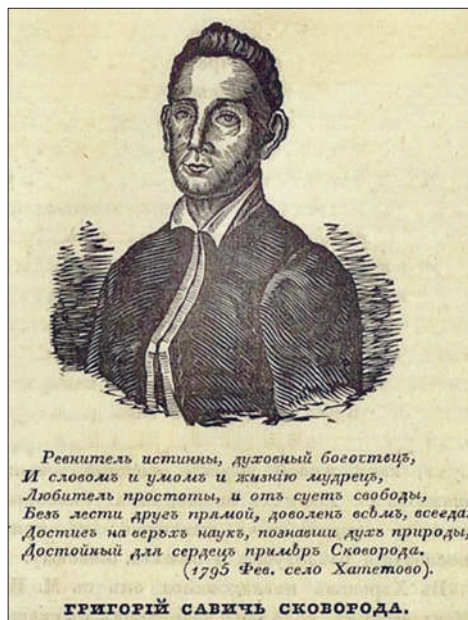
Відома незначна кількість гравюр П. Мещерякова. Лише одну з них, виконану пунктиром зменшену копію портрета царя Александра I, датовано (1802 рік) [12, стлб. 47—48; 14, стлб. 706]. Дуже ймовірно, що близько 1802 р. П. Мещеряков створив і портрет Сковороди. Робота виконана менш майстерно, ніж попередня. Голова мислителя, порівняно з попередньою гравюрою, здається більш прямою. Відповідно, підборіддя виразно трапецієподібне, розміри очей і губ більші. Але інші елементи лиця (ніс, брови, вуха) такі ж. Важливою ознакою гравюри Мещерякова є наявність чотирьох виразних бородавок на лиці Г. Сковороди (на попередній гравюрі вони є, але майже непомітні) та зморшок на чолі. Кафтан вгорі застебнуто на гаплички, а під ним проглядається камзол. Також на цьому портреті помітна засилена за пояс вервиця (на давнішій гравюрі — мотузок), частина якої звисає біля соплі.

Наявність значних розбіжностей між найдавнішими гравюрами з портретами Г. Сковороди, виникнення яких не можна пояснити копіюванням однієї з іншої, не дозволяє підтвердити гіпотезу Д. Ровінського про відтворення П. Мещеряковим попередньої гравюри. Більш вірогідно, що в даному випадку йдеться про передання майстрами за допомогою різних технік спільного зразка.

Із розтиражованої окремих листом гравюри П. Мещерякова [2, с. 81—82] невідомими майстрами були виконані зображення, опубліковані у збірниках 1833 та 1836 років (іл. 2: 1—2). Перше (іл. 2: 1) побачило світ у статті І. Срезневського з харківського видання «Утренняя звезда» [19, с. 67—92]. Автор публікації народився і виховувався в Харкові. У 1830-х роках у місті та губернії ще мешкала значна кількість людей, які тісно спілкувалися зі Сковородою. Зокрема, Василь Каразін, що саме тоді піклувався про увіковічнення пам'яті Мислителя. За висновком Д. Багалія, стаття І. Срезневського, написана головним чином на основі оповідей сучасників Сковороди та його творів, набула значення першоджерела [18, с. XI]. Тобто маємо вагомі аргументи для того, щоб вважати образ з ілюстрації до цієї статті таким, який влаштовував харківських знайомих філософа. В іншому випадку вони б, очевидно, покритикували зображення, як це зробив Г. Данилевський [2, с. 82] щодо опублікованого 1847 р. схематичного відтворення найдавнішої гравюри (іл. 3: 1).

1 2

3 4

Іл. 2. Гравюра П. Мещерякова із зображенням Г. Сковороди, її копії XIX століття та відповідний олійний портрет. 1. Автор невідомий. Ілюстрація до збірника 1833 року [19, вклейка після с. 66]. 2. Автор невідомий. Ілюстрація до збірника 1836 року. Автор невідомий [7, с. 373]. 3. П. Мещеряков. Публікація 1844 року [4, с. 21]. 4. Автор невідомий. Портрет, що зберігався в Санкт-Петербурзі. Кінець XVIII — початок XIX століття. За матеріалами відкритого інтернет-ресурсу

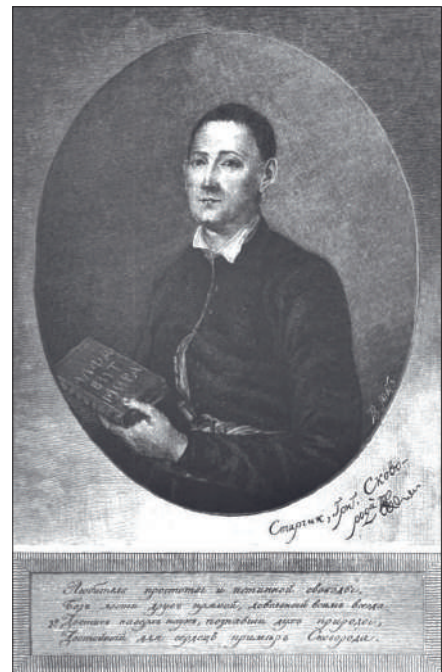
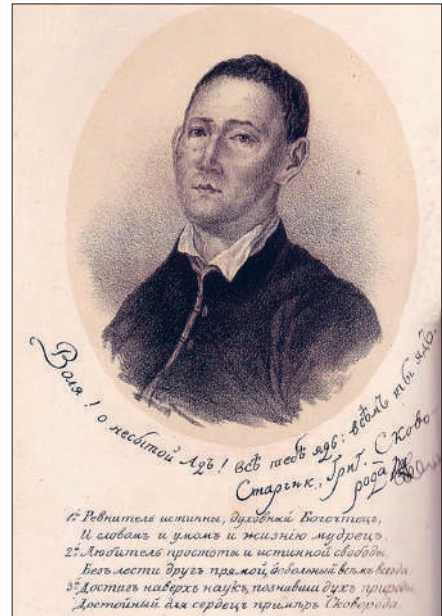
Обличчя Сковороди на творі П. Мещерякова та його копіях подібне до зображень на трьох мальованих олійними фарбами давніх портретах. Перший, на якому лице філософа найбільш зіставне з переданим на гравюрі (присутні бородавки та «гуля» в зачісці), впродовж 1960-х років активно використовувався для ілюстрування монографій з історії СРСР. У підписі до нього зазначалося місце зберігання — Державний історичний музей (Москва) [6, с. 605], теперішнє ж перебування нам не відоме.

Другий олійний портрет (без бородавок та особливостей зачіски) нині зберігається в Національному музеї Тараса Шевченка (іл. 1: 4).

Авторство третього портрета в сучасному інформаційному просторі зазвичай приписується художнику зі Слобожанщини Лук'янову. Про цього митця відомо завдяки листу від 2 квітня 1794 року, яким А. Ковалевський, у маєтку котрого провів останні місяці життя Сковорода, повідомив М. Ковалинського про те, що незадовго до смерті філософа місцевий «живописець» Лук'янов створив його портрет. «Благословенной старыц Сковорода, утружденной болезнями по власти божіей, понемногу начал обматгца, и живописец здешный Лукьянов партрет с нево снял, которой к Вам сам доставлю с украинским домашним гостинцем» [15, с. 483].

Щодо долі оригіналу намальованого Лук'яновим портрета та його вигляду нічого не відомо, але впродовж кінця XIX — початку XXI століть він традиційно вважався прототипом найдавніших гравійованих зображень філософа. В інформаційному просторі поширювалася думка, що донині зберігаються його олійні копії. Тільки Д. Степовик 1972 року висунув версію, що оригінальним портретом роботи Лук'янова і, відповідно, прототипом для найранішої гравюри (на його переконання, вони в усьому аналогічні) є твір, який нині зберігається в Національному музеї Тараса Шевченка [20]. Але це припущення не дістало визнання серед науковців, адже портрети насправді не ідентичні. Наприклад, розташування напису на книзі (іл. 1: 2) таке, як на гравюрі П. Мещерякова, а лиця — зовсім не схожі.

Уперше пошуки слідів портрета Сковороди авторства Лук'янова здійснив наприкінці XIX століття Д. Багалій. Він спочатку вирішив, що копія цього твору — та, що з 1879 року зберігалася в Імператорській публічній бібліотеці Петербурга, куди була придбана в жалюгідному стані. Але, як виявилось, зображення після надходження до бібліотеки було реставроване М. Бартковим і перенесене на нове полотно. До того ж, один із провідних тогочасних мистецтвознавців Російської імперії В. Стасов зробив висновок про неоригінальність цього портрета. Тому Д. Багалій відмовився від ідеї щодо публікування його репродукції в ювілейному сквородинівському виданні [18, с. СХХVI]. Важливо відзначити, що на цьому портреті (іл. 2: 4) Г. Сковорода має дещо відмінну форму носа, губ, підборіддя, ніж на гравюрі П. Мещерякова. Ці відмінності можуть бути пов'язані з фактом реставрації чи особливостями копіювання оригіналу та передання різними художніми техніками образу.

Іл. 3. Інтерпретації образу Г. Сковороди з найдавнішої гравюри та відповідний олійний портрет. 1. Автор невідомий. Ілюстрація до збірника 1847 року [5, с. 24]. 2. Автор невідомий. Ілюстрація до книги 1861 року [17, вклейка]. 3. Автор невідомий. *Джерело:* Меморіальний музей Сковороди, м. Переяслав-Хмельницький. Кінець XVIII (?), XIX (?) століття. 4. В. Мате. Опублікована 1894 року Д. Багалієм [18, вклейка]

Незважаючи на досвід Д. Багалія, П. Попов (дослідник 1930—1960-х років життя і творчості Г. Сковороди) зробив припущення, що саме цей портрет, який до початку 1940-х років зберігався в Ленінградській публічній бібліотеці, є «найцікавішим» і «одним із найдавніших» серед бачених ним. Проаналізувавши вік зображуваного і творчу манеру художника, він зробив висновок про «близькість цього портрета до первотвору, оскільки відомо, що портрет-оригінал написано було з Сковороди вже незадовго до його смерті, коли йому було 70 років. З мистецького погляду він досить вдалий, надто для місцевого художника, можливо, самоука-кріпака» [11, с. 30—32].

Але ж відомо (за описом І. Срезневського, який опитував знайомих зі Сковородою людей), що в старості Мислитель мав «худе обличчя, чорні запалі очі, котрі приховувалися за сивими навислими бровами», а перед смертю — ще й лишився без волосся на голові [19, с. 79, 90]. Нічого з цього на портретах немає. На них зображено приблизно 40—50-річного чоловіка в розквіті сил. Голова покрита волоссям, хоча й не густим, брови чорні та тонкі. До речі, зачіска Г. Сковороди на всіх відомих портретах кінця XVIII — першої половини XIX століть відмінна від тиражованої на зображеннях XX—XXI століть стрижки «під макітру». На гравюрі різцем волосся зображене піднятим в одному місці так, ніби покриває невелику гулю. На творі П. Мещерякова подібна до гулі темна пляма більшого розміру міститься в ділянці потилиці філософа (іл. 5: 4). На нашу думку, таким чином гравери намагалися передати зачесану назад чуприну й зібране волосся.

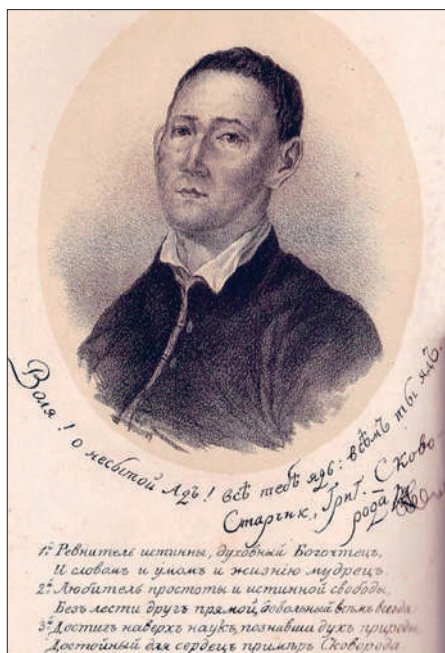
Д. Степовик уперше спробував пояснити невідповідність віку, в якому Лук'янов мав зображати Г. Сковороду, тому, який він має на портреті — зразку для гравюр. «Очевидно, сам портретований не погодився, щоб його малювали у тому вигляді, який він мав у 1794 році, і надав у розпорядження Лук'янова свій ранній портрет (чи автопортрет)... Підтвердженням усього сказаного може бути трохи дивна будова самого портрета: голова і п'ясток лівої руки дещо диспропорційні стосовно тендітної півпостаті з викінченою лінією покатих плечей і рук» [20]. Але цей аргумент не підкріплено фактичним матеріалом. Малоімовірно також, що близько 30-ти років філософ носив такий портрет із собою або десь зберігав, щоб потім, наприкінці земного життя, використати для написання іншого портрета.

Зважаючи на зазначене, є підстави для висновку, що жоден із найдавніших гравійованих портретів філософа не міг бути створений з приписуваного наприкінці XIX — у XX століттях Лук'янову твору. І, безперечно, ні один із відомих нині олійних портретів, а також той, з якого було виконано два перші варіанти гравюр, не могли бути написані з натури безпосередньо перед смертю Мислителя. Усі наявні нині дані свідчать, що, якщо це й відбувалося, — то в 1760—1770-ті роки.

Не суперечить більш ранньому, ніж прийнято вважати, датуванню прототипу гравюр і одяг філософа. Він складався із сорочки з білим від-

1 2

3 4

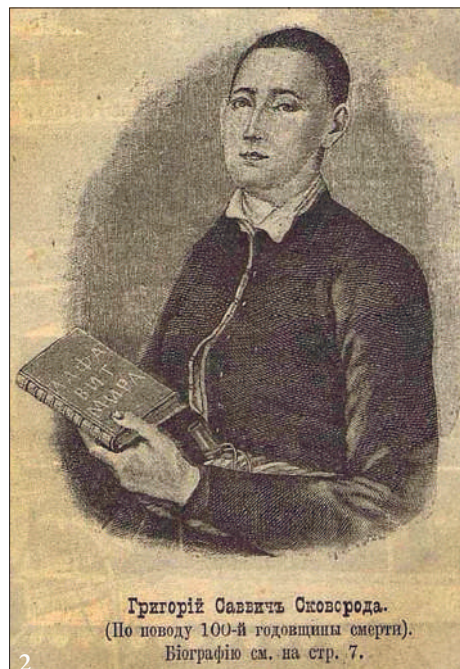

Іл. 4. Якісні та неякісні публікації зображень Г. Сковороди. 1. Автор невідомий. Портрет, що зберігався в Санкт-Петербурзі. Кінець XVIII (?) століття. За матеріалами відкритого інтернет-ресурсу. 2. Копія портрета, що зберігався в Санкт-Петербурзі, опублікована П. Поповим [11]. 3. Ілюстрація до книги 1861 року. Автор невідомий [17, вклейка]. 4. Копія ілюстрації до книги 1861 р., опублікована Г. Хоткевичем [21, вклейка]

кладним коміром, камзолу з темної (близької до чорної) тканини, поверх якого вдягнуто такий самий за кольором «простий, схожий на ієрейський, однобортний кафтанчик, опоясаний кушаком» [9, с. 119], декорованим барвистими навскісними смугами. Доповнюють враження від портрета слова розміщеного під портретом вірша М. Ковалинського. Саме на початку 1760-х років він потоваришував з Мислителем під час навчання в Колегіумі, й це був знаковий час для Сковороди-вчителя і улюбленого його учня-друга.

Реалією тих часів є й розміщена в руці філософа книга «Алфавит мира», написана ним у віці, в якому його намальовано на тиражованому портреті. Приводом для написання цього твору, повна назва якого звучала як «Разговор, называемый алфавит, или букварь мира», було усвідомлення «любомудром» під час викладання в Харківському колегіумі, що багато учнів, які там навчалися, були «нимало к сему не рожденны», а «пастырь добрый Иоасаф Миткевич больше 40 отроков и юнош свободил от удилищного ига во путь природы их, ревнуя человеколюбю — не тщеславию» [15, с. 462—463]. Назва книги (на час створення перших друкованих портретів не опублікованої) другим словом перекликається із фразою, яку Сковорода заповів викарбувати на могильному камені, — «Мір ловил меня, но не поймал». За радянських часів у перекладах українською мовою це слово скрізь подавалось як «світ», адже з таким варіантом трактування епітафія підпадала під пропагандистську концепцію розуміння життєвого шляху мислителя як боротьби з несправедливостями оточуючого світу і, внаслідок цього, відходу від тогочасного світського життя. Але відомо, що слово «мир» богомудр використовував ще в одному значенні, синонімом якого є «спокій». Здебільшого в цьому сенсі Сковорода ним послуговувався в тексті «Разговора, называемого алфавит, или букварь мира». А над заголовною «Піснею» твору, написаною 1761 року, міститься така фраза: «концем жизни нашей есть мир, а вожд к нему бог, и о людских разнопутіях» [15, с. 412].

Таким чином, перші гравійовані портрети показують Г. Сковороду певною мірою модним, успішним викладачем у розквіті сил, музикантом і людиною, пов'язаною з молитвою, філософом-просвітителем. Остання асоціація підкреслюється схожістю відтвореного на найдавнішій гравюрі образу з портретом Д. Дідро роботи Д. Левицького, написаним у 1773—1774 роках. Назва книги в руках натякає на ціль, до якої богомудр намагався йти впродовж життя. Віршована епітафія оцінює пройдений ним шлях з точки зору улюбленого учня і товариша. Безперечно, що такий довершений художній образ було створено під орудою особи, яка розумілася на філософії й життєвому та творчому шляху портретованого. Найбільш логічно, що це був автор вірша-епітафії, зацікавлений у меморіалізації образу свого наставника. Вважаємо, що саме за ініціативою та під керівництвом М. Ковалинського й було створено одну чи обидві перші гравюри. Оригінал давнішої з них, «дуже рідкісної», за визначенням Д. Ровінського, здав-

Ил. 5. Портрети Г. Сковороди 1. Автор невідомий. Папір, репродукція. Типо-літографія й фототипія Штейна, Петербург. Видання «Бібліографа». 1894 року. Джерело: Фонди Державного історичного музею (Москва), 77102/338. 2. Автор невідомий. Папір, політипія, видання 1894 року. Джерело: Фонди Державного історичного музею (Москва), 108223/389. 3. Обличчя на найдавнішій гравюрі. 4. Обличчя на гравюрі П. Мещерякова

на зберігається в Московському університеті [13, с. 1921], куратором якого упродовж 1801—1803 років був М. Ковалинський. У Москві працювало й видавництво П. Бекетова. Згадка про те, що портрет видано учнем Сквороди після поховання вчителя, містилася в листі від 10 січня 1856 року, надісланому Г. Данилевському поміщиком Н. Мягким (його землі сусідили з маєтком А. Ковалевського). Хоча там же повідомлялося, що в результаті старань цієї особи через двадцять років після смерті прах філософа було перепоховано [2, с. 83], а М. Ковалинський помер 1807 року. Але із фрази, наведеної Г. Данилевським, не зрозуміло, коли саме учень клопотався про перенесення могили, та й інформатор міг щось наплутати.

Найдавніша гравюра була актуалізована лише 1861 року (на той час більшість людей, які особисто знали Г. Сквороду, померли) завдяки публікації модифікованої копії (іл. 3: 2) у книзі «Сочинения в стихах и прозе Григория Саввича Сквороды. С его портретом и почерком его руки» [17]. Окрім трансформацій, які відбулись у процесі копіювання оригіналу та створення кліше, на цьому зображенні з'явилися нові написи. Зокрема, фраза з 28 пісні «Саду Божественних пісень» — «Воля! о несбытой Ад! все тебе яд: все ты яд!» уперше опублікована серед автографів видатних людей у харківському журналі «Молодик» 1843 року [10, додаток, лист 7].

До речі, майже аналогічним оприлюдненому 1861 року обличчю філософа є розміщене на донині збереженому (Меморіальний музей Сквороди в м. Переяславі) олійному портреті (іл. 3: 3), традиційно датованому кінцем XVIII ст. Воно відрізняється від друкованого лише більш виразним рельєфом і тим, що ліва щока — не округла. Тому лик Сквороди здається більш видовженим. Зважаючи на те, що опубліковане 1861 року зображення є копією з найдавнішого гравійованого портрету Сквороди, є підстави для висновку, що й олійний портрет з Переяслава може бути результатом його копіювання. Але не варто відкидати можливості того, що мальована картина є інтерпретацією зображення, надрукованого 1861 року.

Останні в XIX столітті зображення портретів Г. Сквороди були надруковані під час відзначення сторіччя від часу смерті філософа (1894 р.) окремими листами та як ілюстрації до ювілейних видань. Зокрема, видавництво «Бібліографа» (журнал, який видавався в Петербурзі) надрукувало копію гравюри Мещерякова, вперше опубліковану у збірнику 1833 року (іл. 5: 1). Копією іншої гравюри було проілюстровано біографічну статтю в одному з видань, назва якого наразі не встановлена (зображення зберігається окремим листом у фондах Державного історичного музею [Москва]) (іл. 5: 2). Третю гравюру було створено та опубліковано за ініціативою Д. Багалія. Вирішивши після скрупульозного дослідження фактів, пов'язаних з історією олійного портрета з Петербурга, що найбільш імовірною копією роботи Лук'янова є зображення олійними фарбами, яке наприкінці XIX ст. належало харківському лікарю В. Александрову й було

«вражаюче подібне» до гравюри П. Мещерякова [18, с. СХХVI], він замовив петербурзькому професору В. Мате створення синтетичного портрета. Відповідна гравюра на дереві була опублікована (іл. 3: 4) в ювілейній книзі. Вона відрізнялася від найдавнішої гравюри, автор якої нині невідомий, тим, що зображуваний отримав більш прямостояче й омолоджене лице.

Наукова новизна. Дотримуючись принципу історизму й використовуючи порівняльний метод, було здійснено перший комплексний аналіз усіх відомих на сьогодні друкованих портретів Г. Сковороди кінця XVIII—XIX століть, охарактеризовано культурно-історичний контекст їхнього створення, уточнено атрибуцію найдавніших зображень. Отримано відомості, важливі для атрибуції портретів філософа, збережених у музейних колекціях, архівних і бібліотечних фондах. Їх можуть використовувати сучасні митці під час створення образотворчої Сковородіани.

Висновки. Віднайдено та проаналізовано дев'ять портретів Г. Сковороди, надрукованих упродовж кінця XVIII—XIX століть окремими листами та в якості ілюстрацій до наукових і популярних видань. У результаті аналізу елементів зображень, історії їх публікування було атрибутовано кілька творів і скориговано хибні версії щодо їхнього авторства. Зокрема, доведено, що роботою московського майстра П. Мещерякова є лише гравюра пунктиром початку XIX століття. Характерні ознаки цього зображення — це прямостоячість голови філософа, наявність чотирьох великих бородавок на лиці, застебнутий угорі на гаплички кафтан, під яким проглядається камзол. Гравюру опубліковано двома тиражами окремих листів (з віршем М. Ковалинського і без нього), надруковано у книзі «Изображения людей знаменитых, или чем нибудь замечательных, принадлежащих по рождению или заслугам Малороссии» (1844). Відтиск з першого накладу вклеєно до рукопису спогадів М. Ковалинського, автограф яких нині зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Різноманітними копіями, виконаними невідомими авторами, проілюстровано статтю І. Срезневського в харківському збірнику «Утренняя звезда» 1833 року та московському збірнику «Картины света» 1836 року. Таким чином, це видання було широко розповсюдженим невдовзі після смерті Г. Сковороди, за життя людей, які особисто знали філософа, й верифікованим ними. Враховуючи факт активного тиражування саме цього портрета, відсутності критики від сучасників, є підстави вважати його таким, що більш достовірно передає риси обличчя Г. Сковороди.

Автор іншого, гравійованого різцем, більшого за розміром і майстерніше виконаного, найдавнішого портрета філософа, не відомий. У першій половині XIX століття це зображення не популяризувалося. Обличчя Сковороди на оригіналі та пізніх копіях здається більш округлим, ніж на творі П. Мещерякова, очі та рот — вужчими, кафтан застебнуто вгорі на гудзики. Текст розміщеного під зображенням вірша-епітафії коротший на два

рядки. Д. Ровінський вважав, що саме із цього портрета П. Мещеряков зробив копію. Але наявність значних розбіжностей між гравюрами, виникнення яких не можна пояснити копіюванням однієї з іншої, не дозволяє підтвердити цю гіпотезу. Вважаємо, що в даному випадку маємо справу з відтворенням різними техніками одного вихідного портрета.

Один з останніх опублікованих у XIX столітті портретів філософа був створений петербурзьким художником В. Мате на замовлення і для видання Д. Багалія 1894 року в результаті поєднання найдавнішої гравюри, автор якої не відомий, та мальованого олійними фарбами портрета, що на той час зберігався в колекції харківського лікаря В. Александрова. Тоді ж було надруковано ще два варіанти копій найдавніших гравюр.

Усі опубліковані в XIX столітті зображення філософа мають аналоги серед давніх зображень Г. Сковороди, мальованих олійними фарбами. Але оригінального зразка, з якого створювалися перші гравюри, досі не знайдено. Оскільки на надрукованих тоді портретах зображено людину віком близько 40—50 років, а одяг і книга в руці натякають на реалії з життя філософа 1760—1770-х років, слід відмовитися від практики приписування їхнього прототипу слобожанському художнику Лук'янову, який створив передсмертний портрет філософа. Аргументовано, що зі значно більшим ступенем імовірності прототипом для двох найдавніших гравюр був досі не віднайдений портрет, який показує філософа часів викладання в Харківському колегіумі.

Хоча всі портрети Г. Сковороди XIX століття майже ідентичні за іконографією, розповсюдження в друкованому вигляді різних варіантів обличчя сприяло тому, що вже в той час сформувалися кілька візуальних образів філософа.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бекетов Платон Петрович // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург : тип. Акционерного Общества Брокгауз-Ефрон, 1891. Т. III. Банки—Бергер. С. 341.
2. Данилевский Г.П. Украинская старина. II. Григорій Саввич Сковорода // Сочинения Г.П. Данилевского. Санкт-Петербург : Изд. А.Ф. Маркса, 1901. Т. 21. С. 25—94.
3. Жизнь Григорія Сковороды. Писана 1794 года в древнем вкусе // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Ф. 86. Од. зб. 26. 51 арк.
4. Изображения людей знаменитых, или чем нибудь замечательных, принадлежащих по рождению или заслугам Малороссии. Москва : в Тип. Августа Семена, при Имп. Медико-хирург. акад., 1844. [3] с., 42 л.
5. Иллюстрация, еженедельное издание всего полезного и изящного. 1847. Т. IV. № 2. Суббота, 11 января. 32 с.
6. История СССР. В двух сериях. В двенадцати томах. Москва : Наука, 1967. Т. III. 740 с.
7. Картины света. Энциклопедический живописный альманах на 1836 год с политическими рисунками. Москва : в тип. Семена Селивановского, 1836. 240 с.

8. Костомаров Н. Слово о Сковороде. По поводу рецензии на его сочинения в «Русском слове» // Основа. 1861. № 7. С. 176—179.
9. Леонтовский В. Полтавский мыслитель-поэт Григорий Савич Сковорода и генезис его философии (Опыт архивно-философского анализа) // Труды Полтавской ученой Архивной комиссии. Полтава : Электр. Тип. Г.И. Маркевича, 1908. С. 108—134.
10. Молодик на 1843 год, украинский литературный сборник, издаваемый И. Бецим. Часть вторая. Харьков : в Универ. тип., 1843. 160 с.
11. Попов Ф. [П.М.] Народний письменник філософ Г. Сковорода і його портрети // Образотворче мистецтво. 1940. № 2. С. 30—32.
12. Ровинский Д.А. Подробный словарь русских гравированных портретов. С.-Петербург : Тип. Имп. Акад. наук, 1886. Т. 1 : А—Д. XVI с., 736 стб.
13. Его же. Подробный словарь русских гравированных портретов. С.-Петербург : Тип. Имп. Акад. наук, 1888. Т. 3 : П—Ф. [2] с., 1421—2208 стб.
14. Его же. Подробный словарь русских гравированных портретов. С.-Петербург : Тип. Имп. Акад. наук, 1889. Т. 4 : Приложения, заключение и алфавитные указатели. [4] с., 878 стб.
15. Сковорода Г. Повне зібрання творів. Київ : Наук. думка, 1973. Т. 2. 576 с.
16. Сн. И. Украинский философ, Григорій Саввич Сковорода (Окончание) // Отечественные записки. 1823. № 43. Ноябрь. С. 249—263.
17. Сочинения в стихах и прозе Григория Саввича Сковороды. С его портретом и почерком его руки. С.-Петербург : в Тип. Штаба Отд. Корпуса Внутренней стражи, 1861. 318 с.
18. Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные профессором Д.И. Багалеем : с портр. его, видом могилы и снимками почерка. Юбилейное изд. (1794—1894 год). Харьков : Тип. губ. правления, 1894. 627 с.
19. С.р.з.к.го. Отрывки из записок о старце Григории Сковороде // Утренняя звезда. Собрание статей в стихах и прозе. Книжка 1. Харьков, 1833. Москва : в тип. С. Селивановского, 1834. С. 67—92.
20. Степовик Д. Григорій Сковорода й образотворче мистецтво (до 250-річчя від дня народження) // Образотворче мистецтво. 1972. № 6. С. 26—27.
21. Хоткевич Г. Григорій Савич Сковорода (український філософ) : короткий його життєпис і вибрані місця з творів та листів: з нагоди 125-літньої річниці з дня смерті. Харків : Союз, 1920. 168 с.

Отримано 18 січня 2022 р.

REFERENCES

1. Beketov Platon Petrovich [Beketov Platon Petrovich] // Entsiklopedicheskii slovar Brokgauza i Efrona [Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary]. St. Petersburg, 1891. Vol. III. Banki—Berger. P. 341. [In Russian].
2. Danilevskii G. P. Ukrainskaia starina. II. Grigorii Savvich Skovoroda [Ukrainian antiquity. II. Grigorii Savvich Skovoroda] // Sochineniia G. P. Danilevskogo [Danilevsky G. P. Complete works]. St. Petersburg, 1901. Vol. 21, pp. 25—94. [In Russian].
3. Fond 86. Unit 26. Fol. 51. Department of Manuscripts and Textual Studies of the Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine.
4. Izobrazheniia liudei znamenitkh, ili chem nibud zamechatelnykh, prinadlezhashchikh po rozhdeniiu ili zaslugam Malorossii [The images of famous people, or remarkable by something, belonging by birth or merit to Little Russia]. Moscow, 1844. 42 p. [In Russian].

5. *Illustratsiia, ezhenedelnoe izdanie vsego poleznogo i iziashchnogo* [Illustration, a weekly edition of everything useful and elegant]. 1847. Vol. IV, No. 2. Saturday, January, 11. 32 p. [In Russian].
6. *Istoriia SSSR. V dvuh seriiax. V dvenadtsati tomakh* [History of the USSR. In two series. In twelve volumes]. Moscow, 1967. Vol. III. 740 p. [In Russian].
7. *Kartiny sveta. Enciklopedicheskii zhivopisnyi almanakh na 1836 god s politipazhnymi risunkami* [Pictures of the world. Encyclopedic pictorial almanac for 1836 with polytype drawings]. Moscow, 1836. 240 p. [In Russian].
8. Kostomarov N. Slovo o Skovorode. Po povodu retsenzii na ego sochineniia v "Russkom slove" [The word about Skovoroda. Regarding the review of his compositions in "Russian word"]. *Osnova*. 1861. No. 7, pp. 176—179. [In Russian].
9. Leontovskii V. Poltavskii myslitel-poet Grigorii Savich Skovoroda i genezis ego filosofii (Opyt arhivno-filosofskogo analiza) [Thinker-poet Grigorii Savich Skovoroda from Poltava and the genesis of his philosophy (Experience of archival and philosophical analysis)] // *Trudy Poltavskoi uchenoi Arhivnoi komissii* [Proceedings of the Poltava Scientific Archival Commission]. Poltava, 1908. Pp. 108—134. [In Russian].
10. Molodik na 1843 god, ukrainskii literaturnyi sbornik, izdavaemyi I. Betskim. Chast vtoraiia [Molodik for 1843, Ukrainian literary collection published by I. Betsky. Part two]. Kharkiv, 1843. 160 p. [In Russian].
11. Popov F. [P.M.] Narodnyi pysmennyyk filosof H. Skovoroda i yoho portrety [The people's writer philosopher H. Skovoroda and his portraits]. *Obrazotvorche mystetstvo* [Fine art magazine]. 1940. No. 2, pp. 30—32. [In Ukrainian].
12. Rovinskii D.A. Podrobnyi slovar russkikh gravirovannykh portretov [Detailed dictionary of Russian engraved portraits]. St. Petersburg, 1886. Vol. 1 : A—D. XVI p., column 736. [In Russian].
13. Rovinskii D.A. Podrobnyi slovar russkikh gravirovannykh portretov [Detailed dictionary of Russian engraved portraits]. St. Petersburg, 1888. Vol. 3 : P—F. [2] p., columns 1421—2208. [In Russian].
14. Rovinskii D. A. Podrobnyj slovar russkikh gravirovannykh portretov [Detailed dictionary of Russian engraved portraits]. St. Petersburg, 1889. Vol. 4, [4] p., column 878. [In Russian].
15. Skovoroda H. Povne zibrannia tvoriv [Complete works]. Kyiv, 1973. Vol. 2, 576 p. [In Ukrainian].
16. Sn. I. Ukrainskii filosof, Grigorii Savvich Skovoroda (Okonchanie) [Ukrainian philosopher, Grigorii Savvich Skovoroda (End)]. *Otechestvennye zapiski* [Domestic notes]. 1823. No. 43. November. Pp. 249—263. [In Russian].
17. Sochineniia v stikhakh i proze Grigoriia Savvicha Skovorody. S ego portretom i pocherkom ego ruki [Works in verse and prose by Grigorii Savvich Skovoroda. With his portrait and handwriting]. St. Petersburg, 1861. 318 p. [In Russian].
18. Sochineniia Grigoriia Savvicha Skovorody, sobrannye i redaktirovannye prof. D.I. Bagaleem. Jubileinoe izd. (1794—1894 god) [Works by Grigorii Savvich Skovoroda, collected and edited by prof. D.I. Bagalei. Anniversary edition (1794—1894)]. Kharkiv, 1894. 627 p. [In Russian].
19. S.r.z.k.go. Otryvki iz zapisok o startse Grigorii Skovorode [Excerpts from notes about Elder Grigorii Skovoroda] // *Utrenniaia zvezda. Sobranie statei v stikhakh i proze. Knizhka 1* [Morning Star. Collection of articles in verse and prose. Book 1]. Kharkiv, 1833. Moscow, 1834. Pp. 67—92. [In Russian].

20. Stepovyk D. Hryhorii Skovoroda i obrazotvorche mystetstvo [Hryhorii Skovoroda and fine arts]. *Obrazotvorche mystetstvo* [Fine art magazine]. 1972. No. 6, pp. 26—27. [In Ukrainian].
21. Khotkevych H. Hryhorii Savych Skovoroda (ukrainskyi filosof) : korotkyi yoho zhyttie-pys i vybrani mistsia z tvoriv ta lystiv: z nahody 125-litnoi richnytsi z dnia smerti [Hryhorii Savych Skovoroda (Ukrainian philosopher): his short biography and selected passages from works and letters: on the occasion of the 125th anniversary of his death]. Kharkiv, 1920. 168 p. [In Ukrainian].

Received on January 18, 2022

Anatolii Shcherban

Kharkiv State Academy of Culture (Kharkiv, Ukraine)

E-mail: kozaks_1978@ukr.net

ORCID: 0000-0002-9530-6453

PRINTED PORTRAITS OF H. SKOVORODA OF THE LATE 18TH — 19TH CENTURIES: HISTORICAL AND CULTURAL ANALYSIS

The goal of the research is to carry out the first historical and cultural characteristic for all currently known portraits of Hryhorii Skovoroda, printed in the late 18th — 19th centuries. The **methodology** is based on the principle of historicism in combination with the comparative method. This made it possible to detect common and distinctive features in the portraits of the philosopher, created over the late 18th — 19th centuries, as well as to reveal new aspects of the history of their publication. **Scientific novelty.** The first comprehensive analysis of all currently known printed portraits of Hryhorii Skovoroda of the 19th century was carried out, the cultural and historical contexts of their creation was described; the attribution of the first portraits was clarified in chronological order. **Conclusions.** Currently, nine portraits of Hryhorii Skovoroda are known, printed during the end of the 18th and 19th centuries in separate letters and as illustrations for scientific and popular publications. We have information about the authors of two of them. The first one is Moscow master Petr Meshcheryakov. He engraved a dotted portrait at the beginning of the 19th century. In the first half of the 19th century, during the lifetime of people who personally knew Hryhorii Skovoroda, this work was published in two editions of separate letters (with and without Mykhailo Kovalynskyi's poem), printed in a book and two magazines. The engraving from the first edition was pasted into the manuscript of Mykhailo Kovalynskyi's memoirs. The autograph is kept in the Department of Manuscript Fonds and Textology of the T.G. Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine. Due to the lack of criticism from modern researchers, it is reasonable to assume this artwork accurately portrays the features of Hryhorii Skovoroda. The other oldest portrait of the philosopher was made in engraved technique with the use of a cutter, but the author of this work could not be determined. At first, this image was little known, its copy (admittedly unsuccessful) was published only in the "Illustration" magazine in 1847. The features of Skovoroda from the original and later copies differ in details; the text of the epitaph poem is two lines shorter. Two copies of the oldest engravings and a syncretic portrait were printed in 1894. The portrait was created by the St. Petersburg artist Vasily Mate, at the request and for the publication of Dmitry Bagaley. All subsequent images of the philosopher published in the 19th century are analogues of the ancient images of Hryhorii Skovoroda, painted in oil. However, the original image, which was the base for the first engravings, has not been found.

Key words: Hryhorii Skovoroda, portraits, 19th century, engraving, printed images.

<https://doi.org/10.15407/rksu.34.100>

УДК 929(477)Грінченко«2019/2023»

Олена Політова, кандидат історичних наук,
завідувач кафедри інформаційних комунікацій, Київський
столичний університет імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)
E-mail: o.politova@kubg.edu.ua
ORCID: 0000-0002-6516-0828

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ГРІНЧЕНКОЗНАВСТВА В НАУКОВИХ ВИДАННЯХ: БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ЗРІЗ У СУЧАСНОМУ ВИМІРІ

Мета роботи. На основі бібліографічного узагальнення видань і публікацій українських науковців за період 2019—2023 рр. стисло охарактеризувати тематику грінченкознавчих досліджень та окреслити сучасні тенденції в розвитку основних напрямів грінченкознавства. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, об'єктивності, а також на бібліографічному, хронологічному, проблемно-тематичному та аналітичному методах. **Наукова новизна** полягає в опрацюванні тематичного спектру видань і публікацій із грінченкознавства сучасного періоду, стислому розкритті їхнього змісту в різних наукових аспектах, що певною мірою дозволяє оцінити нинішній стан грінченкознавства та внесок освітніх закладів і наукових установ, окремих науковців у його розвиток. **Висновки.** Наукові дослідження літературної та публіцистичної творчості, ідей, громадсько-політичної та педагогічної діяльності Бориса Грінченка в період 2019—2023 рр. здійснювали фахівці освітньої сфери, історики, архівісти, бібліотечні спеціалісти. Результати своєї праці науковці активно висвітлювали як у дисертаційних роботах, монографіях, наукових збірниках, так і в окремих публікаціях на сторінках періодичних видань — «Українського історичного журналу», «Східноєвропейського історичного вісника», електронного фахового журналу «Синopsis: текст, контекст, медіа», «Київські історичні студії», «Освітологія» та ін. Обсяг та багатоманітність проблематики у структурі інформацій-

Цитування: Політова О. Актуальні питання грінченкознавства в наукових виданнях: бібліографічний зріз у сучасному вимірі. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 3 (34). С. 100—121. <https://doi.org/10.15407/rksu.34.100>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ного потоку з грінченкознавства в сучасний період актуалізують потребу у створенні окремого бібліографічного посібника — «Грінченкознавство».

Ключові слова: Борис Грінченко, грінченкознавство, бібліографія, наукові видання, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2019—2023 роки.

Актуальність теми дослідження. Вивчення особливостей розвитку грінченкознавства за цифрової доби складно уявити без аналізу сучасного наукового доробку з цього напрямку. Актуальність узагальнення інформації про нові грінченкознавчі дослідження зумовлена активною розбудовою грінченкознавства як міждисциплінарного напрямку наукових досліджень. Постать Б. Грінченка, 160-річчя з дня народження якого нещодавно відзначали в Україні, дослідниками розглядається в різних аспектах — як письменника, публіциста, історика, громадсько-культурного та політичного діяча, літературознавця, етнографа. Сьогодні кожному грінченкознавцю важливо мати відомості про сучасні видання й публікації, в яких можна знайти нові дані щодо багатогранної діяльності Б. Грінченка та осіб з його оточення. Така інформація зазвичай виявляється під час моніторингу контенту бібліотечних сайтів — в електронних каталогах, повнотекстових та бібліографічних базах даних тощо. Опубліковані огляди персональної бібліографії Б. Грінченка свідчать про розмаїття проблематики грінченкознавчих досліджень, разом з тим постійне зростання цього інформаційного потоку актуалізує необхідність вивчення його сучасної структури та відповідного узагальнення. Аналіз нових випусків української метабібліографії та опублікованих біобібліографічних показників про Б. Грінченка показав, що посібників, які містять відомості про грінченкознавчі дослідження, — одиниці, їхні хронологічні межі вже необхідно розширити, а розділи, що включають публікації про нього та осіб з його оточення, — доповнити.

Аналіз досліджень і публікацій. Основою для формування джерельної бази цього огляду слугували інформаційні ресурси Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (НБУВ), Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого, Національної історичної бібліотеки України, Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В.О. Сухомлинського (ДНПБУ імені В.О. Сухомлинського), Бібліотеки Київського столичного університету імені Бориса Грінченка та регіональних книгозбірень країни.

Вивчення багатогранної спадщини Грінченка нині здійснює велика наукова спільнота грінченкознавців, кожен із представників якої має свою нішу, свій напрям роботи. Тему біобібліографічної інформації як джерельної бази історико-біографічних досліджень в останні роки в різних аспектах розглядали О. Веремчук, В. Кононенко, Н. Любовець, О. Матвійчук, В. Попик, Н. Філіппова, О. Яценко та ін. У контексті тематики даної студії слід зазначити, що О. Веремчук та О. Матвійчук, аналізуючи підготовлені фахівцями провідних бібліотек України персональні бібліографічні

покажчики, які вийшли до 2018 р., підкреслили: «покажчики про Бориса Грінченка є засобом популяризації його життєтворчості, допомагають зробити певні узагальнення та висновки про внесок цієї постаті у вітчизняну та світову науку, освіту і культуру. Їх по праву можна вважати достовірним джерелом історико-біографічних досліджень, оскільки кожен із бібліографічних матеріалів вміщує видання із фондів конкретної бібліотеки, а разом вони подають цілісну картину видань, присвячених цій особі» [16, с. 96]. На прикладі інформаційно-бібліографічного ресурсу «Видатні педагоги України та світу» ДНПБУ ім. В.О. Сухомлинського, в якому чільне місце відведено Б. Грінченку [11], автори показали перспективність нового типу персональних БП з використанням мультимедіа-ресурсів.

В електронній бібліотеці «Україніка» на сайті НБУВ користувачі також мають змогу ознайомитися з біографією Б. Грінченка, його творчою, публіцистичною та науковою спадщиною, науковими розвідками в галузі грінченкознавства, а також використати мультимедійні ресурси.

Осередком грінченкознавчих досліджень уже багато років є Київський столичний університет імені Бориса Грінченка (далі — КУБГ). Стислу інформацію про історію грінченкознавства, сучасний стан досліджень, наукові центри та основні напрями роботи грінченкознавців розміщено на сторінці кафедри української літератури, компаративістики і грінченкознавства КУБГ у рубриці «Грінченкознавство». На сайті його бібліотеки у розділі «Е-ресурси» є рубрика «Спадщина Бориса Грінченка», в якій можна перейти на повнотекстову колекцію творів Б. Грінченка. В електронному каталозі виокремлена спеціальна рубрика «Грінченкознавство», втім, вона містить переважно бібліографічні описи видань творів письменника. Фахівцями Університету спільно з Музеєм книги і друкарства до 150-річного ювілею Бориса Грінченка підготовлено каталог книг, які зберігаються в бібліотеці КУБГ [29]. Цей каталог містить інформацію про дисертації, монографічні праці, матеріали наукових та науково-практичних конференцій, публікації в засобах масової інформації та фаховій періодиці різних років, що презентують творчий доробок науковців Університету до 2013 р. Передусім слід виокремити опубліковані в досліджуваній проміжок часу вже широко відомі серед грінченкознавців наукові видання, присвячені життю і діяльності Б. Грінченка: монографії Т. Вірченко і Р. Козлова [19], М. Лашко [39], В. Яременка [56, 59]. Цінним джерелом для практичної викладацької роботи став підготовлений фахівцями КУБГ науково-методичний посібник «Грінченківські етюди. "Україна! В цьому слові для мене все"», який містить історико-літературні студії про багатоманітну творчість Б. Грінченка та публікації про методичний досвід педагогів у використанні Грінченкової спадщини на заняттях та в позаурочний час [23].

Слід також підкреслити значення присвячених вивченню життя і різнобічної громадсько-просвітницької діяльності Б. Грінченка досліджень

О. Коляденко [35—37]. У її дисертаційній роботі, захищеній у 2021 р. у КУБГ, виділено та охарактеризовано п'ять основних періодів у розгортанні грінченкознавства [35]. Дослідниця довела, що наразі в Україні сформувалася самостійна галузь гуманітарного знання — грінченкознавство, яке складається з численних, різних за тематикою, формою, форматом праць — біографічно-персоналістичних (спогади, епістолярій), аналітико-інтерпретаційних (монографії, дисертації, наукові статті), популяризаторських. І дійсно, до прикладу, нещодавно, до 160-річного ювілею Б. Грінченка, науковою спільнотою КУБГ видана хрестоматія «Борис Грінченко: сам про себе й у спогадах сучасників» [14]. Автори цього видання, маючи на меті розширити навчально-дослідницькі обрії студентів-грінченківців, зібрали в посібнику джерела особового походження — автобіографічні й мемуарні тексти, що містять важливі матеріали до біографії Б. Грінченка. З цих джерел можна довідатися про суспільно-політичні переконання, педагогічне, літературне і громадське служіння Грінченка, його комунікаційне коло (рідних, друзів, співробітників, недругів), а також про ставлення до нього сучасників.

Отож основну частину актуальної інформації з грінченкознавства нині можна знайти в електронних ресурсах бібліотечних та освітніх установ. Однак переважно це ретроспективні дані, тож відсутність узагальнених відомостей щодо видань і публікацій із сучасного грінченкознавства та розпорошеність цієї інформації по різних ресурсах актуалізують необхідність її бібліографічного впорядкування.

Мета статті — на основі бібліографічного узагальнення видань і публікацій із грінченкознавства, опублікованих у 2019—2023 рр. в Україні, стисло охарактеризувати тематику грінченкознавчих досліджень сучасного періоду, окреслити основні тенденції в розвитку грінченкознавства.

Виклад основного матеріалу. Укладений нами на основі відкритих джерел бібліографічний список про грінченкознавчі дослідження сучасного періоду (далі — Список) включає перелік кількох десятків грінченкознавчих видань і публікацій, що побачили світ упродовж останнього п'ятиріччя — 2019—2023 рр. Не претендуючи на вичерпність, Список став підґрунтям для аналізу тематичної структури грінченкознавчих наукових розвідок, що дозволяє виявити пріоритетні напрями, які були в полі зору дослідників у вказаний період та охарактеризувати їх публікаційну активність, простежити внесок вітчизняних наукових колективів у розвиток грінченкознавства. Разом з тим, якщо книжкова продукція, зокрема монографії про Б. Грінченка, знайшла відгук у рецензіях [1], презентувались у соціальних мережах та на видавничих сайтах, у бібліотеках, то публікації в періодичних виданнях потребують окремого узагальнення та стисло розкриття змісту.

Для тематичного аналізу виявлені публікації нами згруповано за кластерами відповідно до розмаїття напрямів наукових досліджень образу

Б. Грінченка: як педагога, письменника, мовознавця, лексикографа, етнографа, публіциста, громадсько-культурного діяча, видавця.

Насамперед доцільно виокремити узагальнюючі статті: до прикладу, на сторінках часопису «Проблеми політичної історії України» Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара Л. Захарова висвітлила результати дослідження історіографічної традиції у вивченні постаті Б. Грінченка [27]. Молода дослідниця виділила основні історіографічні етапи у вивченні особистості видатного українського просвітителя, письменника, укладача одного з перших академічних словників української мови та акцентувала на сучасному періоді розробки цієї проблематики. Докладно проаналізувавши літературу, в якій фігурувало ім'я Б. Грінченка, авторка дійшла висновку, що науковці глибоко досліджували багатоаспектні питання його творчої спадщини: педагогічні ідеї, літературні твори, лінгвістичні засади опрацювання текстів і т. ін. Л. Захарова підкреслила: «...магістральними лініями, які розкривають становлення Б. Грінченка як представника української національної еліти, є: 1) вплив родинного середовища, в якому виховувався вчений; 2) історичні умови, в яких жив Б. Грінченко; 3) соціокультурний і духовно-світоглядний розвиток науковця протягом життя; 4) збереження власної українськості та національної ідентичності; 5) наявність помітного внеску в розбудову України; 6) поєднання власної долі з долею України» [27, с. 68].

Використання надбань педагогічної спадщини минулого та запровадження інноваційних підходів у її тлумаченні, презентації та практичному використанні в реальному навчально-виховному процесі сучасної вищої школи — один із ключових напрямів грінченкознавчих досліджень. Саме роки вчительської праці стали періодом зростання Б. Грінченка як письменника, публіциста, критика, тож у контексті зазначеного неабияку цінність мають дослідження його педагогічних ідей. Можливість застосування у практичній площині педагогічної й мовознавчої спадщини митця для сучасної системи освіти та виховання підростаючого покоління розглядала у своїй публікації Л. Хмельницька [52]. В умовах тотальної заборони поширення української мови Б. Грінченко одним із перших порушив питання застосування рідної мови в навчальному процесі недільних шкіл. Дослідниця наголосила, що в історію українського народу він увійшов не лише як видатний учений, а передусім як потужний представник плеяди «будителів» національної свідомості, невтомний будівничий національної державності та зачинатель покоління істинних патріотів України [52, с. 69].

С. Барабаш та О. Бурко в «Закарпатських філологічних студіях» опублікували аналіз народопроектних планів Бориса та Марії Грінченків у педагогічній сфері, увели до наукового обігу лист Христини Алчевської до Бориса Грінченка від 20 вересня 1887 р., оприлюднили факти з архівних документів, які свідчать про цілеспрямоване нищення самої суті понять «Україна»,

«українське» [7]. У висновках свого дослідження автори підкреслили, що нове прочитання архівних матеріалів спонукає до критичної оцінки насадженої мовної політики та постатей, які діяли на цих засадах [7, с. 168]. Про формування Бориса Грінченка як педагога-народолюбця йшлося також у повідомленні Л. Захарової [28].

Переважає частина наведених у Списку результатів наукових розвідок присвячена літературній творчості Б. Грінченка. Зокрема, гринченківські твори історичної тематики, які без примітивізації та спотворення фактів талановито популяризують історію України, досліджено в науковій праці В. Огнев'юка та С. Андрєєвої [44]. Автори показали, що Б. Грінченко акцентував увагу на діяльності кількох українських гетьманів, зокрема він критично ставився до Б. Хмельницького та Переяславської угоди з Москвою 1654 р., вважав цю угоду вимушеною, історично трагічною для української державності, а державотворчу діяльність і геополітичні комбінації І. Виговського та П. Дорошенка оцінив як досвід боротьби з московськими впливами.

Художні інтенції Бориса Грінченка-драматурга розглянуто у статті Т. Вірченко [18]. У висновках свого дослідження вчена зазначила: «У драматургії Б. Грінченка можемо спостерігати особистісний тип ідентичності. Особистість зі стійкою ідентичністю керується такими цінностями, як відповідальність, щирість, гідність, повага. Конструювання пам'яті здебільшого відбувається на поведінковому та емоційному рівнях. У перспективі доцільно не тільки дослідити емоційний інтелект дійових осіб п'єс Б. Грінченка, а й простежити конструювання ідентичності в усій художній спадщині письменника» [18, с. 13].

У публікації Л.М. Спірідонової здійснено ідейно-художній аналіз умовно історичної п'єси Бориса Грінченка «Ясні зорі» (1894), розкрито ідейно-естетичну сутність цієї його першої історико-патріотичної драми, тема якої — боротьба українського народу проти татаро-турецьких завойовників [49]. У п'єсі висвітлено події періоду Руїни — тяжкого лихоліття й міжусобних чвар, які настали в Україні після смерті Богдана Хмельницького. Авторка підкреслила риси романтизму та модернізму драми, які свідчать, що ця історична п'єса є перехідним етапом від народницької реалістичної драми до новітньої модерної.

Інший ракурс літературної творчості Б. Грінченка — поетичний — досліджували Р. Козлов [34], Н. Левчик [41]. Як відомо, вперше вірші Бориса Грінченка були опубліковані в галицькому журналі «Світ» (1881—1882) та альманасі «Рада» (1883—1884). З першими публікаціями віршів пов'язана історія псевдонімів Бориса Грінченка, тож Р. Козлов у своїй статті висловив припущення щодо джерел їхнього походження. Три етапи творчого становлення Бориса Грінченка як поета проаналізувала Н. Левчик: ранню поезію 1880-х, вірші 1890-х та 1900-х років [41]. Учена вивчила образно-тематичні,

стильові, жанрові характеристики його поетичної творчості, приділила увагу версифікаційній будові вірша. Зокрема, авторкою зауважено новаторство байки Грінченка, яке полягає не лише в тематичному, жанровому її збагаченні, а й в образному оновленні.

У публікації О. Олексюк та О. Лігус — фахівців з Факультету музичного мистецтва і хореографії КУБГ — показано, що грінченківська поезія в усьому розмаїтті її образно-емоційних інтонацій є благодатним матеріалом для розвитку творчої діяльності студентів [45, с. 70].

Естетичну парадигму письменника аналізувала О. Вовк [20]. У висновках свого дослідження вчена зазначила: «Грінченкові твори позначені різноаспектними й різнотональними якостями, зокрема загостреними психологічними колізіями, частою присутністю драматичних або трагічних розв'язок, натуралістично відвертими вражаючими подробицями, романтичною мелодійністю, експресивними закликами та інтенціями, реалістичною деталізованістю побуту, службових відносин та міжособистісних конфліктів» [20, с. 10]. В іншій публікації О. Вовк розглядала різножанрові й адаптовані до дитячого досвіду амбівалентні твори Б. Грінченка, об'єднані в ціннісні блоки, такі як національна просвіта (казка «Кузьмина», оповідання «Екзамен», «Дзвоник»), національна література (байки «Сорока», «Орел та Сонце», оповідання «З заздрощів»), соціальна справедливість (оповідання «Грицько», «Украла», «Без хліба», «Сама, зовсім сама», «Палії»), релігійність (поезії «Рибалка», «Горе вам!», поема «Перша жінка», казка «Сирітка», оповідання «Хатка в балці») [21]. У висновках авторка підкреслила, що в цих творах письменник актуалізував низку християнських цінностей, моральні принципи релігійного буття українця: вартісність молитви, людяного ставлення до ближнього, відчуття присутності Бога, усвідомлення наявності небесного в земному житті, долання гордині та бажання здобути багатство за будь-яку ціну [21, с. 30].

Аналіз оповідань Б. Грінченка «Без хліба» та В. Винниченка «Голод», здійснений М. Лаврусенко, показав проблему поведінки людини, яка опинилась у скрутному матеріальному становищі, що призвело до голоду [38]. Дослідниця зазначила, що змалювання психології людини в ситуації голоду в оповіданні «Без хліба» відповідає канонам реалістичної стильової манери: реаліст Б. Грінченко виправдовує свого героя, верх над його поведінкою бере християнська мораль, яка змушує людину визнати свій гріх і стати на шлях праведного життя [38, с. 104].

Окремі публікації науковців містять порівняльні характеристики творчості Б. Грінченка та його сучасників. До прикладу, у статті Н. Бойко досліджено прозові твори двох представників української літератури останньої чверті XIX ст. — Олександра Кониського і Бориса Грінченка [12]. Мета цієї роботи — на прикладі творів представників старшого і молодшого покоління українофілів простежити, чи змінювалися ідеї національного руху та

настрої в колі українських громадсько-культурних діячів. Ці твори, з одного боку, розширюють жанрово-стильові можливості тогочасної української прози, з іншого, — втілюють намагання в межах реалістичної художньої системи змодельовати бажану суспільну реальність. Зокрема, авторка зазначила: «У творах і Кониського, і Грінченка "нові люди" — це герої-ентузіasti, вони прагнуть сформувавши відповідне середовище, згуртувати однодумців і послідовників, щоб реалізовувати культурницьку програму, однак їм не завжди вдається досягти бажаного результату в масштабах більшої соціальної групи. З-поміж причин такого неспіху — неоднорідність оточення інтелігентів-культурників, адже і Кониський, і Грінченко звертають увагу на те, що рано чи пізно між соратниками з'являються суперечності» [12, с. 179]. Ф. Левітас, Ю. Ковбасенко та О. Салата, розглянувши на сторінках «Українського історичного журналу» авторські концепції українсько-єврейських відносин у творах Шолом-Алейхема та Б. Грінченка, показали позитивний бік цих відносин у контексті спільної історії ХХ ст. та засвідчили, що літературні твори можуть слугувати джерелами недеформованої, достовірної історичної інформації [40].

Мета іншої наукової розвідки співавторів О. Бурко та С. Барабаш — виявити та оприлюднити раніше не відомі широкому загалу архівні матеріали, пов'язані з діяльністю Д. Марковича та Б. Грінченка, а також зіставити їхні біографії [15]. У цьому дослідженні здійснено порівняльний аналіз важливих життєвих подій у житті Б. Грінченка і Д. Марковича: перебування в Херсоні, членство в Українській радикальній партії, в товаристві «Просвіта», співпраця у «Громадській Думці», публікації тощо. Про те, що Б. Грінченко мав намір створити окремий вид літератури — епістолярну літературу, зокрема й інтимну епістолярну зі щиро почуттєвим патріотичним змістом і високою культурою викладу, йдеться у статті В. Яременка [57]. Автор також висвітлив проблематику унормування мови, літератури, науки в листах Бориса Грінченка, а також редакторські особливості перекладу Біблії.

Декан факультету української філології, культури і мистецтва КУБГ І. Руснак уперше в українському літературознавстві дослідила теоретичну працю Б. Грінченка «Регулирование вдохновения» (1893), яка зберігається в Інституті рукопису НБУВ [47]. Метою цієї наукової розвідки визначено осмислення теоретичних поглядів мислителя на проблему натхнення як особливого творчого стану митця. Вчена робить висновок, що міркування Б. Грінченка про природу художньої творчості, взаємини мистецтва і дійсності, пізнавальні та виховні можливості літератури, позитивного героя, суспільне призначення митця та багато інших значною мірою зберігають свою актуальність і нині [47, с. 243].

Мета оприлюднених у журналі «Архіви України» у 2020—2021 рр. наукових розвідок С. Андреевої та В. Андреева — введення до наукового обігу

неопублікованої та маловідомої публіцистичної спадщини Б. Грінченка [4, 5]. Зокрема, на основі аналізу виявленого в Інституті рукопису НБУВ оригінального документа — статті Бориса Грінченка «Підбрехачі», яка була написана як оперативна реакція на актуальні суспільні виклики в період виборів до І Державної думи Російської імперії в Київському генерал-губернаторстві наприкінці 1905 — на початку весни 1906 рр., — виявлено відповідність висловлених у документі ідей з іншими публіцистичними і народопроевітніми працями Б. Грінченка та програмними документами Української демократично-радикальної партії. Автори зауважили, що стаття «Підбрехачі» не містить ознак редакторської правки, вона є зразком тогочасного оригінального українського публіцистичного мовлення [4, с. 115].

У статті «Журналістика і публіцистика Бориса Грінченка в контексті сьогодення» В. Яременко зазначив: «Можемо стверджувати, що багатогранну свою діяльність він почав із публіцистики. Нею і закінчив своє коротке, сповнене роботи і боротьби життя» [58, с. 114]. Автор наголосив також, що свого часу саме заслуги Б. Грінченка в українській публіцистиці кінця ХІХ — початку ХХ ст. назвали «тихим героїзмом» [58, с. 115].

Основні ідеї Бориса Грінченка, висловлені ним як учасником «Братерства тарасівців» — однієї з перших політичних організацій Наддніпрянської України, що ставила за мету самостійний розвиток українців, розглянуто в публікації І. Стамбола [50]. Автор навів аргументи, що основним виразником ідей та значною мірою творцем ідеології «Братерства тарасівців» був саме Борис Грінченко, а публіцистичні статті «Листи з України Наддніпрянської» є значним доповненням до програмного документа тарасівців.

Безцінним є внесок Бориса Грінченка в розвиток української лексикографії. Його лінгвістичній діяльності присвячена праця дослідниць з Університету Григорія Сковороди в Переяславі Л. Довбні і Т. Товкайло [24]. Відзначивши, що вершиною наукової творчості Б. Грінченка стала праця всього його життя — 4-томне видання «Словарь української мови», автори розглянули специфіку форми і змісту цієї унікальної роботи, показали її роль у процесі розвитку словникарської діяльності в Україні. О. Шалак на сторінках журналу «Синopsis: текст, контекст, медіа» висвітлює результати вивчення листування Каленика Шейковського і Бориса Грінченка та рецензії Б. Грінченка на «Опыт южнорусского словаря» як джерел до біографій цих науковців [54]. Авторка висвітлює наукові взаємини вчених, вказала на спільність їхніх зацікавлень, взаємну підтримку і допомогу, охарактеризувала обох як надзвичайно ретельних лексикографів, талановитих мовознавців, знавців фольклору.

У статті Т. Мороз розглянуто мовні одиниці козацького соціолекту, використані П. Кулішем та І. Пулюєм в українському перекладі книг Святого Письма та представлені у «Словарі української мови» Б. Грінченка [43]. Перспективою свого дослідження вчена вважає створення інтегрованих

історико-мовнолітературних спеціальних чи факультативних курсів щодо вивчення козацької доби в історії України та текстового і лексикографічного представлення елементів козацького соціолекту, що стане основою для комплексного історико-філологічного видання; а також укладання словника козацького соціолекту з ілюстративними контекстами не лише оригінальної та перекладацької спадщини П. Куліша, але й інших українських письменників, у творчому доробку яких є твори відповідної тематики [43, с. 11]. Результати дослідження питання культури мови в епістолярії Агатагела Кримського та Бориса Грінченка висвітлено у статті О. Черемської [53].

Кілька публікацій присвячено видавничій діяльності Б. Грінченка. Мета статті В. Волошенко і Т. Ніколаєвої — вивчення практик випуску в 1892—1896 рр. А. Кримським і Б. Грінченком українських книжок для народного читання на базі московського лубочного видавництва Є. Губанова [22]. Всупереч заборонам на випуск українських популярних видань, А. Кримський і Б. Грінченко у вказаний період спромоглися видати принаймні 11 книжок для «народного читання». Звернення до послуг московського лубочного книгаря вможливило їхній друк у знайомому селянам форматі та поширення українськими селами.

Про видавничу діяльність Б. Грінченка, яка особливого масштабу набула в Чернігові, де він організував єдине на той час в Україні народне видавництво україномовних книжок, ішлося також у вже згаданій публікації Л. Хмельницької: за період з 1894 по 1902 рр. Б. Грінченко видав близько 50 книжок для народу загальним накладом близько 170 тисяч примірників, у тому числі твори видатних класиків [52]. У цьому контексті привертає увагу дослідження епістолярної спадщини О. Лотоцького й Б. Грінченка щодо створення та поширення україномовної книжкової продукції, яке здійснила Н. Клименко [30]. Учена встановила, що активна діяльність О. Лотоцького була спрямована насамперед на поширення в Києві української друкованої продукції Бориса Грінченка, виданої в Чернігові. Важливо, що Н. Клименко вперше опублікувала архівні дані, які розкривають маловідомі подробиці цієї роботи.

Загалом рамки даного огляду не дозволяють детально розглянути всі публікації зі Списку, однак наведені бібліографічні характеристики наукових праць та можливість безпосереднього ознайомлення з їхніми текстами у відкритому доступі свідчать про розмаїття тематики грінченкознавчих досліджень сучасного періоду та актуальність бібліографічного узагальнення в цьому науковому напрямі. Даний бібліографічний зріз ілюструє зацікавленість вітчизняних наукових, освітніх, архівних, бібліотечних установ у популяризації нових знань про Бориса Грінченка, адже на сторінках своїх наукових збірників та журналів ці інституції систематично публікували результати грінченкознавчих досліджень. Як видно зі Списку, найбільше таких публікацій оприлюднено у виданнях КУБГ: електронному

фаховому журналі «Синопис: текст, контекст, медіа», «Київські історичні студії», «Освітологія» та інших, але серед наведених джерел є й часописи університетів з різних регіонів України — Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, Житомирського університету імені Івана Франка, Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди, Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького, Ужгородського національного університету та ін. Грунтовні праці опубліковано на сторінках журналів «Архіви України», «Український інформаційний простір», «Українського історичного журналу», «Східноєвропейського історичного вісника», а також у наукових збірниках НБУВ «Українська біографістика», «Рукописна та книжкова спадщина України». Усе викладене спонукає до умовиводу, що обсяг та багатоманітність проблематики накопичених у вітчизняному інформаційному просторі джерел із грінченкознавства нині актуалізує необхідність створення окремого бібліографічного посібника — «Грінченкознавство».

Наукова новизна полягає в опрацюванні тематичного спектру видань і публікацій із грінченкознавства сучасного періоду, стислому розкритті їхнього змісту в різних наукових аспектах, що певною мірою дозволяє оцінити нинішній стан грінченкознавства та внесок освітніх закладів і наукових установ, окремих науковців у його розвиток.

Висновки. Аналіз видань і публікацій грінченкознавчої тематики, що побачили світ у 2019—2023 рр., показав, що у вказаний період спостерігався сплеск грінченкознавчих досліджень, спричинений зростанням інтересу до постаті видатного українця — прозаїка, драматурга, поета, педагога, публіциста, етнографа, мовознавця, видавця, громадського діяча. Дослідження його творчості, ідей, громадсько-політичної та педагогічної роботи здійснювали фахівці освітньої сфери, історики, архівісти. Результати цієї праці науковці висвітлювали як у дисертаційних роботах, монографіях, наукових збірниках, так і в окремих публікаціях на сторінках періодичних видань — «Українського історичного журналу», «Східноєвропейського історичного вісника», електронного фахового журналу «Синопис: текст, контекст, медіа», «Київські історичні студії», «Освітологія» та ін. Обсяг та багатоманітність проблематики у структурі інформаційного потоку з грінченкознавства в сучасний період актуалізує потребу у створенні окремого бібліографічного посібника — «Грінченкознавство».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александрова Г.А. Наукова і епістолярна спадщина Бориса Грінченка в осмисленні Василя Яременка // Українська біографістика. 2021. Вип. 22. С. 291—297.
2. Ангелова М. Синдром Грінченка: Драма словникового запасу // Синопис: текст, контекст, медіа. 2023. Том 29. № 1. С. 54—62. <https://doi.org/10.28925/2311-259x.2023.1.8>

3. Андреев В., Андреева С. Borys Hrinchenko and Dmytro Doroshenko: history of cooperation of ukrainian intellectuals = Борис Грінченко та Дмитро Дорошенко: історія співпраці українських інтелектуалів // Східноєвропейський історичний вісник. 2020. Вип. 16. С. 85—95. <https://doi.org/10.24919/2519-058x.16.210877>
4. Андреева С., Андреев В. Громадсько-політична діяльність Бориса Грінченка напередодні виборів до І Державної думи Російської імперії (з неопублікованої публіцистичної спадщини письменника) // Архіви України. 2020. № 3. С. 110—121. <https://doi.org/10.47315/archives2020.324.110>
5. Андреева С., Андреев В. «Я — меч, я — полум'я»: український визвольний рух у висвітленні Бориса Грінченка (з неопублікованої публіцистичної спадщини) // Архіви України. 2021. № 2. С. 85—100. <https://doi.org/10.47315/archives2021.327.085>
6. Андреева С., Лашко М., Яковлева І. Борис Грінченко в європейському соціокультурному просторі // Київські історичні студії. 2020. № 1. С. 150—157. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2020.1.20>
7. Барабаш С.М., Бурко О.В. Мовна позиція Б. Грінченка та Х. Алчевської: суголосся доби чи позиція // Закарпатські філологічні студії. 2022. Вип. 24(2). С. 165—168. <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.24.2.33>
8. Беззуб Ю. Громадські та особисті взаємини Лесі Українки і Бориса Грінченка: попередні нотатки за списками поетеси // Українознавчий альманах. 2020. Вип. 26. С. 24—33. <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.26.3>
9. Беззуб Ю., Клименко Н., Дудар О. Гендерні установки та практики в родині Б. Грінченка за его-документами // Український історичний журнал. 2022. № 3. С. 119—133. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.03.119>
10. Беззуб Ю., Клименко Н. Переплетення долі: сторінки взаємин Лесі Українки, Надії Кибальчич і Бориса Грінченка (за списками Лесі Українки) // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2022. Вип. 64. С. 174—195. <https://doi.org/10.15407/nr.64.174>
11. Бібліографія праць про життя і діяльність Б.Д. Грінченка / Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В.О. Сухомлинського. URL: <http://dnrb.gov.ua/ua/informatsiyno-bibliografichni-resursy/vydatni-pedahohy/hrinchenko-b-d/publikatsiyi-pro-zhyttya-ta-diyalnist/>
12. Бойко Н. Інтелекти-просвітники в прозі О. Кониського та Б. Грінченка: проблема реалізації // Синопис: текст, контекст, медіа. 2022. Том 28. № 4. С. 175—182. <https://doi.org/10.28925/2311-259x.2022.4.1>
13. Бондарева О., Бітківська Г., Брацкі А. Образ Бориса Грінченка і його контексти в п'єсі Мар'яни Ангелової «Синдром Грінченка» // Синопис: текст, контекст, медіа. 2023. Том 29. № 1. С. 47—53. <https://doi.org/10.28925/2311-259x.2023.1.7>
14. Борис Грінченко: сам про себе й у спогадах сучасників: хрестоматія / упоряд.: М. Будзар, А. Гедьо, О. Іванюк, Є. Ковальов. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. 360 с.
15. Бурко О., Барабаш С., Маркович Д. Б. Грінченко: життя на користь України // Закарпатські філологічні студії. 2021. Вип. 20(2). С. 94—98. <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2021.20.2.18>
16. Веремчук О., Матвійчук О. Персональні бібліографічні покажчики як достовірне джерело історико-біографічних досліджень // Науково-педагогічні студії : наук. журнал. 2020. Вип. 4. С. 90—101. <https://doi.org/10.32405/2663-5739-2020-4-90-101>
17. Вінтонів М.О. Вінтонів Т.М., Горохова Т.О. Лінгвоукраїнознавчий підхід до навчання української мови як іноземної (на прикладі вивчення постаті Бориса Грінченка)

- // Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Педагогічні науки. 2022. Вип. 3(1). С. 111—119. <https://doi.org/10.31376/2410-0897-2022-3-50-111-119>
18. Вірченко Т.І. Конструювання пам'яті як пошук ідентичності: художні інтенції Бориса Грінченка-драматурга // Вісник Житомирського університету імені Івана Франка. Філологічні науки. 2019. Вип. 2. С. 7—14.
 19. Вірченко Т., Козлов Р. Непокірний. Грані долі Бориса Грінченка : моногр. / Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка. Київ. 2023. 372 с.
 20. Вовк О.В. Національне відродження в естетичній парадигмі Бориса Грінченка // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія Філологія. 2020. Вип. 45(1). С. 7—10. <https://doi.org/10.32841/2409-1154.2020.45-1.2>
 21. Вовк О.В. Національно-аксіологічні структури в амбівалентних творах Бориса Грінченка // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія Філологія. 2021. Вип. 51(2). С. 27—31. <https://doi.org/10.32841/2409-1154.2021.51-2.7>
 22. Волошенко В., Ніколаєва Т. Усупереч заборонам: видавничий проект А. Кримського та Б. Грінченка з випуску українських книжок для «народного читання» (1892—1896 рр.) // Український історичний журнал. 2022. № 2. С. 46—60. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.046>
 23. Грінченківські етюди. «Україна! В цьому слові для мене все» : навч.-метод. посіб. / Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка, Ін-т післядипломної пед. освіти, Навч.-вих. комплекс «Домінанта»; за заг. ред. М.Ф. Войцехівського, С.В. Уфімцевої; кер. авт. кол.: Ф.Л. Левітас, Н.М. Дика. Київ: АКМЕ ГРУП, 2019. 175 с.
 24. Довбня Л., Товкайло Т. Внесок Бориса Грінченка в розвиток української лексикографії // Теоретична і дидактична філологія. Серія: Педагогіка. Філологія. 2023. Вип. 35. С. 150—162.
 25. Дубінський В.А. Участь Бориса Грінченка у розробці аграрної програми українських радикалів Наддніпрянщини на початку ХХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : зб. за підсумками звітної наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів. 2020. Вип. 19. Т. 1. С. 25—26.
 26. Захарова Л.В. Борис Грінченко і Христина Алчевська: до історії взаємин // Історія Дніпровського Надпоріжжя : мат. XII Дніпропетр. обл. іст.-краєзн. конф. (м. Дніпро, 09.11—12.11.2021). Дніпро, 2021. С. 41—44.
 27. Захарова Л.В. Український народолюбчець-педагог Б.Д. Грінченко в історіографічному ракурсі // Проблеми політичної історії України. 2020. Вип. 15. С. 62—69. <https://doi.org/10.33287/11928>
 28. Захарова Л.В. Формування Бориса Грінченка як педагога-народолюбця // IV Всеукраїнські Яворницькі наукові читання, присвячені 165-річчю від дня народження академіка Д. І. Яворницького : тези доповідей (м. Дніпро, 06.11.2020). Дніпро, 2020. С. 116—118.
 29. Зібрання Грінченкіани Музею книги і друкарства України та Київського університету імені Бориса Грінченка : каталог до 150-річчя від дня народж. Б.Д. Грінченка / Музей книги і друкарства України, Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд.: М.О. Гринько та ін. Київ, 2013. 79 с.
 30. Клименко Н. Співпраця О. Лотоцького й Б. Грінченка щодо створення та поширення україномовної книжкової продукції у 1894—1900 рр. // Київські історичні студії. 2020. № 2. С. 98—105. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2020.2.14>

31. Клименко Н., Беззуб Ю. Політичні практики Б. Грінченка на зламі XIX—XX ст. у світлі его-документів (до 160-річчя від дня народження) // Український історичний журнал. 2023. Число 6. С. 152—172. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.152>
32. Клименко Н., Беззуб Ю. Сторінки з біографії Анастасії Грінченко: трагічний 1908 рік та завершення «Лубенської справи» // Київські історичні студії. 2022. Вип. 2 (15). С. 66—75.
33. Козар Л. До розгляду листування Бориса Грінченка з Василем Степаненком: фольклористично-етнографічний аспект // Слов'янський світ. 2019. Вип. 18. С. 193—207.
34. Козлов Р. До історії перших публікацій віршів Бориса Грінченка // Літературний процес: методологія, імена, тенденції. 2022. № 20. С. 28—34.
35. Коляденко О.В. Погляди Бориса Грінченка щодо рідномовної (української) школи (остання третина XIX — початок XX століття): дис. ... канд. пед. наук / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. Київ, 2021. 275 арк.
36. Коляденко О.В. Погляди Бориса Грінченка на значення україномовних книг у про-світі населення на підросійських землях України (кінець XIX — початок XX ст.) // Вісник Національного університету "Чернігівський колегіум" імені Т.Г. Шевченка. Серія: Педагогічні науки. 2020. Вип. 11. С. 196—204.
37. Коляденко О.В. «Словарь української мови» Бориса Грінченка і його значення в культурно-просвітному розвитку української нації (початок XX ст.) // Інноваційна педагогіка. 2020. Вип. 28. С. 37—43. <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/28.6>
38. Лаврусенко М. Проблема голоду в оповіданнях Бориса Грінченка «Без хліба» й Володимира Винниченка «Голод»: психоаналітичний контекст // Актуальні питання гуманітарних наук. 2021. Вип. 39 (2). С. 100—105. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/39-2-17>
39. Лашко М.В. Педагогічна і просвітницька діяльність Марії Грінченко (1863—1928) : моногр. / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. Київ, 2019. 269, [1] с.
40. Левітас Ф., Ковбасенко Ю., Салата О. Репрезентація українсько-єврейських відно-син у творах Шолом-Алейхема та Б. Грінченка // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 77—84. <https://doi.org/10.15407/uhj2020.04.077>
41. Левчик Н. Поетичний світ Бориса Грінченка // Слово і Час. 2019. № 12. С. 33—43. <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2019.12.33-43>
42. Маслюк Н.В. Лексикографічний аналіз синкретичних сполучних засобів (на мате-ріалі «Словника української мови» в 11 тт. та «Словаря української мови» за редак-цією Б. Грінченка // Мовознавчий вісник. 2021. Вип. 31. С. 26—39.
43. Мороз Т.В. Мовні одиниці козацького лексикону в українському перекладі Біблії П. Куліша—І. Пулюя та в «Словарі української мови» Б. Грінченка // Мовознавчий вісник. 2023. Вип. 34. С. 6—13.
44. Ogneviuk V., Andreyeva S. Borys Hrinchenko's views: the Ukrainian National Revolution in the middle of the XVIIth century in the coverage of the intellectual = [Історичні по-гляди Бориса Грінченка: Українська національна революція середини XVII ст. у ви-світленні інтелектуала] // Східноєвропейський історичний вісник. 2021. Вип. 21. С. 68—77.
45. Олексюк О., Лігус О. Творчість Бориса Грінченка як генератор інноваційних форм роботи зі студентами мистецького профілю // Освітологія. 2022. № 11. С. 68—75.
46. П'ятченко С.В. Фольклор села Нижня Сироватка у записках Бориса Грінченка // Наукові записки Харківського національного педагогічного університету іме-ні Г.С. Сковороди. Літературознавство: зб. наук. праць. 2019. Вип. 4 (94). С. 156—167.

47. Руснак І. Борис Грінченко про способи регулювання творчого натхнення // Синопис: текст, контекст, медіа. 2021. Том 27. № 4. С. 238—244. <https://doi.org/10.28925/2311-259x.2021.4.6>
48. Скопненко О., Цимбалюк-Скопненко Т. Борис Грінченко та Микола Лукаш: перегук поколінь // *Studia philologica*. 2019. Вип. 12. С. 110—114. <https://doi.org/10.28925/2311-2425.2019.12.16>
49. Спірідонова Л.М. «Ясні зорі»: ідейно-художній аналіз умовно історичної п'єси Бориса Грінченка // *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 10 (3). С. 14—17.
50. Стамбол І.І. Борис Грінченко як ідеолог «Братерства тарасівців» // *Інтелігенція і влада. Історія: громад.-політ. наук. зб.* 2020. Вип. 42. С. 145—157.
51. Тарасенко І.Ю. Повсякденне життя селян прикордонних районів Поділля кінця ХІХ століття (за списками В.Г. Кравченка до Б.Д. Грінченка з архівних фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) // *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2023. Вип. 31. С. 335—378. <https://doi.org/10.15407/rksu.31.335>
52. Хмельницька Л. Націотворчі орієнтири науково-педагогічної та громадсько-просвітницької діяльності Бориса Грінченка // *Соціум. Документ. Комунікація. Сер. Іст. науки*. 2022. Вип. 14. С. 65—83.
53. Черемська О. Питання культури мови в епістолярії Агатангела Кримського та Бориса Грінченка // *Культура слова*. 2021. Вип. 95. С. 119—131. <https://doi.org/10.37919/0201-419X-2021.95.10>
54. Шалак О. Наукова співпраця Каленика Шейковського і Бориса Грінченка крізь призму епістолярного наративу // *Синопис: текст, контекст, медіа* 2023. Том 29. № 3. С. 206—212. <https://doi.org/10.28925/2311-259x.2023.3.7>
55. Щока О. Тематичні групи фразем у творах Бориса Грінченка // *Синопис: текст, контекст, медіа*. 2019. Том 25. № 1. С. 53—58.
56. Яременко В. Борис Грінченко — національної ідеї смолоскип. 2-е вид. виправлене, допрацьоване, доповнене. Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2022. 400 с. : іл.
57. Яременко В. Борис Грінченко про українські національні справи: епістолярний, мовний та редакторський аспекти // *Український інформаційний простір*. 2021. № 1. С. 175—196.
58. Яременко В. Журналістика і публіцистика Бориса Грінченка в контексті сьогодення // *Український інформаційний простір*. 2021. № 2(8). С. 108—128.
59. Яременко В.В. Наукова і епістолярна спадщина Бориса Грінченка : моногр. Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2021. 383 с.

Отримано 26 лютого 2024 р.

REFERENCES

1. Aleksandrova H.A. Naukova i epistoliarna spadshchyna Borysa Hrinchenka v osmysleni Vasylia Yaremenka [Scientific and epistolary heritage of Borys Hrinchenko in the interpretation of Vasyl Yaremenko]. *Ukrainska biohrafistyka* [Ukrainian Biographic Studies]. 2021. Iss. 22, pp. 291—297. [In Ukrainian].
2. Anhelova M. Syndrom Hrinchenka: Drama slovnykovoho zapasu [Hrinchenko Syndrome: Drama of Lexical Repertoire]. *Synopsys: tekst, kontekst, media* [Synopsis: text, context, media]. 2023. Vol. 29, No. 1, pp. 54—62. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.28925/2311-259x.2023.1.8>

3. Andrieiev V., Andrieieva S. Borys Hrinchenko ta Dmytro Doroshenko: istoriia spivpratsi ukrainskykh intelektualiv [Borys Hrinchenko and Dmytro Doroshenko: history of cooperation of Ukrainian intellectuals]. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk* [East European Historical Bulletin]. 2020. Iss. 16, p. 85—95. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.24919/2519-058x.16.210877>
4. Andrieieva S., Andrieiev V. Hromadsko-politychna diialnist Borysa Hrinchenka naperedodni vyboriv do I Derzhavnoi dumy Rosiiskoi imperii (z neopublikovanoi publitsystychnoi spadshchyny pysmennyka) [Public-political activities of Borys Hrinchenko on the eve of the elections to the I State Duma of the Russian Empire (from unpublished publicistic heritage of the writer)]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine]. 2020. No. 3, p. 110—121. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.47315/archives2020.324.110>
5. Andrieieva S., Andrieiev V. "Ya — mech, ya — polumia": ukrainskyi vyzzvolnyi rukh u vysvitleni Borysa Hrinchenka (z neopublikovanoi publitsystychnoi spadshchyny) ["I am a sword, I am a flame": Ukrainian liberation movement in the interpretation of Borys Hrinchenko (from unpublished publicistic heritage)]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine]. 2021. No. 2, pp. 85—100. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.47315/archives2021.327.085>
6. Andrieieva S., Lashko M., Yakovleva I. Borys Hrinchenko v yevropeiskomu sotsiokulturnomu prostori [Borys Hrinchenko in the European socio-cultural space]. *Kyivski istorychni studii* [Kyiv Historical Studies]. 2020. No. 1, pp. 150—157. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2020.1.20>
7. Barabash S.M., Burko O.V. Movna pozytsiia B. Hrinchenka ta Kh. Alchevskoi: suholossia doby chy pozytsiia [Linguistic position of B. Hrinchenko and Kh. Alchevskoi: consonance of the era or position]. *Zakarpatski filolohichni studii* [Transcarpathian Philological Studies]. 2022. Iss. 24(2), pp. 165—168. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.24.2.33>
8. Bezzub Yu. Hromadski ta osobysti vzaiemyny Lesi Ukrainky i Borysa Hrinchenka: popepredni notatky za lystamy poetesy [Public and personal relations between Lesya Ukrainka and Borys Hrinchenko: preliminary notes from the letters of the poetess]. *Ukrainoznavchyi almanakh* [Ukrainian Studies Almanac]. 2020. Iss. 26, pp. 24—33. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.26.3>
9. Bezzub Yu., Klymenko N., Dudar O. Henderni ustanovky ta praktyky v rodyni B. Hrinchenka za ego-dokumentamy [Gender attitudes and practices in the family of B. Hrinchenko according to his egodocuments]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. 2022. No. 3, p. 119—133. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.03.119>
10. Bezzub Yu., Klymenko N. Perepletennia dol: storinky vzaiemyn Lesi Ukrainky, Nadii Kybalchych i Borysa Hrinchenka (za lystamy Lesi Ukrainky) [Interweaving of fates: pages of relations between Lesya Ukrainka, Nadiya Kybalchych and Borys Hrinchenko (from the letters of Lesya Ukrainka)]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Scientific Works of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. 2022. Iss. 64, pp. 174—195. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/np.64.174>
11. Bibliohrafiia prats pro zhyttia i diialnist B.D. Hrinchenka [Bibliography of works on the life and activities of B.D. Hrinchenko] URL: <http://dnpb.gov.ua/ua/informatsiyno-bibliohrafichni-resursy/vydatni-pedahohy/hrinchenko-b-d/publikatsiyi-pro-zhyttya-ta-diyalnist/> (accessed on January 12, 2024). [In Ukrainian].
12. Boyko N. Intelihenty-prosvitnyky v prozi O. Konyskoho ta B. Hrinchenka: problema realizatsii [Intellectuals-educators in the prose of O. Konyskyi and B. Hrinchenko: the

- problem of implementation]. Synopsys: tekst, kontekst, media [Synopsis: text, context, media]. 2022. Vol. 28, No. 4, pp. 175—182. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.28925/2311-259x.2022.4.1>
13. Bondareva O., Bitkivska H., Bratski A. Obraz Borysa Hrinchenka i yoho konteksty v pie-si Mariany Anhelovoi "Syndrom Hrinchenka" [The image of Borys Hrinchenko and its contexts in Mariana Anhelova's play "Hrinchenko Syndrome"]. Synopsys: tekst, kontekst, media [Synopsis: text, context, media]. 2023. Vol. 29, No. 1, pp. 47—53. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.28925/2311-259x.2023.1.7>
 14. Borys Hrinchenko: sam pro sebe y u spohadakh suchasnykiv [Borys Hrinchenko: about himself and in the memoirs of contemporaries] / M. Budzar, A. Hedio, O. Ivaniuk, Ye. Kovaliov (Comps.). Kyiv: Borys Grinchenko Kyiv University, 2023. 360 p. [In Ukrainian].
 15. Burko O., Barabash S., Markovych D. B. Hrinchenko: zhyttia na koryst Ukrainy [Hrinchenko: a life for the benefit of Ukraine]. Zakarpatski filolohichni studii [Transcarpathian Philological Studies]. 2021. Iss. 20 (2), pp. 94—98. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2021.20.2.18>
 16. Veremchuk O., Matviychuk O. Personalni bibliohrafichni pokazhchyky yak dostovirne dzherelo istoryko-biohrafichnykh doslidzhen [Personal bibliographic indexes as a reliable source of historical-biographical research]. Naukovo-pedahohichni studii: naukovyi zhurnal. [Scientific-Pedagogical Studies: scientific journal]. 2020. Iss. 4, pp. 90—101. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32405/2663-5739-2020-4-90-101>
 17. Vintoniv M.O., Vintoniv T.M., Horokhova T.O. Linhvokrainoznavchyyi pidkhid do navchannia ukrainskoi movy yak inozemnoi (na prykladi vyvchennia postati Borysa Hrinchenka) [Linguocountry study approach to teaching Ukrainian as a foreign language (based on the study of Borys Hrinchenko's figure)]. Visnyk Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka. Pedahohichni nauky [Bulletin of Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University. Pedagogical Sciences]. 2022. Iss. 3 (1), pp. 111—119. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.31376/2410-0897-2022-3-50-111-119>
 18. Virchenko T.I. Konstruiuvannia pamiaty yak poshuk identychnosti: khudozhni intentsii Borysa Hrinchenka — dramaturha [Memory construction as a search for identity: artistic intentions of Borys Hrinchenko — playwright]. Visnyk Zhytomyrskoho universytetu imeni Ivana Franka. Filolohichni nauky [Bulletin of Zhytomyr Ivan Franko State University. Philology]. 2019. Iss. 2, pp. 7—14. [In Ukrainian].
 19. Virchenko T., Kozlov R. Nepokirnyi. Hrani doli Borysa Hrinchenka [Unconquerable. Facets of Borys Hrinchenko's destiny]: monograph / Borys Grinchenko Kyiv University. Kyiv, 2023. 372 p. [In Ukrainian].
 20. Vovk O.V. Natsionalne vidrozhennia v estetychnii paradyhmi Borysa Hrinchenka [National revival in the aesthetic paradigm of Borys Hrinchenko]. Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii Filolohiia. [Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Philology Series]. 2020. Iss. 45 (1), pp. 7—10. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32841/2409-1154.2020.45-1.2>
 21. Vovk O.V. Natsionalno-aksiolohichni struktury v ambivalentnykh tvorakh Borysa Hrinchenka [National-axiological structures in the ambivalent works of Borys Hrinchenko]. Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii Filolohiia [Scientific Bulletin of the International Humanities University. Series: Philology]. 2021. Iss. 51(2), pp. 27—31. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32841/2409-1154.2021.51-2.7>

22. Voloshenko V., Nikolaieva T. Usuperech zaboronom: vydavnychyh projekt A. Krymskoho ta B. Hrinchenka z vypusku ukraïnskykh knyzhok dlia "narodnoho chytannia" (1892—1896 rr.) [Against the Bans: The Publishing Project of A. Krymskyi and B. Hrinchenko on the Issue of Ukrainian Books for "Popular Reading" (1892—1896)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. 2022. No. 2, pp. 46—60. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.046>
23. Hrinchenkivski etyudy. "Ukraina! V tsiomu slovi dlia mene vse": navch.-metod. posib. [Hrinchenko Studies. "Ukraine! In this word, everything is for me": teaching aid / Borys Grinchenko Kyiv University, Institute of Postgraduate Pedagogical Education, Educational and Methodological Complex "Dominanta"; M.F. Voitsekhivskyi, S.V. Ufimtseva (Eds.); F.L. Levitas, N.M. Dyka (Leaders of the author team). Kyiv, 2019. 175 p. [In Ukrainian].
24. Dovbnia L., Tovkaylo T. Vnesok Borysa Hrinchenka v rozvytok ukraïnskoï leksykohrafiï [Contribution of Borys Hrinchenko to the development of Ukrainian lexicography]. *Teoretychna i dydaktychna filolohiia. Seriia: Pedahohika. Filolohiia* [Theoretical and Didactic Philology. Series: Pedagogy. Philology]. 2023. Iss. 35, pp. 150—162. [In Ukrainian].
25. Dubynskyi V.A. Uchast Borysa Hrinchenka u rozrobtsi ahrarnoi prohramy ukraïnskykh radykaliv Naddnyprianshchyny na pochatku XX st. [Borys Hrinchenko's Participation in the Development of the Agrarian Program of Ukrainian Radicals of the Naddnyprianshchyna Region at the Beginning of the 20th Century]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: zbirnyk za pidsumkamy zvitnoi naukovoï konferentsii vykladachiv, doktorantiv i aspirantiv* [Scientific Works of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University: Collection of reports of the annual scientific conference of teachers, postgraduates and doctoral students]. 2020. Iss. 19. Vol. 1, pp. 25—26. [In Ukrainian].
26. Zakharova L.V. Borys Hrinchenko i Khrystyna Alchevska: do istorii vzaïemyn [Borys Hrinchenko and Khrystyna Alchevska: On the History of Relations]. *Istoriia Dniprovskoho Nadporizhzhia. Materialy 12-i Dnipropetrovskoi oblasnoi istoryko-kraïeznavchoï konferentsii. Dnipro, 09.11—12.11.2021* [History of the Dnieper Nadporizhzhia Region: materials of the 12th Dnipropetrovsk Regional Historical and Local History Conference], (Dnipro, November 9—12, 2021). Dnipro, 2021. Pp. 41—44. [In Ukrainian].
27. Zakharova L.V. Ukrainskyi narodoliubets-pedahoh B. D. Hrinchenko v istoriografichnomu rakursi [Ukrainian Educator and Pedagogue B. D. Hrinchenko in Historiographic Perspective]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy* [Problems of Political History of Ukraine]. 2020. Iss. 15, pp. 62—69. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.33287/11928>
28. Zakharova L.V. Formuvannia Borysa Hrinchenka yak pedahoha-narodoliubtsia [The Formation of Borys Hrinchenko as a Pedagogue-Populist]. *4 Vseukraïnski Yavornytski naukovi chytannia, prysviacheni 165-richchiu vid dnia narodzhennia akademika D.I. Yavornytskoho* [4 All-Ukrainian Yavornytskyi Scientific Readings, dedicated to the 165th anniversary of the birth of academician D.I. Yavornytskyi (Dnipro, November 6, 2020)]. Dnipro, 2020. Pp. 116—118. [In Ukrainian].
29. Zibrannia Hrinchenkiany Muzeiu knyhy i drukarstva Ukrainy ta Kyivskoho universytetu imeni Borysa Hrinchenka: kataloh do 150-richchia vid dnia narodzhennia B.D. Hrinchenka [Collection of Hrinchenko Studies of the Museum of Books and Printing of Ukraine and the Borys Grinchenko University: catalog for the 150th anniversary of the birth of B.D. Hrinchenko] / Museum of Books and Printing of Ukraine, Borys Grinchenko University; M.O. Hrynyk et al. (Comps.). Kyiv, 2013. 79 p. [In Ukrainian].

30. Klymenko N. Spivpratsia O. Lototskoho y B. Hrinchenka shchodo stvorennia ta poshyrennia ukrainomovnoi knyzhkovoi produktsii u 1894—1900 rr. [Cooperation of A. Lototskyi and B. Hrinchenko in the Creation and Distribution of Ukrainian-Language Book Production in 1894—1900]. *Kyivski istorychni studii* [Kyiv Historical Studies]. 2020. No. 2, pp. 98—105. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2020.2.14>
31. Klymenko N., Bezzub Y. Politychni praktyky B. Hrinchenka na zlami XIX—XX st. u svitli ego dokumentiv (do 160-richchia vid dnia narodzhennia) [Political Practices of B. Hrinchenko at the Turn of the 19th and 20th Centuries in the Light of Egodocuments (on the 160th Anniversary of His Birth)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. 2023. Iss. 6, pp. 152—172. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.152>
32. Klymenko N., Bezzub Y. Storinky z biohrafii Anastasii Hrinchenko: trahichnyi 1908 rik ta zavershennia "Lubenskoï spravy" [Pages from the Biography of Anastasiia Hrinchenko: Tragic Year 1908 and the Conclusion of the "Lubenska Affair"]. *Kyivski istorychni studii*. [Kyiv Historical Studies]. Iss. 2 (15), pp. 66—75. [In Ukrainian].
33. Kozar L. Do rozhljadu lystuvannia Borysa Hrinchenka z Vasylem Stepanenom: folklorystychno-etnografichnyi aspekt [Regarding the Correspondence of Borys Hrinchenko with Vasyl Stepanenko]: Folkloristic-Ethnographic Aspect. *Slovianskyi svit* [Slavic world]. 2019. Iss. 18, pp. 193—207. [In Ukrainian].
34. Kozlov R. Do istorii pershykh publikatsii virshiv Borysa Hrinchenka [On the History of the First Publications of Borys Hrinchenko's Poems]. *Literaturnyi protses: metodolohiia, imena, tendentsii* [Literary Process: methodology, names, trends]. 2022. No. 20, pp. 28—34. [In Ukrainian].
35. Koliadenko O.V. Pohliady Borysa Hrinchenka shchodo ridnomovnoi (ukrainskoï) shkoly (ostannia tretyna 19 — pochatok 20 stolittia) [Views of Borys Hrinchenko on Native-Language (Ukrainian) School (Last Third of the 19th — Early 20th Century)] (Candidate's thesis) / Borys Grinchenko University. Kyiv, 2021. 275 p. [In Ukrainian].
36. Koliadenko O.V. Pohliady Borysa Hrinchenka na znachennia ukrainomovnykh knyh u prosviti naselennia na pidrosiiskykh zemliakh Ukrainy (kinets XIX — pochatok XX st.) [Borys Hrinchenko's Views on the Importance of Ukrainian-Language Books in the Enlightenment of the Population in the under-Russian Lands of Ukraine (Late 19th — Early 20th Century)]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Chernihivskiy kolehium" imeni T.H. Shevchenka. Serii: Pedahohichni nauky* [Bulletin of T.H. Shevchenko National University "Chernihiv Collegium". Series: Pedagogical Sciences]. 2020. Iss. 11, pp. 196—204. [In Ukrainian].
37. Koliadenko O.V. "Slovar ukrainskoï movy" Borysa Hrinchenka i yoho znachennia v kulturno-prosvitnomu rozvytku ukrainskoï natsii (pochatok XX st.) ["Dictionary of the Ukrainian Language" by Borys Hrinchenko and Its Importance in the Cultural and Educational Development of the Ukrainian Nation (Early 20th Century)]. *Innovatsiina pedahohika* [Innovative pedagogy]. 2020. Iss. 28, pp. 37—43. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/28.6>
38. Lavrusenko M.V. Problema holodu v opovidanniakh Borysa Hrinchenka "Bez khliba" y Volodymyra Vynnychenka "Holod": psykhoanalitichnyi kontekst [The Problem of Hunger in the Stories of Borys Hrinchenko's "Without Bread" and Volodymyr Vynnychenko's "Hunger": Psychoanalytic Context]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk* [Current Issues in the Humanities]. 2021. Iss. 39 (2), pp. 100—105. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/39-2-17>

39. Lashko M.V. Pedahohichna i prosvitnytska diialnist Marii Hrinchenko (1863—1928) [Pedagogical and Educational Activities of Maria Hrinchenko (1863—1928)] : monograph / Borys Grinchenko University. Kyiv, 2019. 269, [1] p. [In Ukrainian].
40. Levitas F., Kovbasenko, Yu., Salata, O. Rerezentatsiia ukrainsko-yevreyskykh vidnosyn u tvorakh Sholom-Aleikhema ta B. Hrinchenka [Representation of Ukrainian-Jewish Relations in the Works of Sholem Aleichem and B. Hrinchenko]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]. 2020. No. 4, pp. 77—84. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/uhj2020.04.077>
41. Levchyk N. Poetychnyi svit Borysa Hrinchenka [The Poetic World of Borys Hrinchenko]. Slovo i Chas [Word and Time]. 2019. No. 12, pp. 33—43. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2019.12.33-43>
42. Masliuk N.V. Leksykohrafichniy analiz synkretychnykh spoluchnykh zasobiv (na materi- ali "Slovnyka ukrainskoi movy" v 11 tt. ta "Slovaria ukrainskoi movy" za redaktsiieiu B. Hrinchenka [Lexicographic Analysis of Syncretic Connective Means (Based on the "Dictionary of the Ukrainian Language" in 11 Volumes and the "Dictionary of the Ukrainian Language" edited by B. Hrinchenko)]. Movoznavchyi visnyk [Linguistics Bulletin]. 2021. Iss. 31, pp. 26—39. [In Ukrainian].
43. Moroz T.V. Movni odynytsi kozatskoho leksykonu v ukrainskomu perekladі Biblii P. Ku- lisha — I. Puliuia ta v "Slovari ukrainskoi movy" B. Hrinchenka [Linguistic Units of the Cossack Lexicon in the Ukrainian Translation of the Bible by P. Kulish — I. Puliui and in the "Dictionary of the Ukrainian Language" by B. Hrinchenko]. Movoznavchyi visnyk [Linguistics Bulletin]. 2023. Iss. 34, pp. 6—13. [In Ukrainian].
44. Ognevuk V., Andrieieva S. Istorychni pohliady Borysa Hrinchenka: Ukrainska natsio- nalna revoliutsiia seredyny XVII st. u vysvitleni intelektualna [Historical Views of Borys Hrinchenko: Ukrainian National Revolution in the Middle of the 17th Century in the Coverage of an Intellectual]. Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk [Eastern European Historical Bulletin]. 2021. Iss. 21, pp. 68—77. [In Ukrainian].
45. Oleksiuk O., Lihus O. Tvorchist Borysa Hrinchenka yak henerator innovatsiinykh form roboty zi studentamy mystetskoho profilu [The Creativity of Borys Hrinchenko as a Generator of Innovative Forms of Work with Students of Artistic Profile]. Osvitohiia [Osvitohiia]. 2022. No. 11, pp. 68—75. [In Ukrainian].
46. Piatachenko S.V. Folklor sela Nyzhnia Syrovatka u zapysakh Borysa Hrinchenka [Folk- lore of the Village of Nyzhnia Syrovatka in the Recordings of Borys Hrinchenko]. Nau- kovi zapysky Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H.S. Sko- vorody. Literaturoznavstvo: zb. nauk. prats. [Scientific Notes of H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Literary Studies: Collection of Sciences. Works]. 2019. Iss. 4 (94), pp. 156—167. [In Ukrainian].
47. Rusnak I. Borys Hrinchenko pro sposoby rehuliuвання tvorchoho natkhnennia [Borys Hrinchenko on Ways of Regulating Creative Inspiration]. Synopsys: tekst, kontekst, me- dia [Synopsis: text, context, media]. 2021. Vol. 27, No. 4, pp. 238—244. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.28925/2311-259x.2021.4.6>
48. Skopenko O., Tsymbaliuk-Skopenko T. Borys Hrinchenko ta Mykola Lukash: perehuk pokolin [Borys Hrinchenko and Mykola Lukash: Echo of Generations]. Studia Philolo- gica. 2019. Iss. 12, pp. 110—114. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.28925/2311-2425.2019.12.16>
49. Spiridonova L.M. "Yasni zori": ideino-khudozhnii analiz umovno istorychnoi piesy Bo- rysa Hrinchenka ["Bright Stars": Ideological-Artistic Analysis of the Conditionally

- Historical Play by Borys Hrinchenko]. *Innovatsiina pedahohika* [Innovative Pedagogy]. 2019. Iss. 10 (3), pp. 14—17. [In Ukrainian].
50. Stambol I.I. Borys Hrinchenko yak ideoloh "Braterstva tarasivtsiv" [Borys Hrinchenko as an Ideologue of the "Tarasivtsi Brotherhood"]. *Intelihnetsiia i vlada. Istoriia* [Intelligence and Power. History] 2020. Iss. 42, pp. 145—157. [In Ukrainian].
 51. Tarasenko I.Yu. Povsiakdenne zhyttia selian prykordonnykh raioniv Podillia kintsia XIX stolittia (za lystamy V.H. Kravchenka do B.D. Hrinchenka z arkhivnykh fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho) [Everyday Life of Peasants in the Border Regions of Podillia at the End of the 19th Century (Based on the Letters of V.H. Khravchenko to B.D. Hrinchenko from the Archival Fonds of the Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine)]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2023. Iss. 31, pp. 335—378. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/rksu.31.335>
 52. Khmelnytska L. Natsiotvorchi oriientyry naukovo-pedahohichnoi ta hromadsko-prosvitnytskoi diialnosti Borysa Hrinchenka [National Creative Guidelines of Scientific, Pedagogical, and Socio-Educational Activities of Borys Hrinchenko]. *Sotsium. Dokument. Komunikatsiia* [Sotsium. Document. Communication]. 2022. Iss. 14, pp. 65—83. [In Ukrainian].
 53. Cheremska O. Pytannia kultury movy v epistoliarii Ahatanhela Krymskoho ta Borysa Hrinchenka [Issues of Language Culture in the Correspondence of Ahatanhel Krymskyi and Borys Hrinchenko]. *Kultura slova* [Culture of the Word]. 2021. Iss. 95, pp. 119—131. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.37919/0201-419X-2021.95.10>
 54. Shalak O. Naukova spivpratsia Kalenyka Sheikovskoho i Borysa Hrinchenka kriz pryzmu epistoliarneho naratyvu [Scientific Cooperation of Kalenyk Sheikovskyyi and Borys Hrinchenko through the Prism of Epistolary Narrative]. *Synopsys: tekst, kontekst, media* [Synopsis: text, context, media]. 2023. Vol. 29. No. 3, pp. 206—212. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.28925/2311-259x.2023.3.7>
 55. Shchoka O. Tematychni hrupy frazem u tvorakh Borysa Hrinchenka [Thematic Groups of Phrases in the Works of Borys Hrinchenko]. *Synopsys: tekst, kontekst, media* [Synopsis: text, context, media]. 2019. Vol. 25. No. 1, pp. 53—58. [In Ukrainian].
 56. Yaremenko V. Borys Hrinchenko — natsionalnoi idei smoloskyp [Borys Hrinchenko — Torchbearer of the National Idea. 2nd edition. Revised, improved, supplemented]. Kyiv, 2022. 400 p. [In Ukrainian].
 57. Yaremenko V. Borys Hrinchenko pro ukrainski natsionalni spravy: epistoliarnyi, movnyi ta redaktorskyi aspekty [Borys Hrinchenko on Ukrainian National Affairs: Epistolary, Linguistic, and Editorial Aspects]. *Ukrainskyi informatsiynyi prostir* [Ukrainian Information Space.] 2021. No. 1, pp. 175—196. [In Ukrainian].
 58. Yaremenko V. Zhurnalistyka i publitsystyka Borysa Hrinchenka v konteksti sohodennia [Journalism and Publicism of Borys Hrinchenko in the Context of Today]. *Ukrainskyi informatsiynyi prostir* [Ukrainian Information Space]. 2021. No. 2 (8), pp. 108—128. [In Ukrainian].
 59. Yaremenko V.V. Naukova i epistoliarna spadshchyna Borysa Hrinchenka : monohraphiia [Scientific and Epistolary Heritage of Borys Hrinchenko]: monograph. Kyiv, 2021. 383 p. [In Ukrainian].

Received on February 26, 2024

Olena Politova

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine)

E-mail: o.politova@kubg.edu.ua

ORCID: 0000-0002-6516-0828

CURRENT ISSUES OF HRINCHENKO STUDIES IN SCHOLARLY PUBLICATIONS: BIBLIOGRAPHIC OVERVIEW IN MODERN DIMENSION

The goal of the research. Based on a bibliographic overview of publications by Ukrainian scholars from 2019 to 2023, succinctly characterize the thematic focus of Hrinchenko studies and outline contemporary trends in the development of the main directions of Hrinchenko studies. **Research methodology.** The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, as well as on bibliographic, chronological, problem-thematic, and analytical methods. **The scientific novelty** lies in the analysis of the thematic spectrum of publications on Hrinchenko studies in the contemporary period, providing a concise exposition of their content in various scientific perspectives. This, to some extent, allows for an assessment of the current state of Hrinchenko studies and the contribution of educational institutions, research establishments, and individual scholars to its development. **Conclusions.** The scholarly research on the literary and journalistic works, ideas, public-political, and pedagogical activities of Borys Hrinchenko during the period of 2019—2023 was conducted by experts from the educational sphere, historians, archivists, and library specialists. The results of their work were actively disseminated both in dissertations, monographs, scientific collections, and in individual publications in periodicals such as the Ukrainian Historical Journal, East European Historical Bulletin, the electronic specialized journal Synopsis: Text, Context, Media, Kyiv Historical Studies, Education Studies, and others. The volume and diversity of the issues within the informational flow on Hrinchenko studies in the modern period highlight the need for the creation of a separate bibliographic guide — Hrinchenko Studies.

Key words: Borys Hrinchenko, Hrinchenko studies, bibliography, scholarly publications, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, 2019—2023.

<https://doi.org/10.15407/rksu.34.122>

УДК 930.253-021.414:657.92

Віта Бойко, кандидат історичних наук,
старший дослідник, заступник директора з наукової роботи,
Український науково-дослідний інститут архівної справи
та документознавства (Київ, Україна)
E-mail: vitaminzik5@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5725-9641

ГРОШОВЕ ОЦІНЮВАННЯ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ ЯК МЕТОД ВИЗНАЧЕННЯ ЇХ ЦІННІСНИХ КАТЕГОРІЙ

Мета дослідження. Запропоновано методику визначення ціннісних категорій архівних документів за допомогою їх грошового оцінювання. **Методологія статті** базується на застосуванні загальнонаукових методів, зокрема системного, поняттєвого аналізу, ретроспективного та порівняльного. **Наукова новизна** полягає в наданні інноваційного переліку ціннісних категорій архівних документів. Висловлено гіпотезу, що визначення меж ціннісних категорій архівних документів можливе за умови їх грошового оцінювання, оскільки формулювання їхніх якісних ознак у визначеннях цих категорій навряд чи можливе. На прикладі статистичних даних грошового оцінювання експертно-перевірними комісіями державних архівних установ України найцінніших архівних документів показано методику розмежування архівних документів за трьома ціннісними категоріями: надзвичайно рідкісні, рідкісні та особливо цінні. Надано рекомендації щодо зміни підходу до ранжування архівних документів за їх вартістю в Методичі грошової оцінки документів Національного архівного фонду. **Висновки.** Запропоновано таку класифікацію архівних документів за ціннісними категоріями: унікальні, надзвичайно рідкісні, рідкісні, особливо цінні, цінні, масові. На основі даних грошової оцінки найцінніших архівних документів, що зберігають державні архівні установи України за 2009 рік, вибудовано масив, ранжований від найвищої до найнижчої оцінки. Опрацювання цього масиву з використанням закономірності

Цитування: Бойко В. Грошове оцінювання архівних документів як метод визначення їх ціннісних категорій. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 3 (34). С. 122—144. <https://doi.org/10.15407/rksu.34.122>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

С. Бредфорда—Б. Вікері дало можливість окреслити межі трьох ціннісних категорій архівних документів — надзвичайно рідкісних, рідкісних та особливо цінних. Беручи за основу таблицю рангового поділу архівних документів відповідно до їх грошового оцінювання в Методиці грошової оцінки документів Національного архівного фонду, було уточнено рангові межі грошової оцінки архівних документів відповідно до запропонованих автором категорій цінності архівних документів станом на 2009 р. Шляхом множення індексу інфляції кожного року на показники вартості архівних документів у добутку можна визначити межі вартості кожної ціннісної категорії до 2022 р. включно. Пропонується внести ці зміни до Методики грошового оцінювання документів Національного архівного фонду. Сучасні продажі архівних документів на закордонних аукціонах зберігають межі рангів зазначених вище їх ціннісних категорій.

Ключові слова: архівні документи, ціннісні категорії архівних документів, грошова оцінка документів Національного архівного фонду, грошове оцінювання архівних документів, ранжування архівних документів, аукціони архівних документів, державні архівні установи.

Актуальність теми дослідження. Особливі правові режими, такі як надзвичайний і воєнний стан, та інші спеціальні правові режими порушують більшість усталених процесів функціонування юридичних осіб в усіх сферах і галузях та зумовлюють необхідність застосування особливих заходів. Воєнний стан, запроваджений в Україні в лютому 2022 р., що діє донині, беззаперечно, вплинув на діяльність архівних установ і організацію всіх процесів архівної справи в Україні. Зокрема, в умовах дії особливих правових режимів забезпечення збереженості документів Національного архівного фонду (далі — НАФ) передбачає планування евакуації найціннішої частини архівних фондів, а в надзвичайних ситуаціях — евакуацію. Найперше евакуації підлягають унікальні документи НАФ, що зберігають державні архівні установи. Однак це лише частина найцінніших документів архівних установ. У деяких обласних державних архівних установах унікальних документів зберігається незначна кількість (наприклад, у Державному архіві Дніпропетровської обл. — 1 док.; Державному архіві Сумської обл. — 2 док.; Державному архіві Херсонської обл. — 2 док.; Державному архіві Черкаської обл. — 2 док. тощо) [1]. На нашу думку, є нагальна потреба в більшій диференціації архівних документів за ціннісними ознаками, оскільки НАФ, що нині налічує від 5 до 7 млрд документів, оперує лише двома ціннісними категоріями архівних документів — унікальні та цінні документи.

Ще однією проблемною ситуацією збереженості документної інформації архівних фондів є оцифрування документів НАФ архівних установ та евакуація записаних майстер-копій документів. При цьому також виникає проблема черговості початкового оцифрування найцінніших архівних фондів або їхніх частин. У зв'язку з цим набуває актуальності питання вдосконалення Методики грошового оцінювання документів Національного архівного фонду для вирахування вартості архівних документів через можливі їх втрати в умовах дії особливих правових режимів, зокрема воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні найбільша увага приділялася визначенню поняття, виявленню та внесенню до Державного реєстру національного культурного надбання унікальних архівних документів. Побічно в деяких з них зачіпалася проблема особливо цінних архівних документів. Серед таких публікацій статті С. Кулешова [2], Л. Кисельової [3], Л. Попової та А. Хромова [4], В. Бойко [5]. Деякі відомості щодо вартості цінних архівних документів на закордонних аукціонах було надано Г. Боряком у контексті наявності на аукціонах документів, викрадених з архівів [6]. У статті Ю. Ковтанюка [7] порушена проблема створення в Україні нормативно-правової бази, яка має визначати засади загального характеру дій щодо оцифрування фондів архівними, бібліотечними і музейними установами, зокрема українськими, як вимога стосовно розбудови державних інтеграційних електронних ресурсів національного історичного та культурного надбання.

Мета дослідження. Запропоновано методику визначення ціннісних категорій архівних документів за допомогою їх грошового оцінювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. До початку роботи з виявлення унікальних архівних документів (ця робота розпочалась із затвердженням постановами Кабінету Міністрів України в 1992 р. Положення про Державний реєстр національного культурного надбання [8] та в 1995 р. — Положення про порядок віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних документальних пам'яток, включення їх до Державного реєстру національного культурного надбання, а також їх зберігання [9]) державні архівні установи мали списки наявних особливо цінних документів НАФ, якими можна скористатися під час формування переліку архівних документів, що підлягають евакуації в умовах дії особливих правових режимів.

У нормативно-правових актах і нормативних документах України відсутнє поняття «особливо цінний документ», натомість застосовано поняття «унікальний документ» (починаючи із Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» в редакції 1994 р., що має розділ «Унікальні документальні пам'ятки»). Отож НАФ, як зазначалося вище, користується лише двома ціннісними категоріями архівних документів — унікальні та цінні документи.

На нашу думку, є нагальна потреба в більшій диференціації архівних документів за ціннісними ознаками. Здійснити це можна за допомогою Методики грошової оцінки документів Національного архівного фонду (далі — Методика), затвердженої спільним наказом Державного комітету архівів України (Держкомархів України, нині — Державна архівна служба України) та Фонду державного майна України від 28.03.2005 № 34/683 [10]. Власне, ідея класифікувати ціннісні категорії архівних документів за їхньою вартістю не є новою.

У спеціальній закордонній публікації запропоновано шкалу категорій архівних документів за цінами на лондонському аукціоні «Сотбіс» (ціни наведено у фунтах стерлінгів) [11] (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Категорії архівних документів	Інтервали аукціонних цін
Унікальні	від 1 млн до 10 млн
Винятково цінні	від 100 тис. до 1 млн
Особливо цінні	від 30 тис. до 100 тис.
Цінні	від 1 тис. до 30 тис.

Варто зауважити, що в поданій таблиці взято ціни аукціону «Сотбіс», які є чи не найвищими за показниками естимейту (орієнтовної оцінки вартості лота експертами аукціону або власником лота) серед інших аукціонів. Попри інфляційні процеси і зростаючий попит на артефакти, що продають на аукціонах, на нашу думку, інтервали аукціонних цін на відповідні категорії архівних документів залишилися майже на тому ж рівні.

С. Кулешов у своїй статті звертає увагу на диференціацію різних історичних артефактів за ціннісними ознаками [2, с. (арк.) 20]. Так, у каталозі російських монет 1700—1917 рр. їх поділяють таким чином: винятково рідкісні, зокрема відомі нині лише в одному екземплярі; надзвичайно рідкісні; дуже рідкісні; рідкісні; не зовсім звичайні монети [12, с. (арк.) 15]. Ще більшу диференціацію рідкості об'єктів ілюструє каталог чеських денаріїв Х — початку ХІІІ ст. [13, с. (арк.) 26]. Загальна класифікація має таку побудову: U — унікум; R5; R4; R3; R2; R1; R — рідкісні монети та 5; 4; 3; 2; 1 — звичайні монети. Автор не поділяє рідкісні та звичайні монети за ознаками рідкості, а лише зазначає, що під час поділу за ступенями користувався показниками попередніх каталогів.

Більш конкретно визначають ступінь рідкості артефактів автори науково-популярного нарису про паперові грошові документи Організації українських націоналістів — біфони (інша їх назва — бофони) в українському Русі Опору. Вони зазначають: «У систематизованій таблиці оцінка грошового документа позначена символом Р1 за умови, коли відомо про наявність у колекціях не більше 50 примірників. Якщо кількість примірників біфона не перевищує 35, то в таблиці ступінь його рідкості виражається символом Р2. Позначення Р3, Р4, Р5 вказують на те, що у відомих колекціях знаходиться відповідно не більш як 20, 10, 5 грошових документів. Символ Р0 характеризує біфони, що вважаються рідкісними лише умовно, бо їх кількість може бути значною. Позначка Р0 свідчить про те, що до наших днів грошовий документ зберігся в кількості близько 100 примірників» [14, с. (арк.) 5—6].

У Методиці також подано ранговий поділ архівних документів відповідно до їх грошового оцінювання (додаток 4 до пункту 7 Методики) (див. таблицю 2).

Таблиця 2

Ранг документа	Інтервал цін (у гривнях)
до 20 рангу	до 50
з 21 до 25 рангу	від 51 до 500
з 26 до 30 рангу	від 501 до 1000
з 31 до 35 рангу	від 1001 до 10 000
з 36 до 40 рангу	від 10 001 до 50 000
з 41 до 45 рангу	від 50 001 до 100 000
з 46 до 50 рангу	від 100 001 до 1 000 000
з 51 рангу	від 1 000 001

Однак зазначена шкала не пов'язана із ціннісними категоріями архівних документів, а призначена лише для визначення вартості архівного документа за рангом, що визначається сумою балів за кожним із критеріїв цінності.

Пропонуємо таку диференціацію архівних документів за ціннісною ознакою:

- унікальний документ;
- надзвичайно рідкісний документ;
- рідкісний документ;
- особливо цінний документ;
- цінний документ;
- масовий документ.

Може постати питання щодо виокремлення ціннісних категорій «цінний документ» і «масовий документ». Поняття «цінний документ» асоціативно пов'язане з так званим «звичайним» документом постійного строку зберігання, і переважно це номінали документів управлінської документації юридичної особи. Однак його цінність може різнитися залежно від виду й рівня юридичної особи, якою він був створений. Зокрема, для юридичних осіб вищого рівня — це цінний документ, нижчого рівня — масовий.

Зрозуміло, що визначити поняття кожної ціннісної категорії архівних документів складно на відміну від формулювання поняття «унікальний документ» [15] як найвищої ціннісної категорії, оскільки окреслення меж понять буде нечітким у характеристиці ціннісних ознак і слабо детермінованим за цими ознаками. Тому постає завдання окреслення зазначених меж ціннісних категорій архівних документів — надзвичайно рідкісних, рідкісних та особливо цінних за допомогою їх вартісних характеристик.

Характеристика статистичного масиву. У січні—лютому 2009 р. державні архівні установи надали Держкомархіву України анотовані переліки документів із зазначенням їхньої вартості, які, за висновком експертно-перевірних комісій архівних установ, є унікальними. Деякі державні архівні установи надали акти грошової оцінки документів НАФ (див. додатки 1—2).

Переважну більшість даних було взято з виписів з анотованих переліків документів НАФ, що зберігаються у приватному архівному зібранні проф. Сергія Кулешова, а також з анотованих переліків унікальних документів НАФ, що зберігаються у ЦДАВО України [16].

Є відомості щодо змісту анотованих переліків унікальних документів НАФ таких державних архівних установ:

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України);

Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) (нині — Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки (ЦДАГОУ);

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України);

Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України);

Центральний державний кінофотофоноархів (ЦДКФФА України) (нині — Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів (ЦДАЕА);

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України);

Центральний державний науково-технічний архів України (ЦДНТА України);

Державний архів в Автономній республіці Крим;

Державний архів Вінницької області;

Державний архів Волинської області;

Державний архів Донецької області;

Державний архів Житомирської області;

Державний архів Закарпатської області;

Державний архів Київської області;

Державний архів Луганської області;

Державний архів Миколаївської області;

Державний архів Львівської області;

Державний архів Одеської області;

Державний архів Полтавської області;

Державний архів Сумської області;

Державний архів Хмельницької області;

Державний архів Черкаської області;

Державний архів Чернівецької області;

Державний архів Чернігівської області;

Державний архів м. Києва.

В анотованих переліках унікальних документів НАФ не було враховано архівні документи, що визнані Центральною експертно-перевірною

комісією (далі — ЦЕПК) Держкомархіву України унікальними та внесені до Державного реєстру національного культурного надбання (далі — ДРНКН). Зокрема, це всі архівні документи, що представлені в анотованих переліках унікальних документів ЦДАВО України, ЦДАГОУ та ЦДАМЛМ України, а також пергаментні документи ЦДІАЛ України до 1501 р., що внесені до ДРНКН за ознаками часу створення і рідкісного носія інформації. Із 253 архівних документів ЦДІАК України враховано лише 72 документи, на які визначено грошову оцінку, а на інші це зроблено не було (всі документи ЦДІАК України — це універсали, листи, фундуші українських гетьманів). Не була також надана грошова оцінка документів НАФ державними архівами Дніпропетровської, Харківської та Херсонської областей.

Є декілька позицій, де грошове оцінювання здійснювалося за сукупністю архівних документів. Зокрема, це: листи з архіву Радзивілів 1564—1572 рр. (Державний архів Волинської області); проекти навчальних програм, анкети професорів, листи тощо Української вищої політехнічної школи у м. Львові (Національний університет «Львівська політехніка») за 1921—1925 рр. (Державний архів Львівської області); журнали українських січових стрільців «Червона калина» (травень—серпень 1917 р.) (Державний архів Львівської області) та ін. Крім листів з архіву Радзивілів 1564—1572 рр., усі зазначені архівні документи були відносно мінімально оцінені (від 1000 до 2000 грн).

Також опрацьовано результати грошового оцінювання 572 архівних документів вартістю від 400 грн і вище. На нашу думку, репрезентативність вибірки є достатньою та достовірно відображає ознаки того масиву документів, що зберігають державні архівні установи, за трьома ціннісними категоріями — надзвичайно рідкісні, рідкісні та особливо цінні.

Вирішення завдання визначення ціннісних категорій архівних документів. Усього 572 архівних документи було оцінено на суму 10 883 000 грн. Дані щодо грошової оцінки документів НАФ, набрані в табличному процесорі Excel, дозволили ранжувати їх від найвищих показників до найнижчих (див. додаток 3).

Для визначення меж трьох ціннісних категорій архівних документів — надзвичайно рідкісних, рідкісних та особливо цінних — скористалися методикою рангового поділу відповідно до закономірностей, виявлених С. Бредфордом і уточнених Б. Вікері [17].

Здійснено ранжування архівних документів від найвищих сум вартості до найнижчих. Загальну суму було поділено на три зони (за кількістю категорій цінності), й у добутку кожна із зон охоплювала 3 627 666 грн. Надзвичайно рідкісні архівні документи були за № 1—31. Це класична зона «ядра» — найцінніша частина масиву архівних документів. Сюди ввійшли: універсали гетьмана Дем'яна Многогрішного, лист Т. Шевченка до чернігівського губернатора, грамоти російської імператриці Катерини II, декрети

імператорів Священної Римської імперії Йосифа I та Карла VI, списки дворян Подільської губернії, листи з архіву князів Радзивілів та ін.

Рідкісні документи перебували за № 32—132. Це так звана «середня зона». До неї ввійшли: лист М. Грушевського, грамота австрійської імператриці Марії-Терези, лист князя Альбрехта Радзивіла, грамоти російського імператора Миколи I, укази імператорів Священної Римської імперії Маттяша II, Фердинанда II, Фердинанда III, Карла VI, родовідні книги дворян (книги зберігає Державний архів Хмельницької області) та ін.

Особливо цінні документи знаходяться під № 133—572. Це класична «зона розсіяння». Серед них: родовідні книги дворян з фондів Державного архіву Хмельницької області (меншої вартості, ніж у попередній зоні), патенти польських королів Августа III та Станіслава-Августа Понятовського, лист Н. Пушкіної, зображення та описання дворянських гербів, універсали українських гетьманів Ю. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського, рукописна газета політ'язнів та ін.

Зрозуміло, що ранжування документів НАФ державних архівних установ залежить від якості зробленого експертно-перевірними комісіями їх грошового оцінювання. І наразі можна зауважити деякі випадки як перебільшення, так і применшення вартості архівних документів. Але оминути вплив суб'єктивного чинника неможливо, і його нівелює процес ранжування. Наскільки різняться такі підходи, можуть свідчити результати грошової оцінки пергаментних документів XIII—XV ст. ЦДІАЛ України у 2009 р. (див. таблицю 3).

Як уже зазначалося, весь масив цих архівних документів був віднесений ЦЕПК Держкомархіву України до унікальних.

Таблиця 3

Вартість документа	150 тис.	100 тис.	90 тис.	75 тис.	70 тис.	62 тис.	60 тис.	55 тис.	51 тис.
Кількість документів з такою вартістю	1	1	2	3	9	6	6	20	1

Продовження таблиці 3

Вартість документа	50 тис.	48 тис.	45 тис.	40 тис.	35 тис.	30 тис.	25 тис.	20 тис.	15 тис.
Кількість документів з такою вартістю	20	4	5	12	11	5	2	6	2

Вартість документа	10 тис.	9 тис.	8 тис.	7 тис.	4 тис.	3 тис.	2 тис.	1 тис.	500 грн	300 грн
Кількість документів з такою вартістю	28	6	6	3	1	1	1	4	1	1

Варто зауважити, що грошове оцінювання здійснено до моменту різкого зниження курсу гривні у 2009 р. Також варто взяти до уваги, що оцінені в 1000, 500 та 300 грн архівні документи мають незадовільний стан збереженості (за записами архівістів — частково вицвів, значна частина тексту не читабельна або деякі місця не читаються, пергамент знищений, багато дір і плям). Однак, попри це, зазначені архівні документи було внесено до ДРНКН.

Для визначення вартості документів НАФ можна було застосувати ранговий поділ архівних документів відповідно до їх грошового оцінювання (див. таблицю 2). Однак запропонований авторами Методики спосіб збільшення вартості архівних документів від рангу до рангу (в 10 разів або у два рази) не був пояснений. Тому пропонуємо на базі зазначеного рангового поділу примірну шкалу цін архівних документів за категоріями цінності станом на 2009 р. (тобто рік, за яким було проведено дослідження) (див. таблицю 4).

Таблиця 4

Ранг документа	Інтервал цін (у гривнях)
масові	до 400
цінні	від 401 до 1000
особливо цінні	від 1001 до 20 000
рідкісні	від 20 001 до 50 000
надзвичайно рідкісні	від 50 001 до 100 000
унікальні	від 100 001

Зрозуміло, що з часом змінювалася щорічна вартість архівних документів. Розрахунок оновлених цін на архівні документи слід робити з урахуванням індексу інфляції, який щороку оприлюднює Міністерство фінансів України. Вихідним показником є ціна масових документів НАФ. Помножений на індекс інфляції за цей рік у добутку дає показник ціни архівного документа певного року. У таблиці 5 надано примірну шкалу цін архівних документів за категоріями цінності станом на 2022 р.

Таблиця 5

Категорія цінності	Інтервал цін (у гривнях)
масові	до 1628
цінні	від 1798 до 4361
особливо цінні	від 4365 до 87 502
рідкісні	від 87 546 до 218 773
надзвичайно рідкісні	від 218 873 до 437 565
унікальні	від 437 566

Вартість архівних документів на світових аукціонах. Єдиним масовим прикладом порівняльних характеристик грошового оцінювання архівних документів є показники їх аукціонних продажів. Проте на цей показник може впливати низка чинників суб'єктивного характеру. Так, досягти максимального оцінювання лота можуть непереборне бажання можновладців володіти архівним документом, що зумовлює шалену боротьбу на торгах між ними. І кінцевий результат може значно перевищити реальну вартість архівного документа. Подекуди в боротьбу за лот втручаються агенти власника лота з метою підвищення рівня ставок. Але, в цілому, середня статистична вартість аукціонних цін на архівні документи відображає реальну вартість архівних документів того чи іншого виду. Наприклад, ціни на архівні документи з підписами російських імператорів та імператриць, зображення на фото їхніх сімей, які користуються попитом, постійно зростають, що відзначав відомий архівіст та історик Г. Боряк ще у 2006 р. [6, с. (арк.) 10]. Мабуть, це певною мірою вплинуло і на оцінку у 300 000 грн кожної з грамот Катерини II в Державному архіві Чернігівської області. Досить високо (на рівні рідкісних документів НАФ) визначена вартість грамот Миколи I та рескрипт Павла I, документи російських воєначальників (Ушакова, Суворова) Державного архіву в Автономній республіці Крим.

Варто зауважити, що унікальні документи не часто виставляють на закордонних аукціонах. Рекордну ціну було заплачено за список англійської «Хартії вольностей» (1251 р.), яку продали у грудні 2007 р. на аукціоні «Сотбіс» за 21 млн доларів США. Підписаний рукопис з автографом Авраама Лінкольна (останній абзац його другої інавгураційної промови, приблизно березень 1865 р.) продали 4 листопада 2015 р. на аукціоні «Heritage Auction» за 2 213 000 000 доларів США. Авторський примірник Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки продали за рекордні 4,42 млн доларів США (Філадельфія, Пенсільванія) 3 липня 2021 р. на однолотовому аукціоні. Цей результат став другою за величиною ціною, коли-небудь сплаченою на аукціоні за будь-яку копію Декларації незалежності США, та є найвищою ціною, яку будь-коли платили на аукціоні за американський

документ, надрукований у XIX ст. [18]. Серед нещодавніх значних продажів — дипломатичний лист російського імператора Петра I до прусського короля Фрідріха I, датований періодом Північної війни. Він був виставлений на аукціоні університетського архіву у Вілтоні (США) з естимейтом \$12 000 — \$15 000 і проданий 28 червня 2023 р. за 11 млн доларів США [19]. На цьому ж аукціоні документ, підписаний Ісааком Ньютоном, було продано за 106 тис. доларів США 8 липня 2023 р. Перше широкоформатне видання Декларації незалежності США, надруковане в Массачусетсі, було продано на аукціоні «Heritage Auctions» за 2 895 000 доларів США [20]. На цьому ж аукціоні 10 листопада 2022 р. було продано проєкт повідомлення Авраама Лінкольна, підписаного ним як президентом США, із пов'язаним документом (дві позиції) всього за 33 760 доларів США [21].

12 липня 2023 р. на аукціоні «Крістіс» лист з автографом, написаний математичними формулами, Альберта Ейнштейна було продано за 604 800 фунтів стерлінгів (що значно перевищувало його передпродажну оцінку в 50 000—80 000 фунтів стерлінгів), як і коментовані докази Чарльза Дарвіна, що також привернули увагу на конкурентних торгах та в підсумку були продані за 378 000 фунтів стерлінгів [22]. Водночас листи Карла Маркса (з естимейтом у 150 000—200 000 фунтів стерлінгів), Абрахама Ортеліуса (відомий фламандський картограф XVI ст.), Макса Планка, Карла Юнга, Чарльза Дікенса, Джона Рональда Толкіна та ще два листи А. Ейнштейна не привернули уваги учасників аукціону. Також не було продано листи, підписані англійським королем Генріхом VIII та англійською королевою Єлизаветою I, з досить низькими естимейтами.

Деякі цікаві лоти, що не були продані на аукціоні «Сотбіс» 20 липня 2023 р., представлено в таблиці 6 [23].

Таблиця 6

№ з/п	Назва документа	Естимейт (у доларах США)
1.	Лист Жаклін Кеннеді до баронеси Ротшильд	3000—5000
2.	Друкований документ (підписаний Томасом Джефферсоном як державним секретарем), що є офіційним надрукованим «Актом про розподіл представників між кількома штатами...»	30 000—40 000
3.	Петиція від прихильників Союзу у прикордонному штаті Кентуккі, підписана Авраамом Лінкольном	6000—8000
4.	Лист з автографом, підписаний генералом Вашингтоном як Головнокомандувачем Континентальної армії	12 000—18 000
5.	Записка Френсіса Скотта Кі Фіцджеральда	1500—2500

№ з/п	Назва документа	Естимейт (у доларах США)
6.	Жартівливий фрагмент ділового листування Марка Твена	1000—1500
7.	4 великих аркуші з низкою авторського видалення та виправлень Артуром Конан Дойлем	35 000—50 000
8.	Лист Ернеста Хемінгвея	15 000—25 000
9.	Цупка картка, закріплена на аркуші книги з автографом Чарльза Дарвіна	6000—8000
10.	Лист Зігмунда Фрейда	6000—8000
11.	Лист Альберта Ейнштейна	3000—5000
12.	Лист, підписаний Єлизаветою I, королевою Англії	10 000—15 000

На цьому ж аукціоні у Нью-Йорку 13 липня 2017 р. не було продано рідкісний лист, підписаний президентом США Джорджем Вашингтоном (естимейт 100 000—150 000 доларів США).

Варто зазначити, що сучасні продажі архівних документів на аукціонах власне зберігають межі рангів їх ціннісних категорій, зазначених у таблиці 1. Попит на унікальні та винятково рідкісні документи залишається досить високим. Водночас незатребуваність архівних документів, пов'язаних з певними монаршими особами та всесвітньо відомими діячами науки і культури (особливо, на яких є лише їхній підпис), може бути зумовлена надмірною пропозицією архівних документів цих осіб на світових аукціонах (кількість яких зростає), тому колекціонерам та іншим збирачам (серед яких є й перекупники) доводиться обирати архівні документи з іншими ознаками рідкості, крім значущості особи. Зауважимо, що на аукціонах, зокрема у США, виставляють архівні документи, які можна класифікувати як «масові» та їх естимейт у межах від декількох десятків доларів до 120—130 доларів США [24].

Наукова новизна полягає в наданні інноваційного переліку ціннісних категорій архівних документів. Висловлено гіпотезу, що визначення меж ціннісних категорій архівних документів можливе за умови їх грошового оцінювання, оскільки формулювання їхніх якісних ознак у визначеннях цих категорій навряд чи можливе. На прикладі статистичних даних грошового оцінювання експертно-перевірними комісіями державних архівних установ України найцінніших архівних документів показано методику розмежування архівних документів за трьома ціннісними категоріями: надзвичайно рідкісні, рідкісні та особливо цінні. Надано рекомендації щодо зміни підходу до ранжування архівних документів за їх вартістю в Методиці грошової оцінки документів Національного архівного фонду.

Фрагменти першої та останньої сторінок акта грошової оцінки документів
НАФ Державного архіву Хмельницької області

ЗАТВЕРДЖУЮ
Директор Державного архіву
Хмельницької області
Н.Я.Слободянюк
18 березня 2009 р.

А К Т

18.03.2009 № 1

м. Хмельницький

**грошової оцінки документів
Національного архівного фонду**

Комісія, утворена згідно з наказом директора Державного архіву, Хмельницької області на засіданні (протокол від 18.03.2009 № 3) розглянула документи НАФ для визначення грошової оцінки і встановила таке.

Власник документів **Державний архів Хмельницької області**
Мета оцінки документів проведення обов'язкового страхування унікальних документів НАФ.

Комісія на підставі проведення грошової оцінки документів НАФ зазначає, що станом на 18.03.2009 року вартість документів становить:

№ з/п	Назва, вид документа	Реквізити свідчення про державну реєстрацію документів НАФ	Вартість, грн.
1	2	3	4
1	Привілей, дарований м. Кам'янцю князями Юрієм та Олександром Коріатовичами		1000
2	Алфавітний реєстр містечок та сіл Подільської губернії по повітах із зазначенням власників маєтків та кількості кріпаків		10000
3	Родовідна книга дворян (Р,С,Ш)		30000
4	Родовідна книга дворян (М,Н,О,П)		30000
5	Родовідна книга дворян (Е,Ф,Г,Х)		20000

196	Чорнові записи з історії Подільської губернії	40000
197	Стенограма розмови І.Огієнка з членом Директорії професором Швецем про призначення Огієнка міністром освіти	6000
198	Звіт про зміст прочитаних лекцій приват-доцентом М.О.Драй-Хмарою	6000
199	Вітальна грамота гетьмана П.Скоропадського	65000
200	Дипломатичний паспорт І. Огієнка	12000
201	Лист С. Петлюри до ректора університету І. Огієнка	4000
202	«Слідами відступаючого ворога», м. Проскурів	8000
203	«Слідами відступаючого ворога», м. Кам'янець-Подільський, с. Скала Подільська	8000
204	«Слідами відступаючого ворога», вступ в м. Кам'янець-Подільський, форсування р. Дністер	10000

Загальна вартість **4077000** (чотири мільйони сімдесят сім тисяч) грн.

Голова комісії _____ Г.Г.Осадча

Члени комісії _____ Л.Г.Баланюк

_____ Н.А.Кузьміна

_____ О.В.Мельник

_____ В.Р.Мірчук

_____ О.В.Миськова

_____ Ю.В.Олійник

_____ Л.А.Пристапа

Секретар
комісії

(підпис)

В.С.Рага

(розшифрування підпису)

**Фрагменти першої та останньої сторінок акта грошової оцінки документів
НАФ Державного архіву Чернігівської області**

Державний архів Чернігівської області

ЗАТВЕРДЖУЮ

Директор Держархіву

Р.Б. Воробей

" 14 " *березня* 2009 р.

А К Т

грошової оцінки документів

Національного архівного фонду

13.03.2009 № 3

м. Чернігів, вул. Мстиславська, 2

Експертно-перевірні комісія (ЕПК) Державного архіву Чернігівської області на засіданні (протокол від 13.03.2009 № 3) розглянула таблицю визначення рангу унікальних документів НАФ для проведення грошової оцінки і встановила таке:

Власник документів

Державний архів Чернігівської області.

Мета оцінки документів

Страхування унікальних документів.

Експертно-перевірні комісія на підставі проведення грошової оцінки документів НАФ зазначає, що за станом на 13.03.2009 р. вартість документів становить:

№ з/п	Назва, вид документа	Вартість, грн.
1	2	3
1	Прохання до чернігівського цивільного губернатора Анастасієва Олександра Костянтиновича, за прийомного сина колезького секретаря Л. Глібова Олександра, про призначення у Канцелярію цивільного губернатора, 1890 рік	200
2	Лист М. Кутузова від 28 жовтня 1812 р. чернігівському цивільному губернатору Френсдорфу Івану Васильовичу про збір продовольства для армії, переведення хлібної бази з міст. Сосниця до м. Рогачев, ближче до діючої армії, 1812 рік	100 000
3	Лист М. Кутузова від 10 листопада 1812 р. чернігівському цивільному губернатору Френсдорфу Івану Васильовичу про збір продовольства для армії, переведення хлібної бази з міст. Сосниця до м. Рогачев, ближче до діючої армії, 1812 рік	100 000
4	Лист малоросійському військовому губернатору про вжиття заходів щодо можливих виступів населення у зв'язку з повстанням Чернігівського піхотного полку в м. Васильков Київської губернії,	800

62	Лист М. Рильського до О. Кисіль про підготовку вступної статті до книги Олександра Кисіля, 1960 рік	501
63	Лист М. Рильського до О. Кисіль про труднощі видання книги Олександра Кисіля, 1961 рік	501
64	Диплом про присвоєння українському композитору М. Васильєву почесного звання Заслуженого артиста УРСР, 1940 рік	400
65	Диплом про присвоєння українському композитору М. Васильєву почесного звання Заслуженого діяча мистецтв УРСР, 1947 рік	400
66	Вітальний лист М. Васильєву з нагоди 90-річчя від дня народження від Гната Юри, Народного артиста СРСР, головного режисера Київського державного академічного українського драматичного театру ім. Івана Франка, 1953 рік	400
67	Лист Народного артиста СРСР Гната Юри до Д. Котевича з запрошенням працювати в Київському українському драмтеатрі ім. І. Франка, 1932 рік	400
68	Вітальний лист Народного артиста СРСР, академіка АН УРСР, відомого українського композитора Л. Ревуцького до обласної газети «Деснянська правда» з нагоди одержання Чернігівською областю урядової нагороди, 1967 рік	400

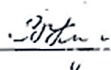
Загальна вартість 3567918 (три мільйони п'ятсот шістдесят сім тисяч дев'ясот вісімнадцять) грн.

Голова ЕПК

В.Т. Саржан

За секретаря ЕПК

В.М. Кухар

13.03.2009

Початковий аркуш списку документів НАФ з їх грошовою оцінкою

1	Грамота імп. Катерини II	1767	ДА Чернігівської обл.	300 000,00
2	Грамота імп. Катерини II	1770	ДА Чернігівської обл.	300 000,00
3	Грамота імп. Катерини II	1770	ДА Чернігівської обл.	300 000,00
4	Грамота імп. Катерини II	1771	ДА Чернігівської обл.	300 000,00
6	Грамота імп. Катерини II	1771	ДА Чернігівської обл.	300 000,00
7	Грамота імп. Катерини II	1773	ДА Чернігівської обл.	300 000,00
8	Книга привілеїв місту Самбору (1624–1669) (копія)	1624–1669	ДА Львівської обл.	100 000,00
9	Лист М. Кутузова	1812	ДА Чернігівської обл.	100 000,00
10	Лист М. Кутузова	1812	ДА Чернігівської обл.	100 000,00
11	Універсал гетьмана Дем'яна Многогрішного	1670	ДА Чернігівської обл.	100 000,00
12	Універсал гетьмана Дем'яна Многогрішного	1671	ДА Чернігівської обл.	100 000,00
13	Грамота імп. Олександра I	1824	ДА Чернігівської обл.	100 000,00
14	Грамота імп. Олександра I	1820	ДА Чернігівської обл.	100 000,00
15	Фотопозитив (імп. Микола II та англ. король Георг V)		ДА в АРК	100 000,00
16	Лист Т. Шевченка чернігівському губернатору	1844	ДА Чернігівської обл.	95 000,00
17	Квиток на отримання естампів «Живописная Украина»	1844	ДА Чернігівської обл.	95 000,00
18	Фоторепродукція імп. Олександри Федорівни		ДА в АРК	80 000,00
19	Грамота Олександра I майору на звання підполковника	1882	ДА Чернігівської обл.	80 000,00
20	Грамота Єрусалимського Патріарха про відпущення гріхів	1740	ДА Закарпатської обл.	70 000,00
21	Універсал гетьмана Кирила Розумовського про підвищення у військовому чині	1760	ДА Чернігівської обл.	65 000,00

22	Грамота імп. Катерини II		ДА Хмельницької обл.	65 000,00
23	Декрет імп. Іосифа I греко-католикам	1708	ДА Закарпатської обл.	60 000,00
24	Декрет імп. Карла VI	1712	ДА Закарпатської обл.	60 000,00
25	Списки дворян Подільської губернії		ДА Хмельницької обл.	60 000,00
26	Патент польського короля Станіслава-Августа Понятовського на підтвердження дворянського походження родини Альбіновських		ДА Хмельницької обл.	60 000,00
27	Свідцтво Македонського єпископа	1689	ДА Закарпатської обл.	51 000,00
28	Розпорядження Єгерського єпископа	1692	ДА Закарпатської обл.	51 000,00
29	Указ імп. Леопольда про організацію дворянського ополчення у зв'язку з війною з Туреччиною		ДА Закарпатської обл.	51 000,00
30	Листи з архіву кн. Радзивілів	1564–1570	ДА Волинської обл.	50 001,00
31	Листи з архіву кн. Радзивілів	1566–1572	ДА Волинської обл.	50 001,00

Висновки. Запропоновано таку класифікацію архівних документів за ціннісними категоріями: унікальні, надзвичайно рідкісні, рідкісні, особливо цінні, цінні, масові. На основі даних грошової оцінки найцінніших архівних документів, що зберігають державні архівні установи України за 2009 р., вибудовано масив, який ранжований від найвищої до найнижчої оцінки. Опрацювання цього масиву із застосуванням закономірності С. Бредфорда—Б. Вікері дало можливість окреслити межі трьох ціннісних категорій архівних документів — надзвичайно рідкісні, рідкісні та особливо цінні документи. Беручи за основу таблицю рангового поділу архівних документів відповідно до їх грошового оцінювання в Методиці грошової оцінки документів Національного архівного фонду, було уточнено рангові межі грошової оцінки архівних документів відповідно до запропонованих автором категорій цінності архівних документів станом на 2009 р. Шляхом множення індексу інфляції кожного року на показники вартості архівних документів у добутку можна визначити межі вартості кожної ціннісної категорії до 2022 р. включно. Пропонується внести ці зміни до Методики грошового оцінювання документів Національного архівного фонду. Сучасні продажі архівних документів на закордонних аукціонах зберігають межі рангів зазначених вище їх ціннісних категорій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Унікальні документи Національного архівного фонду. URL: <https://archives.gov.ua/?uniq=1&s=> (дата звернення: 30.07.2023).
2. Кулешов С. До проблеми віднесення документів Національного архівного фонду України до унікальних // Студії з архівної справи та документознавства. 2008. Т. 16. С. 15—29.
3. Кисельова Л.А. До проблеми формування Державного реєстру унікальних документів Національного архівного фонду // Архіви України. 2011. № 1. С. 90—98.
4. Попова Л., Хромов А. Проблема правової визначеності унікальних документів Національного архівного фонду // Наше право. 2021. № 1. С. 5—12.
5. Бойко В., Кулешов С. Рухомі пам'ятки історії та культури в Державному реєстрі національного культурного надбання // Соціум. Документ. Комунікація. 2023. № 19. С. 60—80.
6. Боряк Г. Архівні документи на аукціонах світу як нова загроза національній архівній спадщині : матеріали повідомл. на 7-й Європ. конф. архівів, Варшава, 18—20 трав. 2006 р. / Держ. ком. архівів України. Київ, 2006. 60 с.
7. Ковтанюк Ю.С. Нормативно-правове регулювання оцифрування фондів закладів культури як вимога для розбудови державних інтеграційних електронних ресурсів національного історичного та культурного надбання // Рукописна та книжкова спадщина України. 2023. Вип. 31. С. 379—406. <https://doi.org/10.15407/rksu.31.379>
8. Положення про Державний реєстр національного культурного надбання : постанова Кабінету Міністрів України від 12 серп. 1992 р. № 466. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-92-п#Text>.
9. Положення про порядок віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних документальних пам'яток, включення їх до Державного реєстру національного культурного надбання, а також їх зберігання : постанова Кабінету Міністрів України від 20 жовт. 1995 р. № 853 // Архіви України. 1995. № 4—6. С. 22—23.
10. Методика грошової оцінки документів Національного архівного фонду : затв. наказом Держ. ком. архівів України, Фонду держ. майна України 28.03.2005 № 34/683 : зареєстр. в М-ві юстиції України 25 черв. 2005 р. за № 692/10972. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0692-05> (дата звернення: 30.07.2023).
11. Sotheby's Catalogues of Western Manuscripts and Miniatures. 1990. URL: <https://online-library.website/sothebys-1990-western-manuscripts-mini.pdf> (дата звернення: 30.07.2023).
12. Уздеников В. Монеты России 1700—1917 / под ред. В.Л. Янина. Изд. 3-е, перераб. и доп. Москва : Collector's books; IP media inc. (Венгрия), 2004. 498 с.
13. Smerda J. Denáry: katalog minci českého státu od X. do počátku XIII. století. Brno, 1996. 155 s.
14. Гайдай О., Хаварівський Б. Біфони / Держархів Тернопільської обл. Тернопіль, 1995. 52 с.
15. Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять : ДСТУ 2732:2023. [На заміну ДСТУ 2732:2004 ; чинний від 2024-03-01]. Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2024. III, 28 с. (Національний стандарт України).
16. ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 9. Спр. 838 Анотовані переліки унікальних документів Національного архівного фонду, що зберігаються у державних архівах, центральних державних архівах, державних архівах областей, міста Києва за 2009 рік. 108 арк.
17. Закон Бредфорда. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Закон_Бредфорда (дата звернення: 30.07.2023).
18. Freeman's brought a world auction record for a William J. Stone printing of The Declaration of Independence. URL: <https://www.google.com/search?sxsrf=AB5stBh5lIRHpfbcw>

- KnTPnKm2ful U1rgdg:1690819295173&q=Declaration+of+Independence+copy&tbm=isch&source=univ&fir=Gxwruzlk1WuFM%25252CKj3mW4gs_Eq5AM%25252C_%25253BPVuyhz6dAZKx0M%25252CKT0k6AJcr82hRM%25252C_%25253BkphcQli1BFyTMM%25252CsywQzV7u_LoAtM%25252C_%25253ButKqq6LpWoLpEM%25252CtiUy9eREjKLTNM%25252C_%25253BMKllk-4aB9q9-M%25252CQClAmGYsTJkrBM%25252C_%25253BMM (дата звернення: 16.09.2023).
19. Peter The Great LS to Frederick I. URL: https://auction.universityarchives.com/auction-lot/peter-the-great-ls-to-frederick-i-diplomacy-for-n_0954A1E943 (дата звернення: 26.09.2023).
 20. Sold on Jul 8, 2023 for: Sign-in or Join (free & quick). URL: <https://historical.ha.com/itm/political/posters-and-broadsides-pre-1896/-/declaration-of-independence-/a/6275-42010.s?ic=hero-declarationOfIndependence-ClickHeroImage-6275-071323> (дата звернення: 16.09.2023).
 21. Abraham Lincoln Draft Notice Signed («Abraham Lincoln») as President of the United States with Related Document. URL: <https://historical.ha.com/itm/autographs/-civil-war-abraham-lincoln-draft-notice-signed-abraham-lincoln-as-president-of-the-united-states-with-related-document/a/6259-60204.s?ic=ih-clickButton-lincolnDraftNotice-viewItem-5536-011123> (дата звернення: 16.09.2023).
 22. Christies. URL: https://www.christies.com/en/events/classic-week/what-is-on?cid=EM_EML5410104494162664Hero-CTA-Button_1&COSID=43830054&cid=DM494876&bid=360318067 (дата звернення: 16.09.2023).
 23. Fine Books and Manuscripts, Including Americana. Part 2. URL: <https://www.sothebys.com/en/buy/auction/2023/fine-books-and-manuscripts-including-americana-part-2?locale=en> (дата звернення: 26.09.2023).
 24. Див., наприклад: Collectible Correspondence. URL: <https://www.ebay.com/itm/204403759270> (дата звернення: 26.09.2023).

Отримано 4 жовтня 2023 р.

REFERENCES

1. Unikalni dokumenty Natsionalnoho arkhivnoho fondu [Unique documents of the National Archival Fond]. Retrieved from: <https://archives.gov.ua/?uniq=1&s=> (accessed on July 30, 2023). [In Ukrainian].
2. Kuleshov S. Do problemy vidnesennia dokumentiv Natsionalnoho arkhivnoho fondu Ukrainy do unikalnykh [On the problem of classifying documents of the National Archival Fond of Ukraine as unique]. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva* [Studies in archival and documentary studies]. 2008. Vol. 16, pp. 15—29. [In Ukrainian].
3. Kyseliov L. A. Do problemy formuvannia Derzhavnogo reiestru unikalnykh dokumentiv Natsionalnoho arkhivnoho fondu [On the Problem of Formation of the State Register of Unique Documents of the National Archival Fond]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine]. 2011. No. 1, pp. 90—98. [In Ukrainian].
4. Popova L., Khromov A. Problema pravovoi vyznachenosti unikalnykh dokumentiv Natsionalnoho arkhivnoho fondu [The problem of legal certainty of unique documents of the National Archival Fond]. *Nashe pravo* [Our right]. 2021. No. 1, pp. 5—12. [In Ukrainian].
5. Boiko V., Kuleshov S. Rukhomi pamiatky istorii ta kultury v Derzhavnomu reiestri natsionalnoho kulturnoho nadbannia [Movable historical and cultural monuments in the State Register of National Cultural Heritage]. *Sotsium. Dokument. Komunikatsiia* [Society. Document. Communication]. 2023. No. 19, pp. 60—80. [In Ukrainian].

6. Boriak H. Arkhivni dokumenty na auktsionakh svitu yak nova zahroza natsionalnoi arkhivnii spadshchyni [Archival documents at world auctions as a new threat to national archival heritage]: materialy povidomlennia na 7-y Yevropeiskii konferentsii arkhiviv. Varshava, 18—20 travnia 2006 r. [Paper presented at the 7th European Conference on Archives. Warsaw, May 18—20, 2006]. Kyiv, 2006. 60 p. [In Ukrainian].
7. Kovtaniuk Yu.S. Normatyvno-pravove rehuliuвання otsyfruvannya fondiv zakladiv kultury yak vymoha dlia rozbudovy derzhavnykh intehtsiinykh elektronnykh resursiv natsionalnoho istorychnoho ta kulturnoho nadbannia [Regulatory and Legal Regulation of Digitization of Collections of Cultural Institutions as a Requirement for the Development of State Integration Electronic Resources of the National Historical and Cultural Heritage]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2023. Iss. 31, pp. 379—406. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/rksu.31.379>
8. Polozhennia pro Derzhavnyi reiestr natsionalnoho kulturnoho nadbannia: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 12 serp. 1992 r. No. 466 [Regulations on the State Register of National Cultural Heritage : Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated September 12, 1992, No. 466]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-92-p#Text>. [In Ukrainian].
9. Polozhennia pro poriadok vidnesennia dokumentiv Natsionalnoho arkhivnoho fondu do unikalnykh dokumentalnykh pamiatok, vkluchennia yikh do Derzhavnoho reiestru natsionalnoho kulturnoho nadbannia, a takozh yikh zberihannia : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 20 zhovt. 1995 r. No. 853. [Regulations on the procedure for classifying documents of the National Archival Fond as unique documentary monuments, including them in the State Register of National Cultural Heritage, and their storage : Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated October 20, 1995, No. 853] *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine]. 1995. Nos. 4—6, pp. 22—23. [In Ukrainian].
10. Metodyka hroshovoi otsinky dokumentiv Natsionalnoho arkhivnoho fondu : zatverdzheno nakazom Derzhavnoho komitetu arkhiviv Ukrainy, Fondu derzhavnoho maina Ukrainy 28.03.2005 No. 34/683 : zareiestrovano v Ministerstvi yustytzii Ukrainy 25 chervnia 2005 roku za № 692/10972. [Methodology of monetary valuation of documents of the National Archival Fond : approved by the order of the State Committee of Archives of Ukraine, State Property Fund of Ukraine on March 28, 2005, No. 34/683 : registered with the Ministry of Justice of Ukraine on June 25, 1995, No. 692/10972] : Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0692-05> (accessed on July 30, 2023). [In Ukrainian].
11. Sotheby's Catalogues of Western Manuscripts and Miniatures. 1990. Retrieved from: <https://online-library.website/sothebys-1990-western-manuscripts-mini.pdf> (accessed on July 30, 2023).
12. Uzdenikov V. Monety Rossii 1700—1917 [Coins of Russia 1700—1917] / V.L. Yanina (Ed.). Moscow: Collectors books; IP media inc. (Hungary), 2004. 498 p. [In Russian].
13. Smerda J. Denáry: katalog minci českeho státu od X. do počátku XIII. Století. Brno, 1996. 155 s.
14. Haidai O., Khavarivskiy B. Bifony [Biphones]. Ternopil, 1995. 52 p. [In Ukrainian].
15. Dilovodstvo i arkhivna sprava. Terminy ta vyznachennia poniat [Record keeping and archival affairs. Terms and definitions of concepts]: DSTU 2732:2023. [As a substitute DSTU 2732:2004 ; in effect from January 3, 2024]. Kyiv, 2024. III, 28 p. [In Ukrainian].
16. Fond 14. Inventory 9. Unit 838. 108 fols. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.

17. Zakon Bredforda [The Bradford Act]. Retrieved from: https://uk.wikipedia.org/wiki/Закон_Бредфорда (accessed on July 30, 2023). [In Ukrainian].
18. Freeman's brought a world auction record for a William J. Stone printing of The Declaration of Independence. Retrieved from: https://www.google.com/search?sxsrf=AB5stBh5lIRHpfbwKn_TPNKm2fulU1rgdg:1690819295173&q=Declaration+of+Independence+copy&tbm=isch&source=univ&fir=Gxwruzlk1WuFM%25252CKj3mW4gs_Eq5AM%25252C_%25253BPVuyhz6dAZKx0M%25252CKT0k6AJcr82hRM%25252C_%25253BkphcQli1BFyTMM%25252CsywQzV7u_LoAtM%25252C_%25253ButKqq6LpWoLpEM%25252CtiUy9eRejKltnM%25252C_%25253BMKllk-4aB9q9-M%25252CQClAmGYsTJkrBM%25252C_%25253BMM (accessed on September 16, 2023).
19. Peter The Great LS to Frederick I. Retrieved from: https://auction.universityarchives.com/auction-lot/peter-the-great-ls-to-frederick-i-diplomacy-for-n_0954A1E943 (accessed on September 26, 2023).
20. Sold on Jul 8, 2023 for: Sign-in or Join (free & quick). Retrieved from: <https://historical.ha.com/itm/political/posters-and-broadsides-pre-1896-/declaration-of-independence-/a/6275-42010.s?ic=hero-declarationOfIndependence-ClickHeroImage-6275-071323> (accessed on September 16, 2023).
21. Abraham Lincoln Draft Notice Signed ("Abraham Lincoln") as President of the United States with Related Document. Retrieved from: <https://historical.ha.com/itm/autographs/-civil-war-abraham-lincoln-draft-notice-signed-abraham-lincoln-as-president-of-the-united-states-with-related-document/a/6259-60204.s?ic=ih-clickButton-lincolnDraftNotice-viewItem-5536-011123> 22 (accessed on September 16, 2023).
22. Christies. Retrieved from: https://www.christies.com/en/events/classic-week/what-is-on?cid=EM_EML5410104494162664Hero-CTA-Button_1&COSID=43830054&cid=DM494876&bid=360318067 (accessed on September 16, 2023).
23. Fine Books and Manuscripts, Including Americana. Part 2. Retrieved from: <https://www.sothebys.com/en/buy/auction/2023/fine-books-and-manuscripts-including-americana-part-2?locale=en> (accessed on September 26, 2023).
24. Look, for example: Collectible Correspondence. Retrieved from: <https://www.ebay.com/itm/204403759270> (accessed on September 26, 2023).

Received on October 4, 2023

Vita Boyko

Ukrainian Research Institute of Archival Affairs and Records Keeping (Kyiv, Ukraine)

E-mail: vitaminzik5@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5725-9641

MONETARY VALUATION OF ARCHIVAL DOCUMENTS AS METHOD OF DETERMINING THEIR VALUE CATEGORIES

The purpose of the study. The article proposes a methodology for determining the value categories of archival documents by means of their monetary valuation. **The methodology of** the article is based on the use of general scientific methods, in particular, systematic, conceptual analysis, retrospective and comparative. **The scientific novelty of the article** is to provide an innovative list of value categories of archival documents. The author hypothesizes that determination of the boundaries of value categories of archival documents is possible only if they are monetized, since it is hardly possible to formulate their qualitative features in the definitions of these categories. Using the example of statistical data on monetary valuation of

the most valuable archival documents by expert inspection commissions of state archival institutions of Ukraine, the author shows the methodology of differentiation of archival documents into three value categories: extremely rare, rare and especially valuable. Recommendations are made to change the approach to ranking archival documents by their value in the Methodology of monetary evaluation of documents of the National Archival Fond. **Conclusions.** The author proposes the following classification of archival documents by value categories: unique, extremely rare, rare, especially valuable, valuable, and massive. Based on the data of monetary valuation of the most valuable archival documents for 2009, kept by state archival institutions of Ukraine, the array is built and ranked from the highest to the lowest valuation. Processing of this array with the help of S. Bradford—B. Vickery regularity made it possible to outline the boundaries of three value categories of archival documents — extremely rare, rare and especially valuable. Based on the table of rank division of archival documents according to their monetary valuation in the Methodology of monetary evaluation of documents of the National Archival Fond, the rank limits of monetary valuation of archival documents were specified in accordance with the categories of value of archival documents proposed by the author as of 2009. By multiplying the inflation index of each year by the indicators of value of archival documents in the collection, it is possible to determine the limits of value of each value category up to 2022 inclusively. It is proposed to make these changes to the Methodology of monetary evaluation of documents of the National Archival Fond. Current sales of archival documents at foreign auctions preserve the limits of the ranks of the above value categories.

Key words: archival documents, value categories of archival documents, monetary evaluation of documents of the National Archival Fond, monetary evaluation of archival documents, ranking of archival documents, auctions of archival documents, state archival institutions.

<https://doi.org/10.15407/rksu.34.145>

УДК 027.54(477-25)НБУВІР:025.171:[930.253:[329.733:051.2]](092)(477)

Лариса Гарбар, кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу фондів рукописної
спадщини Інституту рукопису, Національна бібліотека
України імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)
E-mail: GarbarLV@ukr.net
ORCID: 0000-0001-9733-2682

АРХІВНЕ ДЖЕРЕЛО ПАМ'ЯТІ ЗВ'ЯЗКОВОЇ ГОЛОВНОКОМАНДУВАЧА УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ РОМАНА ШУХЕВИЧА: З НАГОДИ СТОЛІТТЯ ДАРІЇ ГУСЯК

Мета роботи — укладання біографії та огляд архівної спадщини Дарії Юріївни Гусяк, громадської діячки, зв'язкової Головнокомандувача Української повстанської армії генерал-хорунжого Романа Шухевича. **Методологія** дослідження ґрунтується на застосуванні загальнонаукових методів систематизації та класифікації, принципах історизму, об'єктивності та ретроспективного аналізу. **Наукова новизна**. Уперше представлений життєпис Дарії Гусяк, надано характеристику її громадської діяльності та репрезентовано склад особового архіву діячки в контексті націєцентричних інтенцій. **Висновки**. Здійснене нами комплексне вивчення опублікованих джерел, присвячених Дарії Юріївні Гусяк, активній учасниці Організації українських націоналістів — Української повстанської армії, зв'язковій Головнокомандувача Української повстанської армії генерал-хорунжого Романа Шухевича, громадській діячці, та документів її особового архіву дало змогу реконструювати життєвий шлях цієї незламної Жінки. Також проаналізовані матеріали поглиблюють знання про низку видатних персоналій українського Руху Опору, зокрема про Романа Шухевича, Михайла Сороку, жінок-патріоток Катерину Зарицьку, Ольгу Ільків, Галину Дідик, Марту Пашківську, Ірину Савицьку та багатьох інших борців

Цитування: Гарбар Л. Архівне джерело пам'яті зв'язкової Головнокомандувача Української повстанської армії Романа Шухевича : з нагоди століття Дарії Гусяк. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 3 (34). С. 145—158. <https://doi.org/10.15407/rksu.34.145>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

за незалежність України. Особовий архів Дарії Гусяк, переданий до Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, наразі знаходиться на етапі науково-технічного опрацювання і невдовзі стане доступним для широкої наукової та громадської спільноти. Сподіваємося, що цей документальний комплекс дозволить дослідникам зануритися в історію країни й життя людей, відданих ідеалам боротьби та служіння Українській державі та її народу, вивчати зв'язки патріотичних сил України та діаспори по всьому світу та визначити їхню роль в інтеграції України у світове демократичне співтовариство.

Ключові слова: Дарія Гусяк, Роман Шухевич, біографістика, особовий архівний фонд, Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Актуальність дослідження. «Настане час, і все одно історична правда проторує собі шлях... Нехай через 10, 20 років, але правда про УПА проторує собі шлях» [1, с. 4]. Ці слова належать синові Головного командира Української повстанської армії (далі — УПА), члена Організації українських націоналістів (далі — ОУН) Романа Шухевича — Юрію Шухевичу, активному громадському діячеві, заарештованому органами НКВС у віці 15 років та ув'язненому мало не на 40 років лише за те, що був українцем і сином свого батька. Фізично виснажений і з майже втраченим зором, він лишився незламним, як і тисячі українців — колишніх вояків УПА та дисидентів, які в борні за незалежність України вивчали географію СРСР не за атласами, а за назвами тюрем та виправних таборів.

Наукова неупереджена оцінка та осмислення суспільством місця й ролі ОУН та УПА не лише в українському, а й загальноєвропейському рухові опору тоталітарним режимам дає можливість з'ясувати витоки та етапи політичних трансформацій 1940—1950-х років на теренах Центрально-Східної Європи, а також окреслити причетність до них українського фактора. Тема однієї з трагічних сторінок вітчизняної та європейської історії — боротьби ОУН та УПА проти радянської тоталітарно-репресивної машини — пережила часи гарячих дискусій на теле- та радіоканалах, неоднозначних публікацій у пресі й після перемоги Помаранчевої революції 2004 року знайшла своє відображення в низці міжнародних наукових конференцій і значній кількості наукових публікацій та збірників документів. Для архівної системи України надважливим завданням в умовах сучасної війни України з Московією залишається пошук та збереження архівної спадщини визначних постатей, що витворить і збагатить ґрунт для подальших наукових досліджень історії українських визвольних змагань [2]. Аналіз їхньої ролі в подіях, які відбувалися в роки московсько-комуністичного панування на теренах України, наповнює актуальним змістом інформаційний простір, формує націєцентричні концепції суспільства, ламає стереотипи старшого покоління, наві'язані радянською ідеологічною машиною.

Це, звичайно, передусім стосується таких легендарних діячів, як Степан Бандера, Євген Коновалець, Роман Шухевич, дослідженню діяльності

яких протягом багатьох десятиліть протистояла кремлівська агентура в Україні, проте нарешті постало на часі й встановлення та вивчення персоналій з їхнього оточення, зокрема жінок-патріоток, які також відігравали важливу роль в організаційній системі ОУН—УПА.

У 2024 році виповнилося 100 років від дня народження легендарної зв'язкової Головнокомандувача Української повстанської армії генерал-хорунжого Романа Шухевича, члена Конгресу Українських Націоналістів, кавалера Ордону княгині Ольги III ступеня Дарії Юріївни Гусяк (псевдо — «Дарка», «Нуся»). Залучення до широкого суспільного обігу документів з особового архіву цієї жертвовної та мужньої жінки, до складу якого входять спогади про Головного командира Української повстанської армії Романа Шухевича, а також її епістолярна спадщина, що охоплює репрезентативне коло однодумців в Україні та закордоном, сприятиме формуванню концептів національного відродження.

Аналіз досліджень і публікацій. Короткі біографічні відомості про життя та діяльність Дарії Гусяк відображені в довідниках, присвячених історії УПА та жінкам — учасницям української національно-визвольної боротьби 1940—1950-х років, а також у низці газетних статей [3—8].

Мета дослідження — представити розгорнутий життєпис фондоутворювачки, надати стислий огляд складу особового архівного фонду Дарії Юріївни Гусяк (ф. 452), який надійшов у серпні 2023 року на постійне зберігання до Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), та визначити інформаційний потенціал документів архіву.

Виклад основного матеріалу. *Моє життя цікаве тим, що воно зіткнулося, перетялося з долями таких особистостей, які сьогодні можемо назвати історичними постатями,* — написала Дарія Юріївна у своїх спогадах, які зберігаються нині у складі її особового фонду в ІР НБУВ. Отож тут і далі будемо ілюструвати та підтверджувати наш виклад уривками зі споминів Дарії Юріївни, адже її життя є не лише приватною біографією, а й важливою сторінкою реальної історії України.

Дарія Гусяк народилася 4 лютого 1924 року у Трускавці поблизу Львова в заможній родині січового стрільця, керівника Товариства «Сільський господар». Змалку Дарію виховували в національно свідомих та глибоко патріотичних традиціях краю, де майже кожна українська родина була причетна до Руху Опору. Зі створенням ОУН у 1929 році на чолі з Євгеном Коновальцем протистояння української громади з польською владою набуло конкретних організаційних форм і методів. Мати Дарії Гусяк — Марія доводилася двоюрідною сестрою оунівцю Дмитру Данилишину, який разом зі своїм побратимом Василем Біласом у листопаді 1932 року здійснив напад на польське поштове відділення в Городку-Ягеллонському, щоби забезпечити фінансові можливості для борні ОУН. Обоє було спіймано.

Знищення польською владою в тюрмі Бригідки безстрашних юнаків неабияк вплинуло на Дарію Гусяк та її товаришів. У цей час дівчинка навчалась у Трускавці в народній школі.

Пам'ятаю, з якою увагою люди стежили за ходом суду над нашими героями. Багато сусідів збиралося в нашій хаті, і батько читав з газет все, що стосувалося цієї справи. Вирок всіх свідомих українців приголомшив. Діти по своєму реагували на ці події. Моїм однокласником був Мирослав Білас. Він не був близькою людиною Василю Біласу, — це була інша гілка, але вчителька польської мови, польська шовіністка, зненавиділа цього хлопця за це прізвище, знайшла можливість проявити своє почуття. Він чогось не знав чи зле диктант написав, і вона стукнула його головою об лавку, і у нього потекла кров з носа. Відтоді зародилася думка про помсту.

У 1940 році, під час першої окупації радянськими військами земель Галичини, батько Дарії був заарештований органами НКВС, звинувачений в українському націоналізмі та на сімнадцять років засланий до казематів російського Архангельська. З тих пір дружина та три доньки — Олександра, Дарія та Зіновія більше нічого про нього не дізнаються, проте ще з більшим завзяттям прагнутимуть здобуття волі для України.

Арешт у липні—серпні 1941 року організаторів проголошення 30 червня у Львові Акту державності України змусив керівників ОУН прискорити розробку нової стратегії боротьби за державну незалежність України, а саме інтегрувати український визвольний рух у спільну боротьбу за національну незалежність усіх поневолених радянською та нацистською тоталітарними імперіями народів Центрально-Східної Європи під гаслом «Свобода народам! Свобода людині!». На думку професора Юрія Сливки, поява УПА на історичній арені була закономірним результатом тих міжнародно-політичних процесів, які склалися напередодні та під час Другої світової війни, спонукали український народ до боротьби за власну державність [9, с. 5].

Німецька окупація принесла українцям розчарування, бо не здійснилися надії на те, що ця війна допоможе здобути незалежність. Реакція німецького уряду на 30 червня (проголошення відновлення Державності) говорила сама за себе. В ці роки і був організований збройний спротив спершу проти німців, відтак проти більшовиків, — напише Дарія Гусяк у своїх спогадах.

У 1943 році Дарія закінчила торговельну школу у Дрогобичі та в рідному Трускавці стала працювати помічником бухгалтера в місцевому кооперативі.

Приблизно з 1939 року Дарія через родинні зв'язки підтримувала контакти з членами ОУН. У батьківській хаті, яка фактично стала центром оунівської діяльності, відбувалися наради. Активним організатором УПА був кузен Дарії по лінії батька — Роман Різник (псевдо — «Макомацький», син батькової сестри Наталії). Саме він залучив Дарію до співпраці з ОУН. Ще двоє братів Різників теж були членами ОУН. Вони доручали дівчині за-

купувати необхідні упівцям речі, збирати інформацію та пресу. Не раз доводилося виконувати й прямі доручення Романа Шухевича. Так Дарія познайомилася з іншими зв'язковими Головного Командира — Ольгою Ільків, Галиною Дідик, Мартою Пашківською та Іриною Савицькою. У 1946 році доля тісно поєднала її життєвий шлях з легендарною Катериною Зарицькою. Від неї отримала своє перше завдання та інструкції з організації хатикриївки. У 1947 році, щоб уникнути арешту органами НКВС, родині Гусяків довелося продати власний будинок та перейти на нелегальне становище.

У цей час було викрито хату в Княгиничах Рогатинського р-ну, яку раніше було легалізовано для перебування Романа Шухевича, та заарештовано Катерину Зарицьку, яка ту хату зорганізувала. За завданням ОУН Дарія Гусяк підшукала придатну хату в с. Грімне Комарнянського р-ну на Львівщині, де стала мешкати разом з матір'ю та Мартою Пашківською, нібито сестрою мами, за фіктивними документами переселенців з Польщі. Для Провідника УПА спорудили криївку. Так було влаштовано підпільну хату, де постійно перебував узимку 1947—1948 років Роман Шухевич. Дарія Гусяк стала його особистою зв'язковою, а після викриття й цієї хати зорганізовувала помешкання в с. Зимновідка, а пізніше — у с. Білогорша. За завданням Провідника виїздила до Москви, Полтави та Києва.

Важливими для дослідників архівної спадщини Дарії Гусяк стануть спогади про Романа Шухевича, зокрема чернетка її виступу перед молоддю в м. Самбір 5 березня 1998 року, де розкрито образ Головного командира УПА — патріота, людини високо духовної, вельми освіченої, з глибокою внутрішньою культурою:

Тоді, коли я вперше побачила гол. Командира, йому було 40 років і для мене, 23-річної дівчини, це була людина старшого покоління... В підпіллі було немало чемних, культурних, ввічливих людей. Але в скромній поведінці, в його мові, манерах було щось особливе, що говорило про високий інтелект, інтелігентність, людяність і доброту.

Пригнічений стан, в якому перебував на той час Роман Шухевич, був пов'язаний з арештом сина Юрка та великими втратами побратимів-підпільників, що й призвело до серйозної хвороби серця, відтак необхідності лікування у Львові, а згодом — в Одесі.

Ми всі переживали смерть кожного повстанця, і провідник болісно сприймав ці втрати, але приховував це... Взагалі провідник був веселої вдачі, любив жарти, тонко відчував гумор, був музикантом, мав абсолютний слух, тому в гурті повстанців звучали і жарти, і пісні. Я уже згадувала про скромність. Скромність, в якій не було ні йоти штучності, була вродженою рисою цієї надзвичайної людини. Завше підтягнутий і поголений, одяг і взуття чисті, але скромні, скромніші, аніж у деяких елегантів-повстанців — і такі були — відсутність всяких відзнак. Харчувався як і повстанці, нарівні з усіма терпів невгоди. Не дивно, що хлопці дуже любили і поважали свого

командира, а отже і дисципліна була не нав'язана, а така, що впливала з внутрішнього бажання і потреби. В його присутності повстанці почували себе вільно, розмова велася невимушена. Навіть в цих підпільних нелегких умовах провідник дбав про підвищення освітнього рівня повстанців, вів розмови на політичні теми. В зимовий період кожна група забезпечувала себе відповідною літературою, працювали згідно з підготовленою програмою.

З юних літ мав молодий Шухевич нахил до військової справи і при кожній нагоді вдосконалювався, збагачуючись знанням з цієї ділянки. Але не слід розглядати нашого героя виключно як майстра військової справи. Шухевич був і політиком, і психологом, і неперевершеним організатором. Ці таланти допомагали йому у найвідповідальніший час. Згадаймо такі 3 періоди. До 39 р. на протязі кількох років Шухевич на Закерзонні створив таку кадрову і матеріальну базу, яка іншим і не снилася. А як успішно з розрізнених груп Української національної самооборони була створена УПА. Для того треба було покорити тих всіх отаманів, кожен з яких хотів бути головним. І це вдалося зробити геніальному організаторові. А згадаймо УГВР, створену з представників різних партій і організацій (на 3 десятка членів лише 8 членів ОУН), нерідко і таких, які не схвалювали збройну визвольну боротьбу або сумнівалися в її доцільності. Це ж треба було об'єднати ці сили на основі спільної ідеї. Це зумів зробити головний командир УПА із своїми побратимами — друзями по організації.

На пропозицію Головного командира на Великдень 1948 року Дарія Гусак урочисто склала присягу, і її разом з Галиною Дідик та Мартою Пашківською у присутності великої кількості повстанців було прийнято до лав ОУН. Присягу приймав сам Роман Шухевич. Не кожен міг стати членом ОУН. Це мала бути насправду дуже свідомо, віддана і жертвна людина. Героїзм, постійний ризик і самозречення українських вояків зміцнювали національний волелюбний дух, адже радянська репресивна машина намагалася знищити кожного, хто був дотичний до ОУН—УПА. І хоча найвищі чини НКВС убачали своїм головним завданням фізичне знищення Головного Провідника, під ризиком смерті постійно знаходилися й особисті охоронці Романа Шухевича, й жінки-зв'язкові, які і вдень і вночі тримали при собі як зброю, так і отруту на випадок арешту. Жінку-підпільницю не лякали ні голод, ні холод, ні марево смерті, бо для цілого українського народу вона беззастережно ідейний воїн і до останнього віддиху рішена стояти на довіреному їй пості [10].

2 березня 1950 року радянська влада заарештувала Дарію Гусак під час її короткого, за завданням Провідника, візиту до Львова. Понад десяток слідчих катували, підкуповували обіцянками звільнення її та матері, яку схопили раніше і яка перебувала в цій самій тюрмі на Лонцького, і знову били по вухах, руках і ногах наручниками, палицями і пасами, затискали пальці у дверях. Дарія не кричала й не плакала, а лише молила-

ся. Коли за тонкою перегородкою піддавали жорстоким тортурам маму, у неї почалися слухові галюцинації, які продовжувалися потім упродовж багатьох років. У 1951 році була перевезена до Києва, де так само зазнавала катувань і принижень, але місце перебування головного командира УПА так і не повідомила.

1 грудня 1951 року за рішенням комісії Особливої наради при МДБ СРСР Дарія Юріївна Гусяк була засуджена за ст. 54-І «а» та 54-ІІ КК УРСР до 25 років позбавлення волі. На заслання опинилися й мати та молодша сестра Олександра.

Дарія Гусяк відбувала покарання у Верхньо-Уральську Челябінської області, а згодом у Володимирській тюрмі. В одній камері з нею відбували свої 25-річні терміни Катерина Зарицька й Ольга Ільків. І хоча максимальний термін ув'язнення в тодішньому СРСР становив у 1960-х 15 років, їхні вироки не переглядалися. Під тиском світової громадськості в 1969 році тюремне ув'язнення замінили на табір суворого режиму, її перевели до Мордовії, у село Барашево. Тож після 19 років перебування в кам'яному мішку Володимирської в'язниці Дарія змогла доторкнутися до землі, вдихнути чисте повітря. Жінки сіяли квіти навколо табірних бараків.

Дарія Гусяк відбула весь термін покарання, звільнившись у березні 1975 року — на 51-му році життя. Дозволу на повернення до Львова не отримала, як і її подруга Катерина Зарицька. Остання запросила її до своєї оселі у Волочиську на Хмельниччині. Влаштувалася на роботу до кравецької майстерні, а весь вільний час разом з подругою присвячувала допомозі ув'язненим — удвох пакували бандеролі, писали листи підтримки. Кадебісти змушували сусідів шпигувати за жінками, а ще «били вікна і жбурляли в хату каміння, ламали кущі троянд на маленькому подвір'ї, вимащували смолою двері і ганок, кидали у поштову скриньку листи з погрозами». Коли Катерина Зарицька важко захворіла, доглядала вірну, віддану подругу до останнього її подиху [5, с. 4].

На початку 1990-х Дарія Гусяк активно поринула в політичне життя. Вона — почесний член Головної бурави Братства УПА, член Проводу Конфедерації українських націоналістів (КУН), голова Ліги українських жінок [3, с. 27]. Займалась організацією осередків ОУН у Волочиську, Підволочиську, Тернополі, Хмельницькому. Користуючись безкоштовним проїздом для пенсіонерів в електричках, об'їздила вздовж і впоперек майже всю країну, поширюючи знання та головну ідею ОУН та УПА — національне відродження української держави. У колі друзів, пліч-о-пліч з колишніми в'язнями сумління сталінсько-брежнєвських таборів та членами їхніх родин виборювала українську незалежність.

Коли в 1996 році на Других Зборах Конгресу Українських Націоналістів Слава Стецько ініціювала створення жіночої громадської організації з метою активізації українського жіноцтва, піднесення національної

свідомості та залучення жінок до державотворчого процесу, Дарія Гусяк охоче взялася за цю справу і створила Всеукраїнську Лігу Українських Жінок (ВЛУЖ), стала її головою. За мету для себе і для всієї організації ставила виховання підростаючого покоління в патріотичному дусі на зразках життя та боротьби українських національних героїв. На численних тематичних просвітницьких, мистецьких та літературних заходах діячка виступала зі своїм полум'яним словом, згадуючи побратимів по боротьбі. Її публікації присвячені Роману Шухевичу, Олексі Гасину, Михайлу Сороці, Катерині Зарицькій [11—13].

Як голова ВЛУЖ Дарія Гусяк щороку проводила в Києві наради з представницями різних областей України для координації дій, представляла цю організацію в Національній Раді Жінок України (НРЖУ), брала участь у з'їздах та культурно-просвітницьких акціях, виступала на міжнародних науково-практичних конференціях як в Україні, так і поза її межами. Збереглися фото урочистих заходів, коли вона в лютому 2000 року на запрошення Об'єднання Жінок Оборони Чотирьох Свобід України в США (ОЧСУ) брала участь у відзначеннях Свята Героїнь у США, побувавши при цьому в сімох містах країни. 2—6 липня 2000 року Дарія Юріївна була членом делегації НРЖУ на XXIX Генеральній асамблеї Міжнародної ради жінок у Гельсінкі (Фінляндія). У 2002 році виступала на VIII конференції Світової Федерації Українських Жіночих Організацій (СФУЖО) у США та на святкуванні 60-ліття УПА в Канаді.

Під керівництвом Дарії Гусяк членкині Львівської обласної організації ВЛУЖ протягом багатьох років займалися пошуково-дослідницькою роботою. Зокрема, ними було підготовлено та видано три томи біографічного словника «Українська жінка у визвольній боротьбі 1940—1950 рр.» (2004—2009). Меценатом даної ініціативи став пан Мирон Барабаш, директор канадської фундації «Прометей» (Торонто).

У хаті в с. Грімне Комарнянського р-ну на Львівщині, поруч із церквою Преображення Господнього, у жовтні 2007 року було відкрито музей підпільного штабу УПА генерала Романа Шухевича. Ініціаторкою його створення стала Дарія Гусяк. В її архіві зберігається фото хати в с. Білогорща поблизу Львова, де взимку 1949—1950 рр. переховувався, а 5 березня 1950 року загинув Роман Шухевич. 23 жовтня 2001 року в цьому будинку відкрито музей, а 1 січня 2024 року внаслідок влучання російського БпЛА він був повністю зруйнований. Уціліло лише бронзове погруддя генерала — як символ незламності українського духу. Ще один музей — «Конспіративна квартира Романа Шухевича у Княгиничах» — був урочисто відкритий 30 червня 2007 року.

У 2008 році Президент України Віктор Ющенко нагородив Дарію Гусяк орденом Княгині Ольги III ступеня, у 2010 році Львівська міська влада відзначила орденом Лева. Указом Президента України від 19 серпня 2016 року

№ 336/2016 її було нагороджено ювілейною медаллю «25 років Незалежності України», Світовою федерацією українських жіночих організацій — відзнакою «Берегиня українського роду».

Наприкінці літа 2023 року, на роковини смерті світлої пам'яті Дарії Гусяк, документи її приватного архіву надійшли до фондів ІР НБУВ як дар від родини Катерини Михайлівни Зарицької — невістки Люби Сороки та онуки Устини Сороки, під опікою яких Дарія Юріївна мешкала у Львові з 1995 року.

До складу особового архіву Дарії Гусяк входять: біографічні (особові) документи (автобіографія, закордонний паспорт, трудова книжка, атестат зрілості, посвідчення, диплом, членські квитки; довідка про реабілітацію, грамоти, подяки, ухвала про надання житла); рукописні праці про УПА, діаспору, націоналізм, Союз політв'язнів України, Романа Шухевича, Катерину Зарицьку, Михайла Сороку та ін.; виступи, звернення, публікації діячки; документи (статут, свідоцтво про реєстрацію, витяги з протоколів) Всеукраїнської Ліги українських жінок; документи Конгресу Українських Націоналістів; документи Всеукраїнського Братства УПА; листування ВЛУЖ (з діаспорою та Україною); листування Дарії Гусяк (з діаспорою та Україною); документи інших осіб: довідки Катерини Зарицької та Галини Дідик про відбуття покарання; тези доповідей, виступів інших осіб про жіночий рух; світлини Дарії Гусяк та її близького оточення; історичні фотодокументи сподвижників діячки по українському патріотичному руху тощо.

Ця мудра, неймовірно сильна й незламна духом Жінка, на долю якої випали виняткові випробовування, звертаючись у 1998 році до молоді, виголосила слова, які нині, під час російсько-української війни, не втратили своєї актуальності, передусім для освітян та наукової спільноти:

...Роман Шухевич на 18 році життя був членом УВО, а в 29 став членом ОУН і очолив згодом бойову референтару. Бандера в 23 роки був краєвим провідником. Стецько на 29 р. життя очолив уряд відновленої держави 41 р. 30 червня...

...В першій половині 20-го століття Боже Провидіння дарувало українській нації 4-ох визначних лідерів — Коновальця, Бандеру, Стецька, Шухевича, які продемонстрували всім своїм свідомим життям здатність відродити кращі традиції визвольних змагань, виплекати бойовий дух і підняти нарід на боротьбу за волю і державність.

Кожен з цих лідерів вписав в нашу історію золоті сторінки, кожний наступний примножував і розвивав досягнення попереднього, вносив свій особистий вклад в загальну визвольну справу, і в результаті мали ми кульмінаційну точку — всенародну збройну боротьбу проти двох потужних окупантів — фашистської Німеччини і Російської імперії з большевицьким терором, який перемагав фашизм. Цю боротьбу зорганізував і очолив талановитий військовий — генерал-хорунжий Роман Шухевич (Тарас Чупринка)...

Чи є сьогодні на Україні лідер, який би міг об'єднати всі патріотичні сили? Нема. Природа не смітить геніями. Може ще підростає. Тож допоможіть подолати те, що стає на заваді до справжнього відродження, до створення такої атмосфери, в якій молодь могла в собі розвинути ті якості, які піднесли б її на вершини. Допоможіть їм вивчити свою історію, історію боротьби багатьох поколінь і її героїв, щоб молодь змогла відродитися і завершити справу тих, які не змогли здобути незалежність, хоч віддали за неї життя.

Наукова новизна. Уперше представлений життєпис, схарактеризовано громадську діяльність та репрезентовано склад особового архіву Дарії Гусяк.

Висновки. Здійснене нами комплексне вивчення опублікованих джерел, присвячених Дарії Юріївні Гусяк, активній учасниці Організації українських націоналістів — Української повстанської армії, зв'язковій Головнокомандувача Української повстанської армії генерал-хорунжого Романа Шухевича, громадській діячці, та документів її особового архіву дало змогу реконструювати життєвий шлях Д. Гусяк. Також проаналізовані матеріали поглиблюють знання про низку видатних персоналій українського Руху Опору, зокрема про Романа Шухевича, Михайла Сороку, жінок-патріоток Катерину Зарицьку, Ольгу Ільків, Галину Дідик, Марту Пашківську, Ірину Савицьку та багатьох інших борців за незалежність України. Особовий архів Дарії Гусяк, переданий до Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, наразі знаходиться на етапі науково-технічного опрацювання і невдовзі стане доступним для широкої наукової та громадської спільноти. Сподіваємося, що цей документальний комплекс дозволить дослідникам зануритися в історію країни та життя людей, відданих ідеалам боротьби та служіння Українській державі та її народу, вивчати зв'язки патріотичних сил України та діаспори по всьому світу та визначити їхню роль в інтеграції України у світове демократичне співтовариство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Юрій Шухевич : «Правда про УПА проторує собі шлях...» (розмову записав Юрій Коваль) // День. Київ, 2002. 10 жовтня. № 184. С. 2, 4.
2. Папакін Г. Джерела з історії українських визвольних змагань 1939—1956 років в архівах України : специфіка, стан і перспективи дослідження // Українська Повстанська Армія інакше (в літературі, мистецтві, культурі) / Ukrajinská povstalecká armáda jinak (v literatuře, umění a kultuře). Прага / Praha 2011, s. / с. 107—125.
3. Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943—49: Довід. другий. Нью-Йорк, 1995. С. 26—27.
4. Нагірняк З. «І повірила в диво, що Україна встане» (інтерв'ю з Дарією Гусяк) // Нескорена берегиня. Жертви московсько-комуністичного терору ХХ сторіччя. Тонто—Київ, 2002. С. 170—171.
5. Гусяк Дарія // Українська жінка у визвольній боротьбі (1940—1950 рр.) : Бібліографічний довідник / упоряд. Мудра Н. Вип. 1. Львів, 2004. С. 37—38.

6. Сорока Л. Нескорена зв'язкова голокомандувача УПА Тараса Чупринки (Р. Шухевича). «Не хочеш ні слави, ні заплати...» : До 80-річчя від дня народження Одарки Гусяк // *За вільну Україну*. 2004, 3 лют.
7. Купчик Л. Життя як самопожертва // *Львівська газета*. 2005, 26 жовт.
8. Зайцев Ю.Д. Гусяк Дарія Юріївна // *Енциклопедія Сучасної України* [Електронний ресурс]. Київ, 2006. Режим доступу : <https://esu.com.ua/article-24966>. Останнє поновлення : 2022.
9. Сливка Ю. У пошуках історичної правди // *Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів*. Львів, 2004. С. 5—13.
10. Марта Н. Жінка в українському визвольному русі (3 власних спостережень) // *Українська Повстанська Армія. Збірка документів за 1942—1950 рр. Частина перша*. Б. м. в., 1957. С. 88—102.
11. Гусяк Д. Нескорені Катерина Зарицька і Михайло Сорока // *Визвольний шлях*. Лондон, 1990. Кн. 10. С. 1203—1209.
12. Гусяк Д. Роман Шухевич і Олекса Гасин // Дем'ян Г. Генерал УПА Олекса Гасин — «Лицар». Львів, 2003.
13. Одарка Гусяк. Роман Шухевич — людина особлива // *Роман Шухевич : постать на тлі доби Воюючої України*. Тернопіль, 2005. С. 289—293.

Отримано 30 січня 2024 р.

REFERENCES

1. Yurii Shukhevych : "Pravda pro UPA protoruie sobi shliakh..." (rozmovu zapysav Yurii Koval) [Yurii Shukhevych : "The truth about the UPA is making its way..." (conversation recorded by Yurii Koval)]. *Den* [Day]. Kyiv, 2002. October 10. No. 184, pp. 2, 4. [In Ukrainian].
2. Papakin H. Dzherela z istorii ukrainskykh vyzvolnykh zmahan 1939—1956 rokov v arkhi-vakh Ukrainy : spetsyfika, stan i perspektyvy doslidzhennia [Sources from the history of the Ukrainian liberation struggles of 1939—1956 in the archives of Ukraine: specifics, status and prospects of research] // *Ukrainska Povstanska Armii inakshe (v literaturi, mystetstvi, kulturi) / Ukrajinská povstalecká armáda jinak (v literatuře, umění a kuituře)* [The Ukrainian Insurgent Army differently (in literature, art, culture)]. Prague / Praha, 2011. Pp. 107—125. [In Ukrainian and Czech].
3. Sodol P. *Ukrainska Povstancha Armii. 1943—49 : Dovid. druhyi*. [Ukrainian Insurgent Army. 1943—49 : second guide]. New York, 1995. Pp. 26—27. [In Ukrainian].
4. Nahirniak Z. "I poviryła v dyvo, shcho Ukraina vstane" (interviu z Dariieiu Husiak) ["And I believed in a miracle that Ukraine would stand up" (interview with Daria Husiak)] // *Neskorena berehynia. Zherty moskovsko-komunistychnoho teroru XX storichchia* [Unconquered defender. Victims of Moscow-communist terror of the 20th century.]. Toronto—Kyiv, 2002. Pp. 170—171. [In Ukrainian].
5. Husiak Dariia // *Ukrainska zhinka u vyzvolnii borotbi (1940—1950 rr.) : Bibliografichnyi dovidnyk* [Husiak Daria // *Ukrainian woman in the liberation struggle (1940—1950) : Bibliographical guide*] / N. Mudra (Comp.). Lviv, 2004. Iss. 1, pp. 37—38. [In Ukrainian].
6. Soroka L. Neskorena vziakova holokomanduvacha UPA Tarasa Chuprynky (R. Shukhevycha). "Ne khochesh ni slavy, ni zaplady..." : Do 80-richchia vid dnia narodzhennia Odarky Husiak [The invincible liaison officer of the UPA commander Taras Chuprynka (R. Shukhevych). "You don't want fame or pay..." : To the 80th anniversary of the birth of Odarka Husiak]. *Za vilnu Ukrainu* [For a free Ukraine]. 2004. February 3. [In Ukrainian].

7. Kupchuk L. Zhyttia yak samopozhertva [Life as self-sacrifice]. *Lvivska hazeta*. [Lviv newspaper]. 2005. October 26. [In Ukrainian].
8. Zaitsev Yu.D. Husiak Dariia Yuriivna [Daria Yuriyivna Husiak] // *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* [Encyclopaedia of Modern Ukraine]. 2006. Vol. 6. Retrieved from: <https://esu.com.ua/article-24966> (accessed on September 21, 2023). [In Ukrainian].
9. Slyvka Yu. U poshukakh istorychnoi pravdy [In search of historical truth] // *Ukrainska Povstanska Armiia u borotbi proty totalitarnykh rezhymiv* [Ukrainian Insurgent Army in the struggle against totalitarian regimes]. Lviv, 2004. Pp. 5—13. [In Ukrainian].
10. Marta N. Zhinka v ukrainskomu vyzvolnomu rusi (Z vlasnykh sposterezhen) [A woman in the Ukrainian liberation movement (From own observations)] // *Ukrainska Povstanska Armiia. Zbirka dokumentiv za 1942—1950 rr. Chastyna persha* [Ukrainian Insurgent Army. Collection of documents for 1942—1950. Part one]. 1957. Pp. 88—102. [In Ukrainian].
11. Husiak D. Neskoreni Kateryna Zarytska i Mykhailo Soroka [Invincible Kateryna Zarytska and Mykhailo Soroka]. *Vyzvolnyi shliakh* [The Liberation Path]. London, 1990. Vol. 10, pp. 1203—1209. [In Ukrainian].
12. Husiak D. Roman Shukhevych i Oleksa Hasyn [Roman Shukhevych and Oleksa Hasyn] // Demian H. Heneral UPA Oleksa Hasyn — "Lytsar" [UPA General Oleksa Hasyn — "Knight"]. Lviv, 2003. Pp. 512—515. [In Ukrainian].
13. Odarka Husiak. Roman Shukhevych — liudyna osoblyva [Roman Shukhevych — a special person] // *Roman Shukhevych : postat na tli doby Voiuiuchoi Ukrainy*. [Roman Shukhevych: a figure against the backdrop of the warring Ukraine era]. Ternopil, 2005. Pp. 289—293. [In Ukrainian].

Received on January 30, 2024

Larysa Harbar

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

E-mail: GarbarLV@ukr.net

ORCID: 0000-0001-9733-2682

ARCHIVAL SOURCE OF MEMORY OF LIAISON TO COMMANDER-IN-CHIEF OF UKRAINIAN INSURGENT ARMY ROMAN SHUKHEVYCH: ON OCCASION OF CENTENARY OF DARIA HUSIAK

The **purpose of the work** is to compile a biography and review the archival heritage of Daria Yuriyivna Husiak, a public figure, liaison to the Commander-in-Chief of the Ukrainian Insurgent Army, Colonel-General Roman Shukhevych. The research **methodology** is based on the application of general scientific methods of systematization and classification, principles of historicism, objectivity and retrospective analysis. **Scientific novelty**. Daria Husiak's biography is presented for the first time, her social activities are described, and the composition of the personal archive of the activist is represented in the context of nation-centric intentions. **Conclusions**. Our comprehensive study of published sources devoted to Daria Yuriyivna Husiak, an active member of the Organization of Ukrainian Nationalists — Ukrainian Insurgent Army, liaison to the Commander-in-Chief of the Ukrainian Insurgent Army, Colonel-General Roman Shukhevych, public figure, and documents from her personal archive made it possible to reconstruct the life path of this invincible Women. Also, the analyzed materials deepen modern knowledge about a number of outstanding personalities of the Ukrainian Resis-

tance Movement, in particular about Roman Shukhevych, Mykhailo Soroka, female patriots Kateryna Zarytska, Olha Ilkiv, Halyna Didyk, Marta Pashkivska, Iryna Savytska, and many other fighters for the independence of Ukraine. Personal archive of Daria Husiak, transferred to the Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, is currently at the stage of scientific and technical development and will soon become available to the wider scientific and public community. We hope that this documentary complex will allow researchers to immerse themselves in the pages of the country's history and the lives of people devoted to the ideals of struggle and service to the Ukrainian state and its people, to study the connections between the patriotic forces of Ukraine and the diaspora around the world, and to determine their role in the integration of Ukraine into the world democratic community.

Key words: Daria Husiak, Roman Shukhevych, biography, personal archival fond, Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.

<https://doi.org/10.15407/rksu.34.158>

УДК 025.22:[001:061.12.055(477)]

Анна Радченко, кандидат геологічних наук,
директор, Видавничий дім «Академперіодика»
НАН України (Київ, Україна)
E-mail: radchenko@nas.gov.ua
ORCID: 0000-0002-0276-6398

Олена Вакаренко, кандидат біологічних наук,
провідний науковий співробітник, Видавничий дім
«Академперіодика» НАН України (Київ, Україна)
E-mail: vakarenko@nas.gov.ua
ORCID: 0000-0002-0495-5475

ПОПОВНЕННЯ БІБЛІОТЕЧНИХ ФОНДІВ УКРАЇНИ ВИДАННЯМИ З ПРОЄКТІВ НАН УКРАЇНИ «УКРАЇНСЬКА НАУКОВА КНИГА ІНОЗЕМНОЮ МОВОЮ», «НАУКОВІ ПЕРЕКЛАДИ» І «НАУКА ДЛЯ ВСІХ»

Мета роботи — оцінити й висвітлити роль трьох книжкових проєктів НАН України: «Українська наукова книга іноземною мовою», «Наука для всіх», «Наукові переклади». Зазначені проєкти, так само, як і два розглянуті в нашій попередній статті («Наукова книга» і «Наукова книга. Молоді вчені»), Академія реалізує бюджетним коштом. У зв'язку з цим випущені книги підлягають безкоштовному поширенню і поповнюють фонди різноманітних бібліотек держави, зокрема завдяки забезпеченню видавництвами обов'язкової розсилки контрольного примірника видань. **Методологія.** Розглянуто основні кількісні показники функціонування проєктів від початку їх роботи до кінця 2023 р. включно. Усі наведені у статті розрахунки виконано на підставі розпоряджень Президії НАН України про розподіл тиражів і згруповано за роками, відділеннями, отримувачами видань. **Наукова новизна.** Особливості поширення виготовлених за трьома академічни-

Цитування: Радченко А., Вакаренко О. Поповнення бібліотечних фондів України виданнями з проєктів НАН України «Українська наукова книга іноземною мовою», «Наукові переклади» і «Наука для всіх». *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 3 (34). С. 158—177. <https://doi.org/10.15407/rksu.34.158>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ми проєктами книг кількісно вивчено вперше. Це дало змогу оцінити їх внесок у поповнення фондів бібліотек. **Висновки.** Протягом 2005—2023 рр. за аналізованими проєктами побачили світ 97 назв видань, загальний тираж яких становить 25 500 примірників. 5,01 % з них розіслано як контрольні, 7,22 % отримали Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського і Львівська національна наукова бібліотека України ім. Василя Стефаника, а 13,24 % — заклади вищої освіти. Основними отримувачами серед останніх є Київський національний університет імені Тараса Шевченка і Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», але залежно від проєкту вагомого значення набуває постачання до інших бібліотек («Наука для всіх») та інших закладів вищої освіти («Українська наукова книга іноземною мовою»). З огляду на це очевидно стає вагома роль НАН України в цілеспрямованому поповненні фондів бібліотек нашої країни високоякісною сучасною науковою і науково-популярною літературою. Особливого значення така діяльність набуває через скорочення переліку розсилки обов'язкових примірників, яке запропоновано запровадити на законодавчому рівні з 2024 р.

Ключові слова: видавнича продукція, Національна академія наук України, проєкт «Українська наукова книга іноземною мовою», проєкт «Наукові переклади», проєкт «Наука для всіх», тираж, бібліотечний фонд.

Актуальність теми дослідження. Ця стаття є другою частиною комплексного дослідження щодо внеску деяких загальноакадемічних книжкових проєктів Національної академії наук України в поповнення бібліотечних фондів нашої держави. Перша частина дослідження й перша публікація [1] були присвячені функціонуванню проєктів «Наукова книга» (започаткований 2001 р.) і «Наукова книга. Молоді вчені» (виокремлений 2009 р.). У цій статті аналогічно розглянуто проєкти «Українська наукова книга іноземною мовою» (також виокремлений із проєкту «Наукова книга» 2009 р.), «Наукові переклади» (започаткований 2006 р., перша книга вийшла 2007 р.) та єдиний академічний науково-популярний проєкт «Наука для всіх» (започаткований 2004 р., перша книга — 2005 р.).

З точки зору поширення цих книг, розподілу їх по бібліотеках закладів середньої та вищої освіти, наукових установ НАН України та іншого відомчого підпорядкування, спеціалізованих й інших публічних бібліотеках, ці проєкти раніше досліджено не було, хоча 15—20-річний період функціонування вже дає змогу зібрати й проаналізувати вагомий масив кількісних показників та окреслити деякі тенденції. На обсяги й поширення тиражів безперечно вплинули і продовжують впливати економічні умови, а також російсько-українська війна, яка почалася 2014 р. і перейшла в повномасштабну фазу 24.02.2022 р., адже проєкти функціонують за цільові кошти, виділені НАН України. Через російську збройну агресію не тільки зросла вартість видавничих і поліграфічних матеріалів і робіт, ускладнилася комунікація з рецензентами й авторами, а й скоротилася мережа наукових установ, закладів вищої освіти, бібліотек [2]. Це спонукає до ретельного аналізування вже зробленого і визначає **мету дослідження:** оцінити

виконане й напрацювати засади подальшої роботи з ознайомлення суспільства з результатами роботи НАН України в найефективніший спосіб у воєнних умовах.

Виклад основного матеріалу. Підготовка і випуск видань за досліджуваними тут видавничими проектами Академії здійснюють бюджетним коштом за напрямом «наукові видання» два видавництва: Державне підприємство «Науково-виробниче підприємство "Видавництво «Наукова думка» НАН України» і Видавничий дім «Академперіодика» НАН України. Проекти «Українська наукова книга іноземною мовою» і «Наука для всіх» випускає ВД «Академперіодика» НАН України, а випуск проекту «Наукові переклади» покладено на обидва видавництва. Наповнення проектів щороку відбувається на конкурсних засадах відповідно до розпорядчих документів Президії НАН України, що детально розглянуто в попередній публікації [1]. Усі рукописи, які надходять до видавництв, рекомендовані вченими радами відповідних наукових установ, пройшли незалежне рецензування і конкурс у відділеннях Академії наук, відповідають формальним вимогам до підготовки рукописів. Кожен рукопис, включений до плану, отримує повний комплекс видавничих і поліграфічних послуг: редагування, результати якого обов'язково погоджені авторами, розробку художнього оформлення, підготовку ілюстративного матеріалу, виготовлення оригінал-макета, коректорське опрацювання, тиражування, надання цифрових ідентифікаторів DOI зі створенням сторінок кожного видання з метаданими українською і англійською мовами на спеціалізованих вебресурсах.

Засади поширення видань, випущених у межах цих проектів, є такими самими, як і розглянутих у попередній публікації проектів «Наукова книга» і «Наукова книга. Молоді вчені», тож не будемо тут зупинятися на цьому детально. Окрім доставляння обов'язкових примірників до провідних бібліотек, ДУ «Книжкова палата України імені Івана Федорова» і деяких органів виконавчої влади відповідно до постанови Кабінету Міністрів України, у розпорядженнях Президії НАН України про розподіл тиражів передбачено надання примірників науковим установам Академії, зокрема Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського (НБУВ) і Львівській національній науковій бібліотеці України імені Василя Стефаника (ЛННБ), а також іншим бібліотекам, закладам середньої і вищої освіти, науковим установам іншого відомчого підпорядкування й органам виконавчої влади. Під час укладання переліків розподілу враховуються жанр видання (наукова монографія чи науково-популярна праця) і його тематичне спрямування.

Усі розрахунки у статті виконано на підставі розпоряджень щодо розподілу тиражів за роками фактичного виходу книги (і, відповідно, роками доставляння примірників до отримувачів). Розглянемо кількісні параметри проектів детальніше.

Проєкт «Наукові переклади». Це найменший за кількістю назв видавничий загальноакадемічний проєкт, що пов'язано не тільки з надзвичайною складністю виконання високоякісного фахового перекладу сучасної наукової літератури, а й з тим, що видавництва НАН України не мають змоги купувати авторські права на переклад [3]. Підготовка і випуск книг у межах цього проєкту можливі за умови, що вітчизняні науковці, зацікавлені у виданні перекладу вагомої праці іноземних дослідників, домовляються з її автором і видавцем про безкоштовне передання прав на переклад і випуск на підставі відповідного договору. Тому в межах проєкту, започаткованого 2006 р., донині видано лише шість книг — по одній 2007, 2008, 2022 (видавець «Наукова думка») і 2012, 2013, 2017 рр. (ВД «Академперіодика»).

Першою книгою у проєкті була фундаментальна колективна праця польських науковців «Загальна паразитологія», підготовлена до видання за ініціативи й участі працівників Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України [4], другою, наступного року, — книга німецької дослідниці Бланки Єржабкової «Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті "Україна" (1941—1944) у світлі німецьких документів» [5], якою до наукового обігу введено багато невідомих раніше в Україні архівних документів тих часів.

Далі, після чотирирічної перерви, побачив світ уперше перекладений українською підручник для закладів вищої освіти видатного вітчизняного науковця радянських часів Олександра Давидова «Квантова механіка». Важливо, що підготовку перекладу підручника і його осучаснення та коментування здійснили фахівці Інституту теоретичної фізики ім. М.М. Боголюбова НАН України, де О. Давидов тривалий час працював і де написав цей підручник, перекладений згодом на десяток світових мов. Наступною стала колективна монографія «Дослідження та використання космосу. Сьогодні і завтра» за редакцією Берндта Феєрбахера і Хайнца Стоєвера, в якій викладено найактуальніші аспекти й перспективи сучасної космонавтики. Права на переклад цієї праці за сприяння Інституту космічних досліджень НАН України і ДКА України надав провідний світовий видавець наукової літератури *Springer*.

Після того було видано ще дві монографії, обидві — за спільною ініціативою Відділення історії, філософії та права і Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України, підготовлені з метою вшанування пам'яті Григорія Сковороди до 300-річчя від дня його народження (03.12.1722). Це книги італійської славістки, лауреата Міжнародної премії імені Івана Франка Марії Грації Бартоліні «"Пізнай самого себе". Неоплатонічні джерела в творчості Г. С. Сковороди» і польського науковця, доктора теологічних наук із християнської філософії Міхала Тадеуша Гандзеля «Теорія пізнання самого себе Григорія Савича Сковороди. Історико-філософські студії».

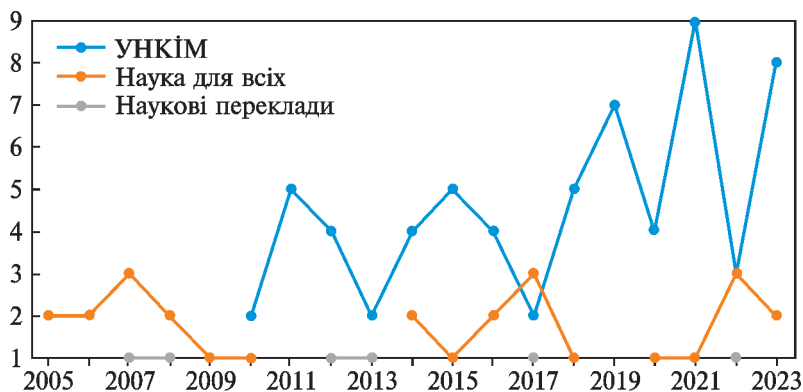

Рис. 1. Кількість назв монографій із проектів «Наукові переклади», «Наука для всіх» і «Українська наукова книга іноземною мовою» (УНКІМ)

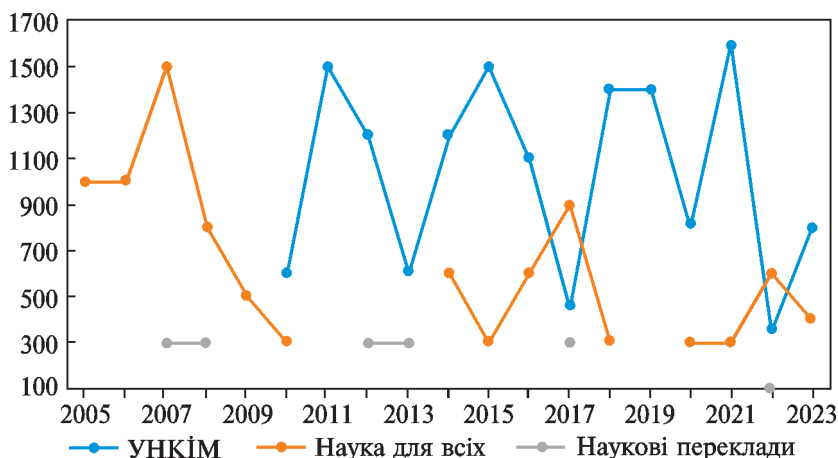

Рис. 2. Тиражі монографій із проектів «Наукові переклади», «Наука для всіх» і «Українська наукова книга іноземною мовою», кількість примірників

Кількісні показники наведено на рис. 1 та 2. Сукупний тираж цих книг склав 1600 примірників: 100 примірників останньої, виданої 2022 р., та по 300 примірників усіх решта. У сукупному накладі 4,06 % припало на обов'язкову розсилку (65 примірників), до НБУВ надіслано 142 примірники (8,88 %), до ЛННБ — 24 (1,5 %). До бібліотек 27 закладів вищої освіти (ЗВО) передано 214 примірників книг (13,38 %). Найбільше книг отримали Київський національний університет імені Тараса Шевченка (38 примірників), Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» і Львівський національний університет імені Івана Франка (по 20), Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна (19) (табл. 1).

Таблиця 1. Надходження монографій із проєктів «Наукові переклади», «Наука для всіх» і «Українська наукова книга іноземною мовою» (УНКІМ) до деяких закладів вищої освіти

Номер з/п	ЗВО	Наукові переклади		Наука для всіх		УНКІМ		Разом, прим.
		прим.	назви	прим.	назви	прим.	назви	
1.	Бердянський державний педагогічний університет			9	2			9
2.	Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»			2	1			2
3.	Вінницький національний медичний університет імені М.І. Пирогова					2	1	2
4.	Вінницький національний технічний університет					2	1	2
5.	Дніпровський національний університет залізничного транспорту ім. В. Лазаряна					4	2	4
6.	Дніпродзержинський державний технічний університет			3	1			3
7.	Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара	11	4	34	14	84	44	129
8.	Донбаський національний технічний університет	3	2					3
9.	Донецький національний технічний університет					34	20	34
10.	Донецький національний університет ім. Василя Стуса	3	2	20	9	56	30	79
11.	Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка			6	2	2	1	8
12.	Житомирський державний університет імені Івана Франка			16	4			16
13.	Запорізький національний університет			13	4	5	3	18
14.	Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу			4	1			4

Номер з/п	ЗВО	Наукові переклади		Наука для всіх		УНКІМ		Разом, прим.
		прим.	назви	прим.	назви	прим.	назви	
15.	Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка			15	6	7	5	22
16.	Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана	1	1	9	3	3	3	13
17.	Київський національний лінгвістичний університет	4	2	9	3	10	4	23
18.	Київський національний університет будівництва і архітектури					10	3	10
19.	Київський національний університет імені Тараса Шевченка	38	6	118	27	193	58	349
20.	Київський університет ім. Бориса Грінченка	4	2	20	6	7	5	31
21.	Кіровоградський національний технічний університет					2	1	2
22.	Криворізький державний педагогічний університет					2	1	2
23.	Криворізький національний університет			6	3	15	7	21
24.	Криворізький державний технічний університет			6	2			6
25.	Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка					2	1	2
26.	Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького					2	1	2
27.	Львівський національний університет імені Івана Франка	20	4	54	16	123	47	197
28.	Національна академія природоохоронного та курортного будівництва					10	3	10

Номер з/п	ЗВО	Наукові переклади		Наука для всіх		УНКІМ		Разом, прим.
		прим.	назви	прим.	назви	прим.	назви	
29.	Національна металургійна академія України			2	2	5	3	7
30.	Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого					4	2	4
31.	Національний авіаційний університет	4	1	1	1	28	17	33
32.	Національний аграрний університет	5	1					5
33.	Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»	4	1			2	1	6
34.	Національний гірничий університет			7	2	3	2	10
35.	Національний медичний університет імені О.О. Богомольця	5	1	17	3	12	2	34
36.	Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова	4	2	24	7	6	4	34
37.	Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»			16	7	46	22	62
38.	Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»	12	2	20	5	127	40	159
39.	Національний технічний університет України «КПІ імені Ігоря Сікорського»	20	2	59	15	186	57	265
40.	Національний університет «Києво-Могилянська академія»	4	2	31	9	23	9	58
41.	Національний університет «Запорізька політехніка»	2	1	13	6	71	37	86
42.	Національний університет «Львівська політехніка»	10	2	33	10	143	50	186

Номер з/п	ЗВО	Наукові переклади		Наука для всіх		УНКІМ		Разом, прим.
		прим.	назви	прим.	назви	прим.	назви	
43.	Національний університет «Одеська політехніка»	7	2	15	7	95	45	117
44.	Національний університет «Острозька академія»	4	2	17	6	21	9	42
45.	Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка			2	1			2
46.	Національний університет біоресурсів і природокористування України			20	6	20	9	40
47.	Національний університет водного господарства та природокористування					3	2	3
48.	Національний університет кораблебудування ім. адмірала Макарова					2	1	2
49.	Національний університет харчових технологій					3	2	3
50.	Національний університет цивільного захисту України					1	1	1
51.	Національний фармацевтичний університет					2	1	2
52.	Одеський державний екологічний університет					2	1	2
53.	Одеський національний економічний університет					1	1	1
54.	Одеський національний університет імені І.І. Мечникова	13	3	38	15	98	46	149
55.	Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди			7	2			7
56.	Полтавський національний педагогічний університет ім. В.Г. Короленка			9	3	2	1	11

Номер з/п	ЗВО	Наукові переклади		Наука для всіх		УНКІМ		Разом, прим.
		прим.	назви	прим.	назви	прим.	назви	
57.	Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка					2	1	2
58.	Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника			11	4	15	6	26
59.	Рівненський державний гуманітарний університет					2	1	2
60.	Севастопольський національний технічний університет	5	2			9	4	14
61.	Севастопольський національний університет ядерної енергії і промисловості			2	1	3	1	5
62.	Сумський державний університет			2	1			2
63.	Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки					8	5	8
64.	Східноукраїнський національний університет імені В. Даля					6	2	6
65.	Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського	7	2	5	2	25	10	37
66.	Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка			2	1			2
67.	Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя			8	4	15	6	23
68.	Ужгородський національний університет	2	1	31	13	35	19	68
69.	Харківський національний економічний університет ім. Семена Кузнеця					1	1	1

Номер з/п	ЗВО	Наукові переклади		Наука для всіх		УНКІМ		Разом, прим.
		прим.	назви	прим.	назви	прим.	назви	
70.	Харківський національний медичний університет					1	1	1
71.	Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна	19	3	50	12	131	47	200
72.	Харківський національний університет Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба					2	1	2
73.	Хмельницький національний університет			6	2	2	1	8
74.	Черкаський державний технологічний університет	1	1	1	1	50	33	52
75.	Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького			9	3			9
76.	Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича	2	1	29	13	27	15	58
77.	Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка			7	2	2	1	9

Ще п'ять бібліотек і 23 ЗВО отримали від 1 до 13 примірників книг із проекту «Наукові переклади».

Єдиний науково-популярний загальноакадемічний *проект «Наука для всіх»* — книжкова серія, де актуальні питання сучасної науки викладені таким чином, щоб сприйняття інформації не потребувало фахової підготовки. Книги орієнтовані на старших школярів, студентів, аспірантів, можуть зацікавити будь-якого читача [6, 7]. Започаткований 2004 р. проект нині нараховує 27 назв видань, випущених сукупним тиражем 9 400 примірників. Книги виходили протягом 2005—2010, 2014—2018, 2020—2023 рр. (див. рис. 1 та 2). Дев'ять книг із проекту випущено тиражем по 500 примірників, що початково був визначений необхідним, одна книга 2008 р. і всі чергові від 2010 до 2021 рр. включно виходили тиражем по 300 примірників, а 2022 р. Науково-видавнича рада НАН України ухвалила рішення про скорочення тиражів до 200 примірників.

Це рішення було зумовлене не тільки повномасштабною російською збройною агресією та погіршенням умов виготовлення і поширення на-

укової літератури, а й тим, що Видавничий дім «Академперіодика» Національної академії наук України за сприяння Науково-видавничої ради НАН України ще 2021 р., до XV Фестивалю науки в Україні та з нагоди Дня працівників видавництв, поліграфії і книгорозповсюдження, почав відкривати онлайнвий доступ до повних текстів книг із проєкту «Наука для всіх» [7, 8], викладаючи по одній книзі на тиждень. Ця акція, висвітлена на веб-ресурсі НВР НАН України та на порталі Академії, не пройшла непоміченою, що засвідчено істотним зростанням відвідування сайту ВД «Академперіодика» і кількості скачаних із нього файлів [9]. Зрештою це спонукало ВД «Академперіодика» здійснити трансфер домену вебресурсу до нового хостинг-провайдера і перейти на *CMS WordPress*, завдяки чому підвищено зручність користування системою, рівень інформаційної безпеки і стабільність роботи, а також адаптивність ресурсу для мобільних пристроїв [9]. Також усі видання забезпечені цифровими ідентифікаторами *DOI* і мають власні сторінки на вебресурсі ВД «Академперіодика» НАН України англійською та українською мовами, оформлені відповідно до вимог *CrossRef* (https://akademperiodyka.org.ua/uk/category/books/science_for_all/). Тобто метадані та переліки цитованих джерел виданих книг доступні світовій науковій спільноті через цей харвестер.

Участь відділень НАН України у проєкті є нерівномірною. По чотирі книги представлені відділеннями фізико-технічних проблем матеріалознавства; фізики і астрономії; загальної біології. Серед них — трилогія В.І. Лавріненка, працівника Інституту надтвердих матеріалів ім. В.Н. Бакуля НАН України, про історію й майбутнє надтвердих матеріалів у світі, а також про новітні напрацювання науковців названого інституту в цій царині [10]. По три книги надали до проєкту Відділення наук про Землю; хімії; історії, філософії та права, по дві — відділення біохімії, фізіології та молекулярної біології; літератури, мови та мистецтвознавства; по одній — Відділення фізико-технічних проблем енергетики й установи при Президії НАН України.

Загальний тираж «Науки для всіх» склав 9400 примірників, з яких надіслано як обов'язкові 383 (4,07 %), до НБУВ — 611 (6,50 %), до ЛННБ — 129 (1,37 %).

Оскільки книги є науково-популярними, то розподіл їхніх тиражів відбувався дещо інакше, ніж наукової літератури. Наприклад, постійним одержувачем книг із цього проєкту стала Державна бібліотека України для юнацтва (302 примірники), отримували видання Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В.О. Сухомлинського (26), обласні бібліотеки (156), Міністерство освіти і науки України (68), деякі заклади середньої освіти (загалом 23 примірники).

До бібліотек 48 ЗВО надіслано 838 примірників (8,91 %). Найбільше отримали Київський національний університет імені Тараса Шевченка

(118 примірників), Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (59), Львівський національний університет імені Івана Франка (54) і Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна (50) (див. табл. 1).

Найбільш представницьким з досліджених тут проєктів є «Українська наукова книга іноземною мовою» (УНКІМ). Цей проєкт 2009 р. було виокремлено із загальноакадемічного проєкту «Наукова книга» одночасно з проєктом «Наукова книга. Молоді вчені». Тому від 2010 р. видання, підготовлені працівниками НАН України англійською мовою, виходять у межах спеціального проєкту, виконання якого доручено ВД «Академперіодика» НАН України. Нині для всіх видань проєкту забезпечено повний видавничий цикл: редагування текстів, художньо-технічне оформлення, підготовка ілюстративного матеріалу, виготовлення оригінал-макета. Усі видання цього проєкту так само, як і книги з «Наука для всіх», забезпечені цифровими ідентифікаторами DOI і мають власні сторінки на вебресурсі ВД «Академперіодика» НАН України. До того ж, вони доступні на спеціалізованому вебресурсі НАН України для представлення інформації про книги Академії винятково англійською мовою (<https://books-nasu.org.ua/>).

Початково (2010—2015) тираж кожної книги становив 300 примірників, від 2016 р. деякі видання на прохання відділень НАН України стали скорочувати тиражі до 250, 200 і 150 примірників. А в березні 2022 р. Науково-видавнича рада НАН України ухвалила рішення про скорочення тиражів книг за цим проєктом до 100 примірників з метою забезпечення потреб бібліотек і ЗВО з одночасним наданням відкритого доступу до них також на вебресурсі ВД «Академперіодика» НАН України і, за бажанням авторів, на їхніх власних сторінках у наукових соцмережах або ресурсах наукових установ, з якими вони афілійовані. Також у межах проєкту можливим є виготовлення комбінованого тиражу: частково поліграфічно, частково — на USB-флешнакопичувачах (так видано нині три книги, представлені Відділенням економіки НАН України). Кожен USB-флешнакопичувач має художнє оформлення відповідно до оформлення друкованого видання.

Випуск видань із цього проєкту по роках (кількість назв і сукупний тираж) характеризують рис. 1 та 2, розподіл за відділеннями — рис. 3. Найбільше видань, 18,75 % (12 із 64), припадають на Відділення фізики і астрономії НАН України, більше п'яти назв — на відділення фізико-технічних проблем енергетики (9), фізико-технічних проблем матеріалознавства, хімії (по 7), математики (6). Решта відділень і установи при Президії НАН України подали до проєкту від 5 до 1 книги. Отже, у проєкті представлені, хоч і не дуже рівномірно, всі сфери знання, в яких працюють фахівці Академії.

За час роботи проєкту (2010—2023 роки включно) загалом видано 64 назви книг сукупним тиражем 14 500 примірників. З них 830 книг (5,72 %) розіслано як обов'язкові примірники, 774 (5,34 %) отримала НБУВ,

Рис. 3. Розподіл монографій із проєкту «Українська наукова книга іноземною мовою» (2010—2023) по відділеннях НАН України, кількість назв

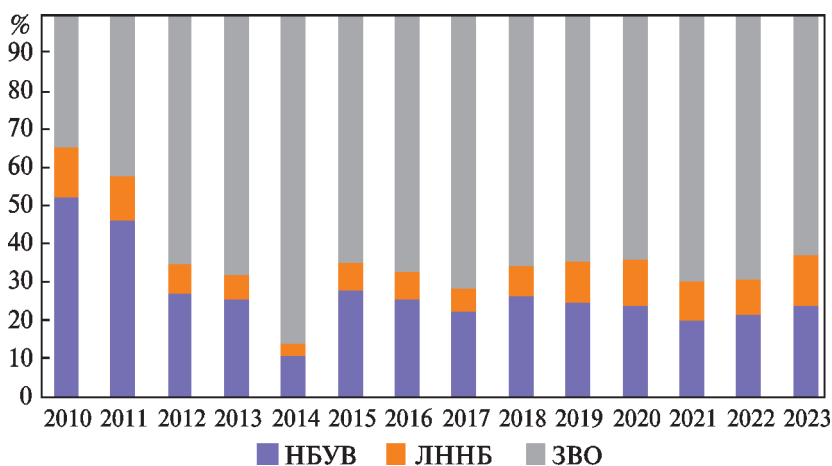

Рис. 4. Надходження тиражів монографій із проєкту «Українська наукова книга іноземною мовою» до Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника і закладів вищої освіти (2010—2023), %

262 (1,81 %) — ЛННБ. До 64 ЗВО надіслано 1817 книг (12,53 %). Цей розподіл по роках ілюструє рис. 4. Найбільше видань з останніх отримали Київський національний університет імені Тараса Шевченка (193 примірники), Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (186), Національний університет «Львівська політехніка» (143), Харківський національний університет

імені В.Н. Каразіна (131), Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» (127) і Львівський національний університет імені Івана Франка (123) (див. табл. 1).

Наукова новизна. Фахову підготовку, випуск і поширення наукових книг із загальноакадемічних проєктів відповідно до рішень Президії НАН України понад 20 років здійснюють ВД «Академперіодика» НАН України і ДП «НВП "Видавництво «Наукова думка» НАН України"». Дослідження розподілу по бібліотеках України, зокрема закладів вищої освіти, тиражів наукових книг, випущених у межах проєктів «Наукові переклади», «Наука для всіх» і «Українська наукова книга іноземною мовою», виконано вперше.

Висновки. Стаття є другою частиною дослідження щодо ролі Національної академії наук України в поповненні фондів бібліотек держави протягом останніх 20 років. Перша частина була присвячена кількісній характеристиці виконання й поширення видань за проєктами «Наукова книга» і «Наукова книга. Молоді вчені» [1]. У цьому тексті розглянуто аналогічні параметри ще трьох проєктів, не таких масштабних: «Наукові переклади», «Наука для всіх» і «Українська наукова книга іноземною мовою».

Ці проєкти мають певну специфіку наповнення й функціонують упродовж різного часу: проєкт «Наукові переклади» (перша книга вийшла 2007 р.) спрямований на випуск книг, які раніше не були видані українською і можуть становити значний інтерес для вітчизняної наукової спільноти, а також сприяти розвитку сучасної наукової термінології в Україні; проєкт «Наука для всіх» (2005) заснований для випуску українською мовою видань з актуальних питань найрізноманітніших царин науки для широкої читацької аудиторії, що не має фахової підготовки; проєкт «Українська наукова книга іноземною мовою» (2010) започаткований для оприлюднення іноземними мовами результатів наукової праці фахівців НАН України. Донині книги виходили винятково англійською.

Усі рукописи після фахового рецензування мають дві або три схвальні рецензії та рекомендовані до друку вченими радами відповідних установ, рішення яких підтримані відділеннями наук НАН України.

Загалом за цими проєктами випущено 97 назв видань сукупним тиражем 25 500 примірників. Розподіл за проєктами нерівномірний: «Наукові переклади» — 6 назв, 1600 примірників, «Наука для всіх» — 27 і 9400, «Українська наукова книга іноземною мовою» — 64 і 14 500 відповідно.

Як обов'язкові розіслано 1278 примірників книг (5,01 %), а найбільші отримувачі серед бібліотек — Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського і Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника отримали разом 1942 примірники (7,62 %).

Окрім них книги отримували органи виконавчої влади, заклади середньої і вищої освіти, бібліотеки наукових установ НАН України та іншого відомчого підпорядкування, обласні й спеціалізовані бібліотеки країни.

Зокрема, у переліку отримувачів видань налічуємо 77 закладів вищої освіти. Найбільше видань отримали Київський національний університет імені Тараса Шевченка (349 примірників), Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (265), Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна (200), Львівський національний університет імені Івана Франка (197), Національний університет «Львівська політехніка» (186), Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» (159), Одеський національний університет імені І.І. Мечникова (149), Національний університет «Одеська політехніка» (117).

Викладене дає підстави стверджувати, що роль Національної академії наук України та її видавництва у поповненні фондів різноманітних бібліотек нашої держави є значною. Із виготовлених за п'ятьма загальноакадемічними проєктами, які представляють напрям «наукові видання», від 2001 р. до різних бібліотек, без урахування бібліотек наукових установ НАН України, надійшло 48,5 тис. примірників. Сукупний тираж на сьогодні становить 194,6 тис. примірників.

Особливого значення діяльність НАН України з поширення наукової і науково-популярної літератури набуває нині внаслідок перспективи запровадження європейських норм здійснення контролю за наданням видавництвами обов'язкових примірників: у середині 2023 р. Міністерство культури та інформаційної політики запропонувало врахувати рекомендації Варшавської конвенції «Законодавство в світі книги» (1996) і зменшити кількість обов'язкових примірників видань до трьох [11]. Ці заходи передбачено й одним з пунктів операційного плану, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 03.03.2023 № 190-р «Про схвалення Стратегії розвитку читання на період до 2032 року "Читання як життєва стратегія"». Невдовзі Держкомтелерадіо України повідомив, що за результатами консультацій із громадською спільнотою «Українська асоціація видавців і книгорозповсюджувачів» з наявних нині в переліку 27 одержувачів обов'язкового безоплатного примірника видань залишаться три — ДНУ «Книжкова палата України імені Івана Федорова», Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського і Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого.

Вірогідно, з метою продовження поповнення фондів провідних ЗВО і деяких бібліотек країни Академії варто буде відповідно розширити переліки одержувачів наукових книг. Основою для такого рішення можуть стати результати нашого дослідження.

Підтвердити актуальність такого рішення і продовжити постачання бібліотек науковою літературою допомогли два вдалі заходи, що відбулися за благодійною ініціативою «Національна академія наук України — бібліотекам», започаткованою нещодавно Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. Першою 69 наукових

видань цього Інституту в ході презентації для відвідувачів отримала Ірпінська міська публічна бібліотека імені Максима Рильського [12], під час якої академік НАН України Ганна Скрипник зазначила, що в умовах російської збройної агресії проти України «актуалізувалося завдання змістового оновлення книгозбірень України, вилучення з їх книжкових фондів ідеологічно застарілих і неприйнятних з погляду українського сьогодення радянських видань, ...гостро постало питання про оновлення і поповнення книжкового бібліотечного фонду країни україністичними виданнями». І, оскільки до Інституту продовжують надходити клопотання бібліотек різних обласних центрів і університетів із проханнями передати книги для поповнення бібліотечних фондів, акція триватиме, а географія її розширюватиметься [13].

Отже, скорочення тиражів, що відбувається як у загальносвітовому тренді, так і внаслідок російської збройної агресії, спонукає ретельніше підходити не тільки до розподілу виготовлених книг для ефективного забезпечення потреб споживачів, а й до опанування видавцями можливостей надання їм відкритого безоплатного доступу до публікацій у мережі Інтернет. Викладені тут і в попередній публікації результати поширення видань НАН України по бібліотеках можуть стати підставою для оптимізації переліків розповсюдження видань, виготовлених у межах загальноакадемічних проєктів, давши змогу виділити найбільших протягом тривалого часу агрегаторів сучасної вітчизняної наукової літератури.

Дослідження виконано в межах НДР «Видавнича діяльність НАН України за умов змін у міжнародному виданні наукової літератури» ВД «Академперіодика» НАН України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Радченко А.І., Вакаренко О.Г. Поповнення бібліотечних фондів України: роль загальноакадемічного проєкту «Наукова книга» // Рукописна та книжкова спадщина. 2023. Вип. 31. С. 227—253. <https://doi.org/10.15407/rksu.31.227>
2. Яцків Я.С., Вакаренко О.Г., Діденко Ю.В. Науково-видавнича діяльність НАН України в умовах російсько-української війни // Вісник НАН України. 2023. № 6. С. 100—105. <https://doi.org/10.15407/vsn2023.06.100>
3. Вакаренко О.Г., Радченко А.І. Науково-видавнича діяльність Національної академії наук України: 2002—2011 рр. Київ: Академперіодика, 2013. 143 с. URL: <https://akademperiodyka.org.ua/uk/books/akadem2002-2011/>
4. Вакаренко О.Г. Проєкт «Наукові переклади» — вдалий дебют // Вісник НАН України. 2007. № 4. С. 51—52.
5. Бельдій А. За кулісами освітянської справи (рец. на кн.: Бланка Єржабкова. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941—1944) у світлі німецьких документів : Пер. з нім. Київ: Наук. думка, 2008) // Вісник НАН України. 2008. № 10. С. 57—58.
6. Радченко А.І. Новини академічного книговидання // Світогляд. 2016. № 3. С. 78—79. URL: <https://www.mao.kiev.ua/biblio/jskans/svitoglyad/svit-2016-11-3/svitoglyad-2016-3-16-radchenko.pdf> (дата звернення: 19.10.2023).

7. Канищева В.М., Коваленко Н.М. Відтепер видання із загальноакадемічної серії «Наука для всіх» — у відкритому доступі // Наука та наукознавство. 2021. № 4 (114). С. 156—157. URL: https://sofs.org.ua/wp-content/uploads/2022/01/Naukoznavstvo_2021_No-4_Print-156-157.pdf (дата звернення: 07.07.2023).
8. Відкриваємо «Науку для всіх» // Видавничий дім «Академперіодика» НАН України: офіційний сайт. URL: <https://akademperiodyka.org.ua/uk новини/відкриваємо-науку-для-всіх/> (дата звернення: 07.07.2023).
9. Болкотун З.А., Жук О.М. Про зростання ролі вебресурсу Видавничого дому «Академперіодика» НАН України // Наука та наукознавство. 2023. № 4. С. 70—77. <https://doi.org/10.15407/sofs.2023.04.070>
10. Смірнов М., Коваленко Н. Алмази не лише для прикрас // Світогляд. 2023. № 3. С. 74—75. URL: <https://www.mao.kiev.ua/biblio/jscans/svitogliad/svit-2023-18-3/svit-3-2023-smirnov-26.pdf> (дата звернення: 19.10.2023).
11. Держкомтелерадіо пропонує зменшити для видавців кількість обов'язкових безоплатних примірників видань // Державний комітет телебачення і радіомовлення: офіційний вебпортал. 20.07.2023. URL: <https://comin.gov.ua/news/derzhkomteleraudio-proponuie-zmenshyty-dlia-vydavtsiv-kilkist-oboviazkovykh-bezoplatnykh-primirnykiv-vydan>
12. Науковці-гуманітарії Академії започаткували акцію передачі наукових видань державним бібліотекам // НАН України: офіційний сайт. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=10446> (дата звернення: 28.08.2023).
13. Круглий стіл «Національна академія наук України — бібліотекам», присвячений 32-й річниці Незалежності України // НАН України: офіційний сайт. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=10486>

Отримано 21 листопада 2023 року

REFERENCES

1. Radchenko A.I., Vakarenko O.H. Popovnennia biblioteknykh fondiv Ukrainy: rol zahalnoakademichnoho proiektu "Naukova knyha" [Enriching library collections in Ukraine: impact of "Scientific Book"]. *Manuscript and Book Heritage of Ukraine*. 2023. Iss. 31, pp. 227—253. <https://doi.org/10.15407/rksu.31.227> [In Ukrainian].
2. Yatskiv Ya.S., Vakarenko O.H., Didenko Yu.V. Naukovo-vydavnycha diialnist NAN Ukrainy v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny [Scientific and publishing activities of the National Academy of Sciences of Ukraine in the conditions of the Russian-Ukrainian war]. *Visnyk Natsionalnoi Akademii Nauk Ukrainy* [Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine]. 2023. No. 6, pp. 100—105. <https://doi.org/10.15407/visn2023.06.100> [In Ukrainian].
3. Vakarenko O.H., Radchenko A.I. Naukovo-vydavnycha diialnist Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: 2002—2011 rr. [Scientific and publishing activities of the National Academy of Sciences of Ukraine: 2002—2011]. Kyiv, 2013. 143 p. Retrieved from: <https://akademperiodyka.org.ua/uk/books/akadem2002-2011/> [In Ukrainian].
4. Vakarenko O.H. Proekt "Naukovi pereklady" — vdalyi debiut. [The project "Scientific translations" — a successful debut]. *Visnyk Natsionalnoi Akademii Nauk Ukrainy* [Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine]. 2023. No. 4, pp. 51—52. [In Ukrainian].
5. Beldii A. Za kulisamy osvitianskoi spravy (rets. na kn.: Blanka Yerzhabkova. Shkilna sprava ta shkilna polityka v reikhskomisariati "Ukraina" (1941—1944) u svitli nimetskykh dokumentiv : Per. z nim. Kyiv, 2008). [Behind the scenes of educational affairs (review of the book: Blanka Yerzhabkova. School affairs and school policy in the Reichs-

- kommissariat "Ukraine" (1941—1944) in the light of German documents: Translation from German. Kyiv, 2008)]. *Visnyk Natsionalnoi Akademii Nauk Ukrainy* [Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine]. 2008. No. 10, pp. 57—58. [In Ukrainian].
6. Radchenko A.I. Novyny akademichnoho knyhovydannia [Academic publishing news]. *Svitohliad* [Worldview]. 2016. No. 3, pp. 78—79. Retrieved from: <https://www.mao.kiev.ua/biblio/jskans/svitogliad/svit-2016-11-3/svitoglyad-2016-3-16-radchenko.pdf> (accessed on October 19, 2023). [In Ukrainian].
7. Kanishcheva V.M., Kovalenko N.M. Vidteper vydannia iz zahalnoakademichnoi serii "Nauka dlia vsikh" — u vidkrytomu dostupi [From now on the editions of the general academic series "Science for All" are in open access]. *Nauka ta naukoznavstvo* [Science and Science Studies]. 2021. No. 4 (114), pp. 156—157. Retrieved from: https://sofs.org.ua/wp-content/uploads/2022/01/Naukoznavstvo_2021_No-4_Print-156-157.pdf (accessed on July 07, 2023). [In Ukrainian].
8. Vidkryvaiemo "Nauku dlia vsikh" [We open "Science for All"]. *Vydavnychy dim "Akademperiodyka" NAN Ukrainy: ofitsiyni sait* [Publishing House "Akademperiodyka" of the National Academy of Sciences of Ukraine: official website]. Retrieved from: https://akademperiodyka.org.ua/uk_новини/відкриваємо-науку-для-всіх/ (accessed on October 19, 2023). [In Ukrainian].
9. Bolkotun Z.A., Zhuk O.M. Pro zrostannia roli vebresursu Vydavnychoho domu "Akademperiodyka" NAN Ukrainy [On the growth of the importance of the web resource of the Publishing House "Akademperiodyka" of the National Academy of Sciences of Ukraine]. *Nauka ta naukoznavstvo* [Science and Science Studies]. 2023. No. 4, pp. 70—77. <https://doi.org/10.15407/sofs.2023.04.070> [In Ukrainian].
10. Smirnov M., Kovalenko N. Almazy ne lyshe dlia prykras [Diamonds are not just for jewelry]. *Svitohliad* [Worldview]. 2023. No. 3, pp. 74—75. Retrieved from: <https://www.mao.kiev.ua/biblio/jskans/svitogliad/svit-2023-18-3/svit-3-2023-smirnov-26.pdf> (accessed on October 19, 2023). [In Ukrainian].
11. Derzhkomtelradio proponuie zmenshyty dlia vydavtsiv kilkist oboviazkovykh bezoplatnykh prymirnykiv vydan [State Committee for Television and Radio Broadcasting proposes to reduce the number of mandatory free copies of publications for publishers]. *Derzhavnyi komitet telebachennia i radiomovlennia: ofitsiyni vebportal* [State Committee for Television and Radio Broadcasting: official web portal]. July 20, 2023. Retrieved from: <https://comin.gov.ua/news/derzhkomtelradio-proponuie-zmenshyty-dlia-vydavtsiv-kilkist-oboviazkovykh-bezoplatnykh-prymirnykiv-vydan> [In Ukrainian].
12. Naukovtsi-humanitarii Akademii zapochatkuvaly aktsiiu peredachi naukovykh vydan derzhavnym bibliotekam [Humanitarian scientists of the Academy started a campaign to transfer scientific publications to state libraries]. *Natsionalna Akademiia Nauk Ukrainy: ofitsiyni vebseit* [National Academy of Sciences of Ukraine: official website]. Retrieved from: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=10446> (accessed on August 28, 2023) [In Ukrainian].
13. Kruhlyi stil "Natsionalna Akademiia nauk Ukrainy — bibliotekam", prysviachenyi 32-i richnytsi Nezalezhnosti Ukrainy [The round table "National Academy of Sciences of Ukraine — to Libraries" dedicated to the 32nd anniversary of the Independence of Ukraine]. *Natsionalna Akademiia Nauk Ukrainy: ofitsiyni vebseit* [National Academy of Sciences of Ukraine: official website]. Retrieved from: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=10486> [In Ukrainian].

Received on November 21, 2023

Anna Radchenko

Publishing House "Akademperiodyka" of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

E-mail: radchenko@nas.gov.ua

ORCID: 0000-0002-0276-6398

Olena Vakarenko

Publishing House "Akademperiodyka" of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

E-mail: vakarenko@nas.gov.ua

ORCID: 0000-0002-0495-5475

REPLENISHING OF LIBRARY FONDS OF UKRAINE WITH PUBLICATIONS FROM PROJECTS OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE: "UKRAINIAN SCIENTIFIC BOOKS IN FOREIGN LANGUAGES", "SCIENTIFIC TRANSLATIONS" AND "SCIENCE FOR ALL"

The purpose of the study is to evaluate and highlight the role of three book projects of the National Academy of Sciences of Ukraine: "Ukrainian scientific books in foreign languages", "Science for all" and "Scientific translations". These projects, as well as the two considered in our previous article ("Scientific book" and "Scientific book. Young scientists"), are carried out by the Academy with budget funds. For this reason, the published books are subject to free distribution, and they replenish the fonds of the libraries, thanks to the required sending out of a publications' control copy by publishing houses in particular. **Methodology.** The essential quantitative indicators of the projects' functioning were considered from the beginning of their work through the end of 2023. All the calculations given in the article were made on the basis of orders of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine on the distribution of print runs and grouped by years, departments, and recipients of editions. **Scientific novelty.** The distribution peculiarities of books produced under the titled three academic projects were studied quantitatively for the first time. This study made it possible to estimate the contribution of projects to the state library fonds replenishment. **Conclusions.** Over 2005—2023, according to the analyzed projects, 97 publication names were published, which total print run was 25,500 copies. 5.01% of them were sent as control copies, 7.22% were received by the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine and Vasyl Stefanyk National Scientific Library, and 13.24% — by institutions of higher education. Among the latter, the primary recipients are the Taras Shevchenko National University of Kyiv and National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", but depending on the project, supplies to other libraries ("Science for all") and other institutions of higher education ("Ukrainian scientific books in foreign languages") obtain a significant value. Considering this, the significant role of the National Academy of Sciences of Ukraine in the intentional replenishment of library fonds of our country with high-quality modern scientific and popular science literature becomes obvious. Such activity becomes especially important due to the reduction of the list of required copies, which is proposed to be introduced at the legislative level starting in 2024.

Key words: publishing production, National Academy of Sciences of Ukraine, "Ukrainian scientific books in foreign languages" project, "Scientific translations" project, "Science for all" project, circulation, library fonds.

<https://doi.org/10.15407/rksu.34.178>

УДК 821.161.2Шев.09"193":[930.253:027.54(477-25)]

Оксана Вербіцька, кандидат філософських наук,
старший науковий співробітник Інституту архівознавства,
Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)
E-mail: xenaver@ukr.net
ORCID: 0000-0002-1459-954X

ВІДЗНАЧЕННЯ В АКАДЕМІЇ НАУК УРСР 125-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Т.Г. ШЕВЧЕНКА: ІСТОРИКО- ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Мета роботи. Стаття присвячена історичній реконструкції відзначення в березні 1939 р. в АН УРСР 125-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка та висвітленню перебігу проведення цього ювілею. **Методологія дослідження** полягає в застосуванні наукових методів — історичного, джерелознавчого, хронологічного, а також конкретно-пошукового й евристичного (аналіз і систематизація джерел та літератури). Методологічна основа дослідження базується на принципах об'єктивності, історизму, системності, комплексності, що у своїй сукупності дозволяють розкрити проблему. **Наукова новизна** роботи полягає в залученні до аналізу малосліджених архівних джерел з історії шевченкознавчих студій в АН УРСР та публікацій у пресі цього періоду, наукові дані яких дозволяють висвітлити напрями підготовки до ювілею, форми участі в ньому академічних установ і окремих учених України, а також введенні до наукового обігу нової інформації архівних документів. **Висновки.** Інформація залучених до аналізу документів державних архівів — ЦДАГО України і ЦДАВО України (постанови директивних органів про відзначення ювілею Т.Г. Шевченка), джерельних ресурсів Архіву Президії НАН України (внутрішньо-академічні постанови, розпорядження, стенограми, звітні документи) та наукових матеріалів у комплексному аналізі репрезентує перебіг

Цитування: Вербіцька О. Відзначення в Академії наук УРСР 125-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка: історико-джерелознавчий аспект. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 3 (34). С. 178—188. <https://doi.org/10.15407/rksu.34.178>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

підготовки до ювілейних заходів, що проводились Академією в 1938—1939 рр. На основі документів різного виду та дотичних матеріалів встановлено, що в 1938—1939 рр. ученими Академії наук здійснено значну роботу з вивчення та видання літературної спадщини Т.Г. Шевченка. Представлено інформацію про наукові напрями опублікованих до ювілею праць, науково-організаційну участь Академії наук як у внутрішньоакадемічних заходах, у тому числі ювілейних сесіях, виставках, творчих вечорах, що відбувалися в її стінах, так і в загальнодержавних, що проводились із залученням учених, письменників і представників громадськості з різних республік СРСР і стали актом ушанування пам'яті Т.Г. Шевченка, популяризації його творчості. Підготовка до святкування ювілею Т.Г. Шевченка наприкінці 1930-х років значною мірою сприяла прискоренню розвитку шевченкознавства як одного з провідних напрямів академічних досліджень.

Ключові слова: Т.Г. Шевченко, шевченкознавство, Національна академія наук України, історична реконструкція, архівні джерела з історії шевченкознавства.

Постановка наукової проблеми. Історія вивчення життя та творчості основоположника української літератури, талановитого митця, національного генія Т.Г. Шевченка являла собою поле не лише наукової, але й гострої політичної боротьби за витлумачення його літературної і художньої спадщини та життєвого подвигу. Відзначення 125-річчя від дня народження поета в 1939 р. проходило з великим піднесенням за кордоном, в українській діаспорі, що відстоювала національно-визвольний аспект його діяльності та готувала до публікації багатотомне «Повне видання творів Тараса Шевченка» (Варшава; Львів, 1934—1939), наукові праці, бібліографічні покажчики з шевченкознавства. Водночас діяльність Академії наук УРСР відбувалась у межах методологічних рамок, визначених директивними постановами. У цей період нею здійснювалася значна науково-дослідна робота в багатьох напрямках вивчення життя та творчості класика — літературознавчому, мистецтвознавчому, історичному та бібліографічному, а також проводилися підготовка до друку та видання творів Т.Г. Шевченка. Проте на сьогодні в науковій літературі не порушувалася тема комплексного вивчення комеморативних практик, спрямованих на вшанування пам'яті Т.Г. Шевченка в АН УРСР у 1939 р.

Аналіз досліджень і публікацій. Найбільш повно відомості щодо розвитку літературного шевченкознавства в переддень ювілею представлено у виданні «Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. 1926—2001. Сторінки історії» [1], окремі згадки про організацію відзначення 125-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка та підготовку видань в АН УРСР містяться у збірнику документів «Історія Національної академії наук України (1938—1941) : Документи і матеріали» (Київ, 2003). Зазначена тематика частково висвітлена в окремих розвідках [2] та дуже побіжно — в енциклопедичних виданнях.

Джерельними ресурсами для репрезентації теми дослідження є документи Архіву Президії НАН України, зокрема комплекс протоколів засідань Президії АН УРСР 1938—1939 рр., звітно-планові документи АН УРСР

та її установ, довідки. Доповнити зафіксовані у джерелах відомості дозволяють повідомлення в наукових періодичних виданнях, зокрема у «Вістях Академії наук УРСР», та газетні публікації. Такий комплексний підхід дозволить провести історичну реконструкцію діяльності науково-дослідних установ АН УРСР у галузі розвитку наукового напрямку шевченкознавства та організації шевченківських роковин.

Актуальність дослідження зумовлюється нерозробленістю даної теми в науковій літературі та відсутністю цілісної інформаційної бази про заходи, реалізовані в АН УРСР на відзначення цієї непересічної в житті українського суспільства події наприкінці 1930-х років.

Мета дослідження — на основі аналізу документальної наукової спадщини, що наразі не залучалася до глибокого наукового вивчення, та наукових матеріалів прослідкувати етапи підготовки і проведення цього ювілею в Академії наук УРСР.

Виклад основного матеріалу. Згідно з інформацією протоколів засідань Президії АН УРСР, активна підготовка до відзначення ювілею в Академії наук розпочалася з обговорення співпраці з Урядовим ювілейним комітетом вшанування пам'яті Т.Г. Шевченка, на який РНК УРСР було покладено завдання координувати в Україні підготовчі роботи з проведення цього ювілею [3, арк. 15—16]. Шевченківські урочистості 1939 р. передбачали охоплення меморіальними заходами широких кіл радянського суспільства. Зокрема, постановою РНК УРСР від 16 жовтня 1938 р. «Про асигнування коштів на проведення роботи до ювілею 125-річчя Т.Г. Шевченка для Управління в справах мистецтв при РНК УРСР» на поточний рік було виділено 750 тис. крб, детальна інформація про кошторис витрат на організацію цієї події міститься в матеріалах до постанов Політбюро ЦК КП(б)У [4, с. 42].

На своєму засіданні 2 серпня 1938 р. Президія АН УРСР обговорила участь Академії у проведенні заходів на відзначення 125-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка. З доповіддю про підготовку до ювілею на цьому засіданні виступив очільник Урядового ювілейного комітету, голова Спілки радянських письменників України О.Є. Корнійчук. Керівництвом Академії наук було ухвалено постанову, згідно з якою для цього комітету виділялася кімната у приміщенні АН УРСР, а також апаратом Президії АН УРСР забезпечувалось обслуговування його роботи. Постановою створювалася Шевченківська академічна ювілейна комісія для підготовки заходів під керівництвом неодмінного секретаря АН УРСР акад. О.В. Палладіна. До її складу увійшли Президент АН УРСР акад. О.О. Богомолець, віцепрезидент АН УРСР акад. О.Г. Шліхтер, академіки Д.О. Граве, М.М. Крилов, Т.Д. Лисенко, Д.І. Яворницький, Г.Ф. Проскура, А.О. Сапегін та П.Г. Тичина, директор Інституту історії України АН УРСР С.М. Белоусов, виконувач обов'язків директора Інституту українського фольклору М.С. Родіна, директор Кабінету єврейської літератури, мови та фольклору Е.Г. Співак, директор

Бібліотеки АН УРСР О.Б. Михайличенко, професор Київського державно-го університету та с. н. с. Інституту мовознавства М.К. Грунський, с. н. с. Інституту зоології Є.М. Ємчук, учений секретар Інституту української літератури ім. Т.Г. Шевченка Д.Д. Копиця (секретар комісії).

Президія АН УРСР доручила Шевченківській академічній ювілейній комісії розробити план заходів, Інституту української літератури ім. Т.Г. Шевченка — опублікувати до ювілею том I академічного видання творів Тараса Шевченка і вжити всіх заходів до випуску тому II, а також видати присвячений ювілею науковий збірник та три науково-популярні брошури про життя і творчість Т.Г. Шевченка, Інституту українського фольклору — підготувати й видати збірник «Шевченко й народна творчість» (фольклорні матеріали), Інституту історії України — розробити власні заходи щодо участі в підготовці до ювілею, Бібліотеці АН УРСР — скласти бібліографію дореволюційних та пореволюційних видань Т.Г. Шевченка всіма мовами й організувати виставку про життя, діяльність і творчість класика [5, арк. 17—18]. Ця інформація про підготовку до ювілею була оприлюднена у «Вістях АН УРСР» № 7 за 1938 р. [6, с. 47—48].

Принагідно зауважимо, що підготовка до ювілею відбувалася на фоні нищення чинною владою вчених-шевченкознавців та гуманітарних академічних установ. Багатьох фахівців у галузі шевченкознавства було репресовано, значну кількість науковців гуманітарних установ АН усунули з посад як таких, що не пройшли «чистки» (перевірки складу співробітників установ на лояльність і відсутність у працях невідповідностей ідеологічним вказівкам влади з метою очищення від «ворожих елементів»), що в той час означало втрату засобів до існування. Під цим тиском у 1933 р. було ліквідовано Комісію для видання творів Т.Г. Шевченка ВУАН і натомість створено Редакційний комітет для видавання творів Т.Г. Шевченка [7, арк. 70—71]. Зміни в науковому складі установ напередодні Шевченківського ювілею призвели до більшої концентрації в них активних, відданих лінії партії осіб, які могли забезпечити виконання поставлених завдань. До Всенародної бібліотеки України переміщували на зберігання наукові матеріали як цієї комісії, так і ліквідованої Комісії української писемності доби промислового капіталізму ВУАН, Київської філії Інституту Тараса Шевченка та репресованих учених; відбувалось її комплектування шевченківськими рукописними оригіналами та дотичними науковими матеріалами [8, с. 184—185, 232]. Втручання в діяльність наукових установ підтверджує й постанова РНК УРСР від 21 травня 1938 р., якою було прийнято рішення про об'єднання двох провідних для розвитку шевченкознавчих досліджень інститутів — української літератури ім. Т.Г. Шевченка та українського фольклору в одну установу — Інститут літератури й фольклору. Це рішення не було втілене в життя завдяки активному відстоюванню Академією наук недоцільності такого об'єднання [5, арк. 19—22].

Значний тиск, який відчувала Академія наук щодо ідеологічної складової підготовки шевченківського ювілею, засвідчують постанови директивних органів про підготовку і проведення ювілею, що були спрямовані не лише на відзначення цієї культурної події, але й на ліквідацію «націоналістичних» переконачень творчості Т.Г. Шевченка та її «узгодження» з чинними ідеологічними настановами. Постановою Політбюро ЦК ВКП(б) «Про проведення пленуму правління Союзу письменників СРСР, присвяченого 125-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка» від 25 січня 1939 р. було дозволено скликати пленум у березні 1939 р. у м. Києві з порядком денним «Життя та творчість Т.Г. Шевченка». З доповідями мали виступити депутат Верховних Рад СРСР і УРСР, драматург, голова Урядового шевченківського комітету О.Є. Корнійчук (УРСР) та поети М.М. Асєєв (РРФСР), Якуб Колас (БРСР). На розвиток цієї постанови Політбюро ЦК КП(б)У затвердило постанову від 16 лютого 1939 р. «Про хід підготовки до святкування 125-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка», якою встановлювався суворий контроль за підготовкою видань до ювілею. Інформацію про заходи до ювілею вмістила на своїх шпальтах газета «Известия» в повідомленні «ЦК КП(б)У про підготовку до ювілею Шевченка», де, зокрема, йшлося про запланований вихід друком «Кобзаря», декількох томів повного зібрання творів Т.Г. Шевченка, альбомів та монографій про поета [9, с. 1]. Підготовка фундаментальних видань доручалась АН УРСР. 5 березня 1939 р. була прийнята постанова Політбюро ЦК ВКП(б) «Про увічнення пам'яті Т.Г. Шевченка». Українське видання «Літературний журнал» у № 3 за березень 1939 р. опублікувало указ Президії Верховної Ради СРСР про увічнення пам'яті поета Т.Г. Шевченка у зв'язку з 125-річчям від дня його народження [10, с. 6].

Видання творчої спадщини класика належало до найважливіших заходів, які планувались Академією з нагоди ювілею. Для забезпечення підготовки творів Т.Г. Шевченка до друку 22 вересня 1938 р. Президія АН УРСР розглянула доповідь неодмінного секретаря АН УРСР акад. О.В. Палладіна і затвердила редколегію під керівництвом О.Є. Корнійчука у складі заступника наркома освіти УРСР Ф.А. Редька, депутата Верховної Ради УРСР, директора Інституту української літератури ім. Т.Г. Шевченка акад. П.Г. Тичини, поета М.Т. Рильського та вченого секретаря цього інституту Д.Д. Копиці [5, арк. 34].

Провідна роль у процесі підготовки видань до ювілею належала Інституту української літератури ім. Т.Г. Шевченка. У 1938 р. установою за науковою темою «Академічне видання літературної спадщини класиків української літератури» було завершено перевірку й підготовку основного тексту т. I видання творів Т.Г. Шевченка в десяти томах та підготувчу роботу за темою «Збірник статей і матеріалів, присвячених Т.Г. Шевченку». Понад план у другій половині 1938 р. була проведена підготовка тексту творів Т.Г. Шевченка для ювілейного видання його творів у п'яти томах, «Кобзаря» та низки

біографічних нарисів, присвячених пам'яті поета. Серед основних наукових досягнень інституту відзначалася підготовка наукових статей, що «по новому правдиво висвітлюють життя і творчість поета». Також рукописні фонди установи поповнилися листуванням Т.Г. Шевченка [11, арк. 2—9].

Опубліковане обговорення тематичного плану Інституту української літератури ім. Т.Г. Шевченка містить інформацію, що однією з основних тем установи було укладання академічного видання творів Т.Г. Шевченка в десяти томах, а робота в 1938 р. проводилась у галузі наукового дослідження та перевірки текстів творів Т.Г. Шевченка на основі автографів [12, с. 36—40]. До складу головної редколегії академічного видання творів Т.Г. Шевченка в січні 1939 р. додатково було введено кваліфікованих наукових співробітників — професорів П.М. Попова, С.І. Маслова й О.І. Білецького та наукового співробітника відділу історії давньої української літератури Інституту літератури ім. Т. Шевченка М.В. Геппенера, який до 1938 р. виконував обов'язки завідувача відділу рукописів Бібліотеки АН УРСР і досліджував рукописи поета [13, арк. 11].

17 листопада 1938 р. Президія АН УРСР затвердила постанову Шевченківської академічної ювілейної комісії про скликання спеціальної наукової сесії, присвяченої 125-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка, і доручила цій комісії спільно з Інститутом української літератури ім. Т.Г. Шевченка розробити проект організації сесії [5, арк. 88]; в іншій постанові за цією ж датою, прийнятій після обговорення діяльності Редакційно-видавничої ради АН УРСР, зазначалося, що необхідно поставити перед Наркомфіном УРСР питання про виділення затверджених АН УРСР коштів (50 тис. крб) на видання Інститутом української літератури ім. Т.Г. Шевченка томів I і II академічного збірника творів Т.Г. Шевченка у десяти томах [5, арк. 104]. 11 грудня 1938 р. інститутам української літератури ім. Т.Г. Шевченка, історії України та Бібліотеці АН УРСР постановою Президії АН УРСР було доручено скласти експозиційний план виставки, присвяченої 125-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка [5, арк. 148—154].

На пропозицію Шевченківської академічної ювілейної комісії 3 січня 1939 р. Президія АН УРСР затвердила своєю постановою порядок денний ювілейної шевченківської сесії АН УРСР. З доповідями мали виступити проф. О.І. Білецький — «Шевченко і світова література», завідувач кафедри історії української літератури Харківського державного університету проф. О.П. Парадиський — «Шевченко в освітленні західноєвропейської критики» та «Шевченко і російська культура», завідділу історії української літератури XIX—XX ст. Інституту української літератури ім. Т.Г. Шевченка І.І. Стебун — «Шевченко — основоположник нової української літератури», Д.Д. Копиця — «Лірика Шевченка», н. с. Інституту історії к. і. н. Ф.О. Ястребов — «Шевченко і революційний рух в Росії в середині XIX сторіччя», с. н. с. цього ж інституту М.Н. Петровський — «Відображення в творчості

Шевченка боротьби проти шляхетської Польщі в XVII—XVIII сторіччі», доповідачі від Інституту українського фольклору з доповіддю на тему «Шевченко і народна творчість» та від Інституту мовознавства з доповіддю «Значення Шевченка у створенні літературної української мови». Планувалися й виступи доповідачів з інших республік: з Грузії — з темою виступу «Шевченко і грузинська література», з Казахстану — «Шевченко і казахські народи», з Білорусії — «Шевченко і білоруська література», а також з Інституту світової літератури ім. М. Горького (м. Москва) — «Шевченко і Горький», К.І. Чуковського — «Шевченко і Некрасов», О.С. Войтінської — «Шевченко і Чернишевський». Вступну доповідь було вирішено доручити виголосити директору Інституту української літератури ім. Т.Г. Шевченка акад. П.Г. Тичині або голові Урядового шевченківського комітету О.С. Корнійчуку, крім того, було ухвалено додатково ввести до порядку денного доповідь «Шевченко як художник». Цією ж постановою Президія АН УРСР зобов'язала Інститут української літератури ім. Т.Г. Шевченка терміново узгодити виступи на сесії з доповідачами з інших республік СРСР і доручила академічним інститутам вивільнити співробітників-доповідачів від іншої наукової роботи терміном на місяць [13, арк. 3—4].

Детальні відомості щодо перебігу обговорення підготовки до організації ювілею містить протокол-стенограма засідання Шевченківської академічної ювілейної комісії від 10 січня 1939 р. Учений секретар Інституту української літератури ім. Т.Г. Шевченка інформував, що інститут передав до друку томи I і II академічного видання творів Т.Г. Шевченка, доопрацьовуються лише коментарі, що мають бути готовими до 15 лютого, а затримка пояснювалася нечисленним штатом співробітників установи; два томи поезій Т.Г. Шевченка в п'яти томах передані у видавництво, два томи прози планується підготувати до 20 січня, том «Щоденник» має бути переданий до друку 15 січня 1939 р. Крім того, за редакцією інституту вже укладене і передане до друку ілюстроване видання «Кобзаря». Ювілейний випуск журналу «Радянське літературознавство» повинен бути переданий до друку до 20 січня і вийде до ювілею; брошура І.І. Стебуна (мається на увазі біографічний нарис про Т.Г. Шевченка) підготовлена і буде надрукована літературним видавництвом, також будуть опубліковані повідомлення за темою дослідження в газетах «Комуніст» і «Советская Украина», брошура с. н. с. інституту С.М. Шаховського за браком паперу не може бути видана [13, арк. 17].

Протоколом-стенограмою зафіксовано процес обговорення наповненості загальноакадемічного наукового збірника актуальними науковими працями. У результаті члени академічної ювілейної комісії ухвалили таке: видати до 1 березня 1939 р. принаймні перший том академічного видання творів Т.Г. Шевченка у десяти томах з тим, щоб він вийшов у світ до ювілею, і зобов'язати видавництво вжити всіх заходів щодо виходу цього видання, а роботу над томом II не припиняти і видати його вже після ювілею.

Констатували, що випуск загальноакадемічного збірника наукових праць перебуває під загрозою, оскільки надійшли ще не всі матеріали. Було вирішено зобов'язати інститути до 15 січня 1939 р. передати статті, які відповідають науковому рівню видання, для опублікування в академічному збірнику і просити Президента АН УРСР акад. О.О. Богомольця написати вступну статтю до нього, а Видавництво АН УРСР — до 1 березня видати збірник. До редколегії цього видання увійшли акад. П.Г. Тичини, акад. О.Є. Корнійчук, С.М. Белоусов, П.А. Лавров, І.І. Стебун. Також було ухвалено такі рішення: Інституту українського фольклору — видати ювілейний номер журналу; Інституту мовознавства та Інституту історії — запропонувати подати найзмістовніші статті до академічного збірника, а решту матеріалів умістити в журналах «Мовознавство» та «Радянське літературознавство», присвячених ювілеєві; Кабінету вивчення єврейської літератури, мови і фольклору — опублікувати статтю «Проблема перекладу поезії Т.Г. Шевченка на єврейську мову»; Бібліотеці АН УРСР — до 20 січня 1939 р. підготувати ювілейну виставку. На засіданні також було заслухано доповідь акад. О.В. Палладіна про порядок денний ювілейної сесії АН УРСР. Після тривалого обговорення ухвалили звернутися з клопотанням до Президії АН УРСР стосовно об'єднання ювілейної сесії АН УРСР із пленумом спілок письменників СРСР та УРСР, в іншому ж випадку зобов'язати доповідачів від АН УРСР виступити зі своїми доповідями лише на сесії Академії наук [13, арк. 18—19].

29 січня 1939 р. керівництво Академії наук розглянуло пропозиції Шевченківської академічної ювілейної комісії щодо забезпечення своєчасного передання до друку ювілейного збірника і встановило термін подання до видавництва основної частини статей до 1 лютого, а випуску збірника — до 1 березня 1939 р. До редакційної колегії цього збірника увійшли д. філол. н. О.І. Білецький, директор Інституту історії України С.М. Белоусов і с. н. с. Інституту української літератури ім. Т.Г. Шевченка І.І. Стебун, які мали остаточно узгодити зміст збірника і переглянути всі статті, подані до нього. Установи зобов'язували повністю підготувати тексти до друку, авторів — не затримувати коректури і виправляти її терміново, по 2 арк. на день [13, арк. 15—16].

На засіданні Президії АН УРСР 15 лютого 1939 р. акад. О.В. Палладін та С.М. Белоусов у своїх доповідях інформували про заходи щодо видання академічного збірника творів Т.Г. Шевченка та ювілейного наукового збірника. У прийнятій постанові з цього питання акцентувалося на необхідності виходу з друку першого тому академічного видання творів Т.Г. Шевченка та академічного ювілейного збірника не пізніше 6 березня, тому відповідальному редактору видання творів Б.В. Якубському було доручено вжити заходів для подання видавництву до друку всіх матеріалів першого тому. Також констатувалася затримка Інститутом української літератури

ім. Т.Г. Шевченка виконання цього завдання. Видавництво АН УРСР було зобов'язане забезпечити випуск зазначених праць до 6 березня 1939 р., а біографію Т.Г. Шевченка авторства І.І. Стебуна опублікувати окремим виданням тиражем 5000 прим. [13, арк. 46].

Постановою Президії АН УРСР від 5 березня 1939 р. було ухвалено рішення провести 9 березня спільно урочисте засідання АН УРСР та пленум Спілки письменників УРСР, де заслухати доповідь акад. О.Є. Корнійчука про життя і творчість Т.Г. Шевченка, виступи письменників, які завершити художньою частиною [13, арк. 60—61].

З метою відзначення 125-ї річниці від дня народження Т.Г. Шевченка та популяризації його творчості науковці Академії наук у березні—травні 1939 р. провели численні зустрічі з громадськістю, заходи на заводах і підприємствах, у соціально-культурних закладах. Учені АН УРСР взяли участь у республіканських урочистостях — відкритті пам'ятників Т.Г. Шевченку 6 березня у м. Києві. До ювілею було організовано Республіканську ювілейну Шевченківську виставку, що почала діяти у приміщенні АН УРСР у м. Києві 20 березня. Окрім експонатів харківської Галереї картин Т.Г. Шевченка, на виставці було представлено понад 900 експонатів та документів з музеїв і архівів Києва, Чернігова, Харкова, Москви, Ленінграда, Ворошиловграда, Баку. Загалом у ювілейній виставці взяли участь тридцять сім державних установ та організацій [14, с. 1147].

У квітні 1939 р. Інститут українського фольклору організував Республіканську нараду кобзарів і лірників України. Її учасники вшанували пам'ять Т.Г. Шевченка, поклавши квіти до пам'ятника у м. Києві. Наукові співробітники інституту на нараді виголосили низку доповідей з історії кобзарства, пісень, дум, про музичну творчість кобзарів, в яких йшлося про присвячені Т.Г. Шевченку народні та кобзарські пісні й думи, вагоме значення для фольклору образу співця-кобзаря з поеми Т.Г. Шевченка «Невольник» [15, с. 12, 37—40]. У нараді взяв участь акад. П.Г. Тичина, який наголосив, що «Пісні "Кобзаря", які узяв Шевченко у народу, знову ж до народу й повернулись. І це... повинно стати за приклад великий, за найкращий дороговказ: писати так, творити так, щоб думи твої зливалися з народними» [16, с. 193].

8 травня 1939 р. Президія АН УРСР заслухала доповідь віцепрезидента АН УРСР О.В. Палладіна про підготовку до скликання ювілейної сесії АН УРСР, присвяченої пам'яті Т.Г. Шевченка, й ухвалила провести її 18—20 травня, доручивши академічній Шевченківській ювілейній комісії негайно розпочати організацію заходу [13, арк. 141].

Українська преса широко висвітлювала перебіг відзначення ювілею. З газетних повідомлень відомо, що 4—6 травня у м. Києві та 8 травня у м. Каневі на могилі поета відбувся VI Всесоюзний ювілейний пленум правління Спілки радянських письменників СРСР, присвячений 125-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка, в якому взяли участь письменники та

вчені з усіх республік СРСР. На пленумі у м. Каневі з промовою виступив акад. О.І. Білецький, який у доповіді «Основоположник нової української літератури» зазначив: «Шевченко створив невмирущі зразки великої національної літератури, пройнятої передовими ідеями свого часу, насиченої невичерпними художніми багатствами, і тим самим вивів українську літературу на широкий шлях літератури світової». У м. Каневі 18 червня відбулися великі урочистості з нагоди відкриття пам'ятника на могилі Кобзаря та музею; серед присутніх були вчені Академії — академіки О.Є. Корнійчук, П.Г. Тичина, письменник М.П. Бажан, поет М.Т. Рильський, Д.Н. Гофштейн, відомий перекладом «Заповіту» Т.Г. Шевченка на їдиш, та ін. [17].

Урочиста ювілейна сесія АН УРСР, присвячена 125-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка, відбулася 19 і 20 травня 1939 р. у м. Києві в конференцзалі АН УРСР. За столом президії — видатні вчені, академіки П.Г. Тичина, М.М. Федоров, М.Я. Калинович, М.М. Крилов, В.Г. Шапошников, О.Г. Шліхтер, В.Ю. Чаговець, Б.І. Чернишов, О.В. Леонтович, А.В. Корчак-Чепурківський, співробітники науково-дослідних інститутів Академії, представники громадськості. Сесію відкрив промовою акад. О.В. Палладін; заввідділу історії капіталізму Інституту історії України д. і. н. О.П. Оглоблин виголосив доповідь «Шевченко і його епоха». У перший день роботи сесії з доповіддю «Шевченко і російська література» виступив літературознавець, с. н. с. відділу нової української літератури ХІХ—ХХ ст. Інституту української літератури ім. Т.Г. Шевченка С.М. Шаховський; композитор, фольклорист, с. н. с. Інституту українського фольклору Л.М. Ревуцький у своєму виступі акцентував увагу на темі «Шевченко і українська народна пісня». Доповідь «Мова і стиль Шевченка» виголосив В.І. Масальський (Інститут мовознавства), М.І. Марченко (Інститут історії України) присвятив свою доповідь темі «Шевченко і пригноблені народи царської Росії».

На вечірньому заключному засіданні 20 травня 1939 р. були заслухані доповіді «З творчої лабораторії Шевченка» відомого шевченкознавця Є.Я. Айзенштока, «Російські повісті Шевченка» А.В. Бронського (Інститут української літератури ім. Т.Г. Шевченка), «Шевченко і народна музика» М.О. Грінченка (Інститут українського фольклору), доповідь якого ілюструвалася виступами кобзарів Є.Х. Мовчана, П.І. Гузя, П.В. Носача, І.С. Іванченка, В.М. Перепелюка, О.А. Маркевича.

У вестибюлі конференцзалу відкрилася виставка, на якій експонувалися численні видання творів Т.Г. Шевченка, що вийшли друком мовами народів СРСР, а також рукописи перекладів його творів поетів М.М. Асєєва, С.М. Городецького, О.І. Безименського, М.С. Тихонова, В.М. Інбер та ін. [18, с. 1].

Урочистості в Україні були підтримані й зарубіжною громадськістю. Так, на відзначення ювілею 14-ма болгарськими письменниками, зокрема Г. Бакаловим, Л. Стояновим, Т. Павловим та іншими, у травні 1939 р. було надіслано вітальну телеграму VI пленуму правління Союзу радянських

письменників, присвяченому 125-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка, в якому взяли участь і науковці Академії наук. У ній відзначалося, що образ Тараса Шевченка виростає в символ свободи і процвітання українського народу і що без його творчого впливу неможливо зрозуміти творчість численних болгарських письменників, таких як Л. Каравелов, Х. Ботев та інших, що частина вогню, який бував у поезії Т.Г. Шевченка, перейшла до болгарського народу за доби його національно-визвольної боротьби [19, с. 155—156].

Установами АН УРСР у період організації ювілею було виконано значний обсяг роботи щодо підготовки до видання творів Т.Г. Шевченка та наукових праць. Так, згідно зі звітом АН УРСР за 1939 р., Інститутом української літератури ім. Т.Г. Шевченка було опубліковано два томи «Повного академічного видання творів Т.Г. Шевченка у 10 томах», з позначкою «Видання ювілейне: 1814—1939 рр.», вийшло друком видання «Шевченко Т.Г. Повна збірка творів. В 5-ти томах», до якого увійшли два томи поезій, два томи повістей і драматичних творів та «Щоденник» Т.Г. Шевченка. Під грифом інституту окремими виданнями в Держлітвидаві України були опубліковані твори Т.Г. Шевченка — «Гайдамаки», «Катерина» та «Єретик». Завершено і передано на редагування працю «Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка», що мала стати основою повної наукової біографії Т.Г. Шевченка [20, арк. 44]. У співпраці з Інститутом літератури АН СРСР підготовлене науково-популярне видання — фотовиставка «Життя, творчість і революційна діяльність Т.Г. Шевченка» (150 ілюстрацій і три друкованих аркуші тексту), для укладення якої в 1939 р. було видано «Методичні вказівки по організації та оформленню масової фотовиставки "Т.Г. Шевченко. Життя і творчість"» [21]. Спільно з Бібліотекою АН УРСР ученими інституту складалася бібліографія «Шевченкіани», хоча, як зазначають чл.-кор. Л.А. Дубровіна і акад. О.С. Онищенко, на засадах нової методології «критичного оволодіння спадщиною Шевченка широкими масами пролетаріату» [8, с. 184—185, 232, 258].

З нагоди ювілею Інститут мовознавства в 1938 р. увів до плану роботи нову тему — «Шевченко як основоположник сучасної української мови». Результатом проведеної роботи стали картотека лексики Т.Г. Шевченка, в якій записано на картки всі використані в його поезіях слова, а також аналітичні статті з питань лексики і стилю мови поета. Інститут українського фольклору взяв участь у підготовці збірників, присвячених пам'яті Т.Г. Шевченка, зокрема було укладено «Збірник зразків народного творчості про Т.Г. Шевченка», де представлено дослідження взаємного впливу поезій Т.Г. Шевченка і народної словесної творчості. До нього увійшли статті «Шевченко і народна пісня», «Шевченко і російський фольклор», «Шевченко в пісенно-музичній народній творчості». Кабінет по вивченню єврейської радянської літератури, мови і фольклору підготував працю «Мова перекладів Т.Г. Шевченка», де встановлена адекватність передання поезії Т.Г. Шевченка єврейською мовою і висвітлене питання словотворення,

фразеології і синтаксису відповідно до норм української мови. Поза планом були відредаговані твори Т.Г. Шевченка єврейською мовою [20, арк. 44—45].

Співробітники Інституту історії України склали історичні коментарі до «Кобзаря» Т.Г. Шевченка, підготували п'ять статей до збірників, присвячених пам'яті Т.Г. Шевченка [20, арк. 6]. Розширюють і деталізують інформацію про підготовку до ювілею Інституту історії України документи про діяльність його співробітників. Так, звіт про роботу с. н. с., проф. О.П. Оглоблина за 1938 р. містить відомості про роботу вченого над статтею «Епоха і творчість Шевченка» для ювілейного збірника [22, с. 78]. Серед інших підготовлених ним праць — статті «Шевченко — борець проти кріпосництва й царизму» (опублікована у «Збірнику пам'яті Т.Г. Шевченка, видавництво Українського науково-дослідного інституту педагогіки») та «Шевченко і його епоха» (збірник «Пам'яті Т.Г. Шевченка», Київ, Видавництво АН УРСР). Крім того, за дорученням Президії АН УРСР та академічного ювілейного комітету вчений розробив для Шевченківської виставки експозиційний план до теми «Доба Шевченка» [22, с. 106, 109]. У звіті сектору історії капіталізму та імперіалізму Інституту історії України про роботу в 1939 р. ідеться про участь у підготовці заходів до ювілею Т.Г. Шевченка співробітників сектору П.А. Білика, Ф.О. Ястребова, О.П. Оглоблина [22, с. 112].

І.О. Іванцов, с. н. с. Інституту археології, підготував до друку статтю «Т.Г. Шевченко — історик-археолог» («Історичний журнал», 1939, № 4) та працю «Т.Г. Шевченко і археологія» (збірник «Пам'яті Т.Г. Шевченка», Київ, 1939), у яких висвітлив історичну та археологічну діяльність Т.Г. Шевченка під час його роботи в Київській археографічній комісії на основі матеріалів з фондів рукописного відділу Інституту української літератури ім. Т. Шевченка [24, с. 87—117].

Слід відзначити й комплекси шевченкознавчих наукових праць, розміщених у наукових збірниках. Так, у загальноакадемічному виданні «Пам'яті Т.Г. Шевченка : збірник статей до 125-ліття з дня народження» науковці, письменники та музиканти представили біографію, літературну та рукописну спадщину поета, дослідили мову і стиль віршованих творів, проаналізували історико-археологічну діяльність Т.Г. Шевченка під час роботи в Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів у м. Києві, а також висвітлили багато інших питань, зокрема музичної творчості, фольклору. Було оприлюднено такі статті: «Шевченко і пригнічені народності царської Росії» (М.І. Марченко), «Коліївщина в творах Т. Шевченка» (К.Г. Гуслий), «Вшанування народом пам'яті Т.Г. Шевченка за царизму» (П.О. Білик), «Ювілей Т.Г. Шевченка в 1914 р. в Києві» (П.А. Лавров), «Літературна спадщина Шевченка російською мовою» (А.В. Бронський), «Шевченко і російська література» (С.М. Шаховський), «Рукописна спадщина Т.Г. Шевченка» (М.В. Геппенер), «Мова і стиль поезій Т.Г. Шевченка» (В.І. Масальський), «Шевченко і російський фольклор» (П.М. Попов), «Шевченко і

народна пісня» (Д.М. Ревуцький), «Шевченко в народній пісенній творчості» (М.О. Грінченко), «Т.Г. Шевченко і археологія» (І.О. Іванцов) [23].

У двох перших випусках офіційного академічного періодичного видання «Вісті АН УРСР» у 1939 р. також були опубліковані присвячені ювілеєві праці з результатами досліджень біографії Т.Г. Шевченка І.І. Стебуна й історичних напрацювань у галузі шевченкознавства Ф.О. Яструбова, статті Ф.І. Лаврова та Д.О. Кушнарника про народні перекази і легенди про поета та ін.

Значну кількість наукових розвідок у галузі шевченкознавства вченими АН УРСР було опубліковано у виданні «Радянське літературознавство» (кн. 4, 1939). М.Д. Бернштейн оприлюднив статтю «Літературно-текстологічний аналіз поеми "Тайдамаки" Т.Г. Шевченка», О.С. Велічков у цьому ж виданні опублікував працю «Шевченко і болгарська література 60-х — 70-х років XIX століття», К.Г. Гуслистий — «До історичного аналізу "Свята в Чигирині" в "Тайдамаках" Шевченка», О.І. Кисельов — «Про переклади П. Грабовського поезій Шевченка: за неопублікованими матеріалами рукописного відділу Бібліотеки АН УРСР», І. Моренець — «Шевченко і "Общество поощрения художников": нові матеріали до біографії Т.Г. Шевченка». У цьому журналі також було представлено архівні документи — М.В. Геппенер як фахівець з археографії, який досліджував автографи Т.Г. Шевченка, здійснив публікацію нових листів поета з фондів відділу рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка. У розділі «Бібліографія» Л.Г. Бойко і Л.О. Середя опублікували матеріали до бібліографії Т.Г. Шевченка.

У наукових вісниках та журналах співробітниками установ Академії наук у 1939 р. було оприлюднено значну кількість присвячених ювілею розвідок. Досліджуючи бібліографію праць окремих учених, варто відзначити такі праці: акад. О.І. Білецький опублікував у двох виданнях під назвою «Тарас Шевченко. Вибрані твори» (Львів, 1939 та Одеса, 1939) статтю «Тарас Шевченко», працю «Шевченко і світова література» (опублікована у формі статей та газетних повідомлень у 1939 р. українською, російською та польською мовами понад 10 разів), а у збірнику «Наукові записки Харківського університету. Філологічний факультет, № 1: Збірник, присвячений 125-річчю з дня народження Т.Г. Шевченка» — статтю «Шевченко и русская культура», та багато інших; фольклорист і літературознавець акад. Ф.М. Колесса видав монографію «Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка» (Львів, 1939); акад. Д.І. Яворницький з нагоди ювілею підготував статті «І.Ю. Репін про Т.Г. Шевченка» («Образотворче мистецтво», 1939, № 2/3) та «Шевченко і Репін» («Пам'яті Шевченка», Дніпропетровськ, 1939).

Аналіз наукових періодичних видань цього періоду дозволив з'ясувати тематичні напрями наукових студій співробітників Академії. Науковці Інституту українського фольклору опублікували такі статті: Д.О. Кушнарник — «Шевченко в народних переказах і легендах»; Ф.І. Лавров — «Борець за долю пригноблених народів»; К.Г. Гуслистий — «Пояснения к переводу

поэмы» (видання «Шевченко Т.Г. Гайдамаки», Москва, 1939) та «Шевченко — борець проти польського панства» до видання «Шевченко Т.Г. Історичні поезії» (Київ, 1939) і спільно з Ф.О. Ястребовим — примітки до тексту поезій; співробітник Інституту мовознавства П.М. Попов опублікував у № 1 «Наукових записок Київського державного університету. Філологічний факультет. Пам'яті Т.Г. Шевченка» наукову студію «Шевченко і Сковорода».

Історики також підготували низку тематичних статей. Так, Ф.О. Ястребов у журналі «Літературна критика» опублікував праці «Шевченко — борець проти польського панства» (1938, № 1) та «Т.Г. Шевченко в революційному русі 30-х — 50-х років XIX століття» (1939, кн. 2—3). І.І. Стебун опублікував розвідку «Тарас Григорович Шевченко (біографічний нарис)» (брошура вийшла у видавництві АН УРСР під грифом «Інститут української літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР», а статті під цією ж назвою побачили світ у виданнях «Вісті АН УРСР», 1939, № 1/2 та «Соціалістична культура», 1939, № 2), також написав працю «Основоположник нової української літератури» («Літературна критика», 1939, кн. 2/3). М.Н. Петровський опублікував працю «Повстання українського народу проти гніту шляхетської Польщі в 1630 р. в творах Тараса Шевченка» у «Збірнику пам'яті Т.Г. Шевченка. До 125-річчя з дня народження» (Науково-дослідний інститут педагогіки; 1939). І.П. Крип'якевич підготував статтю «З минулого Шевченкової батьківщини» і видав її у «Записках історичного та філологічного факультетів Львівського державного університету ім. І. Франка» (Львів, 1940. Т. I.). Загалом ученими АН УРСР до ювілею було опубліковано значну кількість наукових праць та повідомлень для громадськості, що подекуди були передруковані по декілька разів.

Здійснена наукова робота в галузі шевченкознавства дала поштовх подальшому активному дослідженню творчості Т.Г. Шевченка. Якщо в роки, що передували ювілеєві, спостерігаємо невеликий обсяг наукових праць, які виходили друком, то після нього, згідно з «Тематичним планом Академії наук УРСР на 1940 р.», уже було заплановано підготовку до видання томів IV—X академічного видання творів Т.Г. Шевченка в десяти томах, наукового опису рукописів Т.Г. Шевченка як посібника для науково-дослідної роботи над літературною спадщиною поета, укладання словника лексики Т.Г. Шевченка, підготовку монографії «Шевченко в народних легендах» про виникнення народних легенд про Шевченка та збірника «Шевченко в народній творчості» [25, с. 73].

Наукова новизна роботи полягає в залученні до аналізу малосліджених архівних джерел з історії шевченкознавчих студій в АН УРСР та публікацій у пресі цього періоду, наукові дані яких дозволяють висвітлити на прямі підготовки до ювілею, форми участі в ньому академічних установ та окремих учених України, а також у введенні до наукового обігу нової інформації архівних документів.

Висновок. Урочисте відзначення шевченківських роковин у 1939 р. в АН УРСР відбулося в період руйнації гуманітарних і, зокрема, шевченкознавчих установ АН, які діяли від перших років її існування, зміни науково-організаційної форми наукової роботи та наукового складу вчених. Джерельні ресурси надають важливу інформацію для реконструкції розвитку академічного шевченкознавства наприкінці 1930-х років та процесу підготовки колективами вчених АН УРСР до відзначення 125-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка. Залучені до аналізу документи та матеріали становлять різноплановий масив. Так, основними щодо організації різноманітних заходів до ювілею є постанови директивних органів про підготовку і проведення ювілею — указ Президії Верховної Ради СРСР, постанови Політбюро ЦК ВКП(б), Політбюро ЦК КП(б)У, РНК УРСР, матеріали до постанов Політбюро ЦК КП(б)У. На розвиток цих рішень Академією наук були розроблені власні заходи, які деталізують інформацію про те, яким чином відбувалась організація ювілею. До цього масиву належать такі документи: протоколи засідань Президії АН УРСР, протокол-стенограма засідання академічної ювілейної комісії з відзначення 125-річного ювілею від дня народження Т.Г. Шевченка, звіти АН УРСР та окремих установ. Значимим ресурсом для висвітлення цієї теми стали наукові матеріали, частину з яких становлять опубліковані документи, зокрема з обговорення тематичного плану Інституту української літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР, відомості про роботу окремих підрозділів установ та вчених, а також наукові монографії і статті, бібліографічні довідники, повідомлення у пресі про ювілейні заходи.

На основі інформації документів різного виду та дотичних матеріалів можна стверджувати, що в 1938—1939 рр. ученими Академії наук проведено значну роботу з вивчення літературної спадщини основоположника нової української літератури Т.Г. Шевченка. Підготовлено й опубліковано велику кількість видань творів Т.Г. Шевченка, наукових праць про різні аспекти його життя і напрями діяльності: два томи «Повного академічного видання творів Т.Г. Шевченка у 10 томах», ювілейне видання творів Т.Г. Шевченка у п'яти томах, «Кобзар», здійснено підготовку й публікацію загальноакадемічного збірника та кількох наукових і науково-популярних збірників, де вміщено статті вчених з інститутів української літератури ім. Т.Г. Шевченка, історії України, мовознавства, українського фольклору, археології. Укладено велику за обсягом фотовиставку «Життя, творчість і революційна діяльність Т.Г. Шевченка», завершено підготовку праці «Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка», де наведено нові біографічні дані. Вийшли друком праці з питань мови і стилістики творів класика, зокрема також єврейською мовою. Попри те, що публікація творів Т.Г. Шевченка та наукові дослідження відбувалися за умов сталінського ідеологічного тиску, зокрема впливу партійно-державних органів на розвиток наукової галузі, вчені Академії наук підготували численні шевченкознавчі студії,

прагнучи якнайяскравіше представити широкий громадськості України та СРСР творчість класика української літератури.

Широка науково-організаційна участь Академії наук у внутрішньоакадемічних заходах — ювілейних сесіях, виставках, творчих вечорах, а також у загальнодержавних, що проводились із залученням науковців, письменників і представників громадськості з різних республік СРСР, стала актом ушанування пам'яті Т.Г. Шевченка, популяризації його творчості, свідченням поціновування українськими вченими генія свого народу. Підготовка до святкування ювілею Т.Г. Шевченка наприкінці 1930-х років вплинула на визначення шевченкознавства в АН УРСР як одного з провідних напрямів досліджень гуманітарних установ на наступні десятиліття. Подальше вивчення документальної наукової спадщини в галузі історії розвитку академічного шевченкознавства цього періоду, зокрема окремих учених, сприятиме збереженню та популяризації культурної й документальної спадщини України як національного надбання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бажинов І., Генералюк Л., Мовчанюк В., Павлюк М., Смілянська В., Чамата Н. Шевченкознавство // Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. 1926—2001. Сторінки історії. Київ, 2003. С. 194—196.
2. Шевченкознавство у Київському університеті (1931—1940). URL: http://kobzar.univ.kiev.ua/info/Monog/P31_40.htm.
3. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 463, арк. 108; Спр. 465.
4. Антоненко В.В., Батрак Л.В. Документи про Т.Г. Шевченка у фондах ЦДАГО України // Архіви України. 2014. № 2. С. 37—51.
5. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 71.
6. Хроніка // Вісті АН УРСР. 1938. № 7. С. 47—48.
7. ЦДАВО України. Ф. 337. Оп. 1. Спр. 9521.
8. Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918—1941. Київ, 1998. 337 с.
9. ЦК КП(б)У о подготовке к юбилею Шевченко // Известия. 1939. 22 февраля. № 43 (6813).
10. Указ Президії Верховної Ради СРСР про увічнення пам'яті поета Т.Г. Шевченка в зв'язку з 125-річчям з дня його народження // Літературний журнал. Київ; Харків, 1939. № 3, березень.
11. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. Планова комісія. Спр. 9.
12. Вісті Академії наук УРСР. 1938. № 1.
13. Архів Президії НАН України. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 74.
14. Кацай В. Історія мистецького надбання Т. Г. Шевченка у Харкові в 1926—1948 рр. // Народнознавчі зошити. Серія мистецтвознавча. 2014. № 6. С. 1142—1154.
15. Народна творчість. № 2, липень—серпень. Мистецтво, 1939.
16. Березовський І.П. Українська радянська фольклористика (етапи розвитку і проблематика). Київ, 1968. 341 с.
17. Шевченкіана у датах і подіях: 1851—2014. URL: <http://ukrainka.org.ua/pishvanova>.
18. Літературна газета. № 27, 23 травня 1939 р.

19. Телеграма болгарских писателей VI пленуму правления Союза советских писателей, посвященному 125-летию со дня рождения Т.Г. Шевченко. Май 1939 г. // VI пленум правления Союза советских писателей СССР, посвященный 125-летию со дня рождения Тараса Григорьевича Шевченко. Киев, 1939. Бюллетень № 4.
20. Архів Президії НАН України. Оп. Планова комісія. Спр. 178.
21. Методичні вказівки по організації та оформленню масової фото-виставки «Т.Г. Шевченко. Життя і творчість». Львів, Київ, 1939. 31 с.
22. Юркова О.В. Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР (1936—1941 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. 210 с.
23. Пам'яті Т.Г. Шевченка. Збірник статей до 125-ліття з дня народження. 1814—1939. Київ, 1939. 584 с.
24. Іванцов І.О. Т.Г. Шевченко і археологія (вступна стаття Т.В. Калініної) // Український історичний журнал. 2014. № 2. С. 87—117.
25. Сапегін А.А. Тематичний план АН УРСР на 1940 р. // Вісті АН УРСР. 1940. Вип. 1. Хроніка.

Отримано 23 березня 2023 року

REFERENCES

1. Bazhynov I., Heneraliuk L., Movchaniuk V, Pavliuk M., Smilianska V., Chamata N. Shevchenkoznavstvo [Shevchenko Studies]. Instytut literatury im. T.H. Shevchenka NAN Ukrainy. 1926—2001. Storinky istorii [Taras Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1926—2001. Pages of history]. Kyiv, 2003. Pp. 194—196. [In Ukrainian].
2. Shevchenkoznavstvo u Kyivskomu universyteti [Shevchenko Studies at Kyiv University]. Retrieved from: http://kobzar.univ.kiev.ua/info/Monog/P31_40.htm.
3. Fond 1. Inventory 6. Units 463, 465. Central State Archive of Public Organizations of Ukraine.
4. Antonenko V.V., Batrak L.V. Dokumenty pro T.H. Shevchenka u fondakh TsDAHO Ukrainy [Documents about T. Shevchenko in the fonds of the Central State Archive of Public Organizations of Ukraine]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine]. 2014. No. 2, pp. 37—51. [In Ukrainian].
5. Fond 251. Inventory 1. Unit 71. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine.
6. Khronika [Chronicle]. *Visti AN URSR* [News of the Academy of Sciences of Ukrainian Soviet Socialist Republic]. 1938. No. 7, pp. 47—48. [In Ukrainian].
7. Fond 337. Inventory 1. Unit 9521. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.
8. Dubrovina L.A., Onyshchenko O.S. Istoriia Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho. 1918—1941. [History of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. 1918—1941]. Kyiv, 1998. 337 p. [In Ukrainian].
9. TsK KP(b)U o podgotovke k yubileiu Shevchenko [The Central Committee of the Communist Party of Ukraine about preparation for the anniversary of Shevchenko]. *Izvestiia* [Newspaper]. 1939. February 22. No. 43 (6813). [In Russian].
10. Ukaz Prezydii Verkhovnoi Rady SRSR pro uvichnennia pamiaty poeta T. H. Shevchenka v zviazku z 125-richchiam z dnia yoho narodzhennia [Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR on perpetuating the memory of the poet T. Shevchenko in connection with the 125th anniversary of his birth]. *Literaturnyi zhurnal* [Literary magazine]. Kyiv; Kharkiv, 1939. No. 3. March. [In Ukrainian].

11. Fond 251. Inventory Planning commission. Unit 9. Archives of the Presidium of National Academy of Sciences of Ukraine.
12. *Visti Akademii nauk URSR* [News of the Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Socialist Republic]. 1938. No. 1. [In Ukrainian].
13. Fond 251. Inventory 1. Unit 74. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine.
14. Katsai V. Istoriia mystetskoho nadbannia T.H. Shevchenka u Kharkovi v 1926—1948 rr. [The history of the artistic heritage of T. Shevchenko in Kharkiv in 1926—1948]. *Narodoznavchi zoshyty*. Seriiia mystetstvoznachna [Ethnological notebooks. Art history series]. 2014. No. 6, pp. 1142—1154. [In Ukrainian].
15. *Narodna tvorchist* [Folk creativity]. No. 2. July—August. 1939. [In Ukrainian].
16. Berezovskiy I.P. Ukrainska radianska folklorystyka (etapy rozvytku i problematyka) [Ukrainian Soviet folkloristics (stages of development and problems)]. Kyiv, 1968. 341 p. [In Ukrainian].
17. Shevchenkiana u datakh i podiiakh: 1851—2014 [Shevchenkian in dates and events: 1851—2014]. Retrieved from: <http://ukrainka.org.ua/pishvanova>
18. *Literaturna hazeta* [The Literary newspaper]. No. 27. May 23, 1939. [In Ukrainian].
19. Telegramma bolgarskikh pisatelei VI plenumu pravleniia Soiuzu sovetsskikh pysatelei, posviashchennomu 125-letiiu so dnia rozhdeniia T.G. Shevchenko. Mai 1939 g. [Telegram of the Bulgarian writers of the 6th plenum of the board of the Union of Soviet Writers dedicated to the 125th anniversary of the birth of T. Shevchenko. May 1939] // VI plenum pravleniia Soiuzu sovetsskikh pisatelei SSSR, posviashchennyi 125-letiiu so dnia rozhdeniia Tarasa Grigorievicha Shevchenko [VI plenum of the board of the Union of Soviet Writers of the Union of Soviet Socialist Republics dedicated to the 125th anniversary of the birth of Taras Shevchenko]. Kyiv, 1939. Bulletin No. 4. [In Russian].
20. Fond 251. Inventory Planning commission. Unit 178. Archives of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine.
21. Metodychni vkazivky po orhanizatsii ta oformlenniu masovoi foto-vystavky "T.H. Shevchenko. Zhyttia i tvorchist" [Methodical instructions for the organization and design of the mass photo exhibition "T. Shevchenko. Life and creativity"]. Lviv, Kyiv, 1939. 31 p. [In Ukrainian].
22. Yurkova O.V. Dokumenty pro stvorennia i pershi roky diialnosti Instytutu istorii Ukrainy AN URSR (1936—1941 rr.) [Documents on the creation and first years of activity of the Institute of History of Ukraine of the Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (1936—1941)]. Kyiv, 2001. 210 p. [In Ukrainian].
23. Pamiati T.H. Shevchenka. Zbirnyk statei do 125-littia z dnia narodzhennia. 1814—1939 [In memory of T. Shevchenko. A collection of articles for the 125th birthday anniversary. 1814—1939]. Kyiv, 1939. 584 p. [In Ukrainian].
24. Ivantsov I.O. T.H. Shevchenko i arkeolohiia (vstupna stattia T.V. Kalininoi) [T. Shevchenko and archeology (introductory article by T.V. Kalinina)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. 2014. No. 2, pp. 87—117. [In Ukrainian].
25. Sapiehin A.A. Tematychnyi plan Akademii Nauk URSR na 1940 r. [Thematic plan of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR for 1940]. *Visti Akademii nauk URSR* [News of the Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Socialist Republic]. 1940. Vol. 1. Khronika [Chronicle]. [In Ukrainian].

Received on March 23, 2023

CELEBRATION OF 125TH ANNIVERSARY OF BIRTH OF TARAS SHEVCHENKO
BY ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINIAN SOVIET SOCIALIST REPUBLIC

The article is devoted to the historical reconstruction of the commemoration of the 125th anniversary of the birth of Taras Shevchenko in March 1939 at the Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Socialist Republic and the coverage of the course of this anniversary. **The research methodology** consists in the application of scientific methods of historical, source studies, chronological, as well as concrete search and heuristic (analysis and systematization of sources and literature). The methodological basis of the research is based on the principles of objectivity, historicism, systematicity, and complexity, which in their totality allow to reveal the problem. **The scientific novelty** of the work consists in the inclusion in the analysis of little-researched archival sources from the history of Shevchenko studies at the Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Socialist Republic and publications in the press of this period, the scientific data of which allow the reconstruction of the directions of preparation for the anniversary, the forms of participation in it by academic institutions and individual scientists of Ukraine; introduction of new information of archival documents into scientific circulation. **Conclusions.** The information of the documents of the Central State Archive of Public Organizations of Ukraine and Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (resolutions of the decision-making bodies on the commemoration of the anniversary of Taras Shevchenko), source resources of the Archive of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine (internal academic resolutions, orders, transcripts, reporting documents) and scientific materials in a comprehensive coverage, involved in the analysis, represents the course of preparations for the anniversary events held by the Academy in 1938—1939. On the basis of documents of various types and relevant materials, it was established that in 1938—1939, scientists of the Academy of Sciences carried out significant work on the study and publication of Taras Shevchenko's literary heritage. Information is presented on the scientific directions of the works published before the anniversary, the scientific and organizational participation of the Academy of Sciences both in events, anniversary sessions, exhibitions, creative evenings that took place within its walls, and in national ones that were held with the involvement of scientists, writers and representatives of the public from various republics of the USSR and became an act of commemoration of Taras Shevchenko, popularization of his work. Preparations for the celebration of Taras Shevchenko's anniversary at the end of the 1930s had a significant impact on accelerating the development of Shevchenko's studies as one of the leading directions of academic research.

Key words: Taras Shevchenko, Shevchenko's studies, National Academy of Sciences of Ukraine, historical reconstruction, archival sources on the history of Shevchenko studies.

<https://doi.org/10.15407/rksu.34.197>

УДК 329.733(477)"1648/1654":341.24(477:470)"1654"](091)

Надія Шип, доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу фондів рукописної
спадщини Інституту рукопису, Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)

E-mail: nadia.shyp@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1309-1509

ДЕВАЛЬВАЦІЯ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО АКТУ І «БЕРЕЗНЕВИХ СТАТЕЙ» 1654 РОКУ : ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС

Мета роботи: на основі наукових досліджень українських та зарубіжних авторів проаналізувати різні оціночні судження про події Національно-визвольної війни українського народу 1648—1657 рр. під проводом Хмельницького, багатовекторність його зовнішньої політики, політико-правовий характер договору, його короткострокові й віддалені наслідки. **Методологія.** Панівна за радянських часів марксистська методологія обмежувала наукові горизонти дослідника, але це не означає, що всі здобутки того періоду мають відкидатися. В умовах методологічного плюралізму основні засади історико-філософської методології продовжують функціонувати, оскільки історії без філософії не існує, так само, як філософії без історії. Отже, застосовуються принципи об'єктивності, діалектичної логіки, детермінізму, комплексного аналізу, термінологічної визначеності; в арсеналі методів — порівняльно-історичний, критичний та інтерпретації. **Наукова новизна.** Історіографічний аналіз найбільш відомих публікацій з означеної теми засвідчує її дискусійність. Приходить розуміння, що наукові позиції деяких авторів не так просто заперечити або відхилити чи то погодитися з ними, адже кожен має право на власну думку. Новий погляд на тогочасні історичні події спонукатиме науковців ще неодноразово повертатися до цієї проблеми, враховуючи чергову девальвацію нечітко сформульованої Переяславської угоди 1654 р., яка упродовж століть

Цитування: Шип Н. Девальвація Переяславського акту і «Березневих статей» 1654 року : історіографічний дискурс. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 3 (34). С. 197—220. <https://doi.org/10.15407/rksu.34.197>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

існувала віртуально. **Висновки.** Дилеми «возз'єднання»—«приєднання», «протекторат»—«унія», «інкорпорація»—«союз» привертають увагу багатьох українських і зарубіжних дослідників. Завдяки науковим зусиллям істориків, юристів проаналізовано суть «Березневих статей» як унормованих попередніх домовленостей. Виявлено, що серед запропонованих варіантів їхнього політико-правового тлумачення перевага надається терміну договір/угода, в якому зафіксовано автономний статус Гетьманщини, що означало її визнання на міжнародному рівні. Його девальвація розпочалася внаслідок підписання Андрусівського перемир'я 1667 р. між Московією та Річчю Посполитою з подальшою інкорпорацією українських земель до складу Російської імперії.

Ключові слова: історіографія, Переяславська рада, «Березневі статті», возз'єднання, персональна унія, полівасалітет, приєднання, протекторат.

Актуальність теми дослідження. У висвітленні історичних подій в Україні середини XVII ст., зокрема Переяславської ради 1654 р., поміж науковців існує чимало розбіжностей. Більшість дослідників радянської доби у творах, присвячених 300-річчю тієї події, надавали їй лише позитивну оцінку. Усім добре відомі тогочасні *наративи* про акт возз'єднання України з Росією на Переяславській раді в січні 1654 р., умови якого зафіксовані в «Березневих статтях». Вони побудовані за єдиною ідеологічною та політичною парадигмою. Переважна частина історіографічного доробку радянських часів по суті виконувала партійне доручення — довести історичну спільність «двох братніх народів», поширюване за допомогою наукової і навчальної літератури, що стало своєрідним мемом (без гумористичної складової). Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. спричинив зміни глобального масштабу. Повернення в 370-річне минуле викликає нестримне бажання вкотре переглянути сторінки історії, порівнюючи історіографічний доробок учених до 1991 р. і часів незалежної України. На істориків покладається (не ким-небудь), а швидше, вони самі беруть на себе тягар розворушити минуле, щоб зрозуміти сучасне і зазирнути в майбутнє, спираючись на міцне наукове підґрунтя. Це вкрай важливо для формування історичної пам'яті та національної свідомості українців. Старші покоління навчалися за радянськими підручниками, тепер усе змінюється. Молодь потребує сучасного підходу до аналізу тогочасних подій у контексті нових геополітичних реалій. Актуальність дослідження Переяславської ради як історичного феномена також чималою мірою обумовлена нинішніми трагічними подіями через безпричинне вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 р., що руйнує попередню наукову конструкцію, на якій базувалися російсько-українські відносини і наукова думка. Росія порушила всі норми міжнародного права, розв'язавши війну проти суверенної держави. У даному контексті розглядаються передумови договору 1654 р., його політико-правовий статус та поступова девальвація.

Історія непередбачувана і не має умовного способу, тобто при оцінці тогочасних історичних подій недоречно використовувати конструкції на

кшталт таких: «Якби ми знали, що так буде, цього б не робили» або «Якби склалися обставини інакше, ми б не потрапили в халепу». Саме це великою мірою стосується даного питання.

Аналіз досліджень і публікацій. Історіографія національно-визвольної боротьби українського народу середини — другої половини XVII ст. доволі різноманітна за аспектами дослідження, політичним «орнаментом», ідеологічним спрямуванням та суб'єктивними вподобаннями. Її доцільно поділити на дорадянську, радянську (хоча на сьогодні існує тенденція стирання цих хронологічних меж) та зарубіжну україніку, оскільки вони суттєво відрізняються поміж собою у висвітленні проблеми.

Про тогочасні історичні події в контексті загальної історії Руси-України (Малоросії) пише анонімний автор «Історії Русів»¹. Конспірації з іменем автора — на вищому рівні — зазначає дослідник цього твору В. Шевчук, помітивши в ньому вільнодумні ідеї проти російського уряду та опозиційність до офіційної ідеології. Він вважає його «найвизначнішим твором української національно-політичної думки кінця XVIII ст.» [1, с. 17]. Є. Онацький² називав «Історію Русів» знаменитою книгою, яка «зтягала на себе увагу багатьох московських і українських дослідників, цей фантастичний памфлет, в якому так багато гарячої любови до України, болю і обурення за її кривди, в якому так багато, незважаючи на всі його історичні, свідомі і не свідомі помилки, історичної правди — що до виявлення настрою української людності» [2, арк. 1—2]. Минуло понад двісті років, й «Історія Русів» залишається актуальною, оскільки її розуміння важливе для осмислення сучасних подій. Лейтмотив твору — справедлива боротьба українського народу за визволення як історичне право на самостійний державно-політичний розвиток [1, с. 17—19]. Перекладач «Історії Русів» сучасною українською мовою І. Драч влучно зауважив, що в багатьох випадках «хотілось би її переписати, зробити іншою, щось усправедливити, щось відкинути». Але ж історію потрібно вивчати й виносити повчальні уроки — це аксіома [1, с. 5].

У складні історичні періоди на арені суспільно-політичних процесів з'являються видатні постаті. У даному разі таким є Богдан Зиновій Хмельницький (1596—1657) — політик, полководець і дипломат, провідник національно-визвольних змагань середини XVII ст., творець Української

¹ «Історія Русів» сприймається читачами як твір історичний, політичний, белетристичний, реалістичний. Спочатку «Історія Русів» розповсюджувалась у списках, уперше опублікована 1846 р. в оригіналі (рос. мовою) в Москві О. Бодянським; українською мовою надрукована у Нью-Йорку (1956) та Києві (1991); новітнє видання в перекладі українською І. Драча (2001).

² Онацький Є.Д. (1894—1979) — український науковець, громадський діяч, професор Вищого Східного інституту в Неаполі та Римського університету ла Сап'єнца, дійсний член Української вільної академії, Наукового товариства імені Шевченка й Українського історичного товариства.

козацької держави. Його персоні присвячено чимало наукових досліджень. Зокрема, вагомою складовою хмельницькознавства (якщо наукова спільнота сприйме цей термін на кшталт шевченкознавства, костомаровознавства) є історична монографія М. Костомарова «Богдан Хмельницький» (1859) [3]. У ній та в інших його творах з історії козацтва запроваджено науковий, на відміну від вигадок, підхід до висвітлення цієї проблеми. Заслугою вченого слід вважати дослідження процесу виникнення й розвитку Війська Запорозького — ядра вільного козацтва; йому належить визначення *Запорозької Січі* як християнської козацької республіки. М. Костомаров коректно характеризував Б. Хмельницького, зазначаючи, що після Корсунської перемоги (26 травня 1648 р.) він переслідував дві цілі: «налаштовував народ проти поляків і шукав виправдання у польського уряду. Така обопільність стала відтоді визначальною рисою його дій політичних, була причиною багатьох успіхів і багатьох невдач. Руські літописці називають її розсудливістю, поляки — підступністю. Але такі вчинки Хмельницького витікали з того, що в Речі Посполитій збилися між собою поняття про уряд та аристократію. Хмельницький хотів бути ворогом панства, але не польської нації і не польського уряду, а вся польська нація управлялась панами» [3, с. 228].

Вагомий внесок у дослідження Національно-визвольної війни українського народу 1648—1657 рр. зробив І. Крип'якевич. Його фундаментальна праця «Богдан Хмельницький» базується на широкому джерельному матеріалі — літописах, щоденниках учасників та очевидців тих подій, польських хроніках, гетьманських універсалах, царських грамотах та інших документах російських архівів. Книга видана в 1954 р., тобто до 300-річчя Переяславської ради. Попри тогочасні цензурні обмеження, авторові вдалося висвітлити різні аспекти формування Української держави (в тексті вживається термін «державність») — апарат управління, фінанси, військо і політичну діяльність [4]. У своїй «Історії України» (Львів, 1990 р.) І. Крип'якевич відтворив український історичний процес як рівнорядний з історичним розвитком інших народів, акцентуючи увагу на україноцентризмі, і, зокрема, надав науково виважену оцінку Переяславського акту 1654 р. [5, с. 179]. У передмові до цієї книги Я. Дашкевич не піддавав сумніву те, що «українська радянська історична наука стоїть тепер перед завданням написати нові правдиві курси історії України, при складанні яких використання пам'яток нашої історичної думки XIX—XX ст. допоможе відновити вірогідну історичну перспективу» [5, с. 21]. Ніби у відповідь на цей заклик до справи активно долучилися співробітники відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України. У науковому репертуарі відділу проблеми українсько-російських відносин, становлення української державності, її визнання на міжнародній арені були і залишаються пріоритетними. Їхнє розв'язання знаходиться в колі наукових інтересів директора цього Інституту академіка НАН України

В. Смолія, В. Горобця, О. Гуржія, С. Леп'явка, П. Саса, Т. Чухліба. Дану тему також опрацьовують відомі вчені М. Горелов, О. Моця, О. Рафальський, інші наукові працівники та викладачі вищих навчальних закладів; чимало матеріалів публікуються в Інтернеті. Історичні події в Україні середини XVII ст. були об'єктом наукового дослідження члена-кореспондента НАН України Ф. Шевченка. Зокрема, з цієї тематики заслуговує на увагу його стаття «Київ у житті та діяльності Богдана Хмельницького», де розглядаються перипетії договірного процесу 1654 р. [6].

Зарубіжні українознавці (DIASPORIANA.ORG.UA) теж прискіпливо вивчали й вивчають згадані події. Одним з них є історик і публіцист, літературознавець, активний діяч УНР Млиновецький Роман Степанович (псевдонім Бжеського Романа Степановича. 1894—1982), світогляд якого формувався під ідейним впливом Д. Донцова. З огляду на задекларовану нами тему заслуговує на увагу його «Історія українського народу». У ній автор висловив важливі міркування методологічного характеру: «Безперечно, історичні події були, відбувалися так, а не інакше, отже мали не відносний, а цілком окреслений характер. Однак як сучасники, які завжди були зацікавлені в певному перебігу тих подій, так були зацікавлені в них і нащадки, які підпирають стало історією, її авторитетом свої політичні, життєво-конечні цілі. Ми знаємо, що представники двох ворожих народів різно передають перебіг випадків, у яких зацікавлені ті народи, а деякі факти, яких ми всі були свідками, так і лишаються загадкою: бо ми маємо однаково тенденційні справоздання і властиво не знаємо правди» [7, с. 1]. Дану сентенцію радимо брати до уваги й пам'ятати читаючи історичні твори, аби не створювати хибних уявлень про минуле. Період козацько-гетьманської держави автор розглядає за класовим поділом тогочасного суспільства. Історична місія Хмельницького оцінювалася неоднозначно, — зазначає Р. Млиновецький. Він заперечує (не відомо кому. — *Н. Ш.*), що гетьман ніби хотів створити селянську державу, проте не схильний до його звинувачення в якихось помилках, враховуючи тогочасні обставини. Автор також не кваліфікує Хмельниччину як повстання кріпаків проти панів з метою приєднання до Московщини [7, с. 96]. Його точка зору має право на існування, як і інших представників емігрантської історіографії. Зауважимо, що посилань на джерела в тексті згаданої книги недостатньо, тому не всі відомості можна верифікувати. В Україні серед діаспорних істориків широко відомий змінами власних оціночних підходів до історичного процесу О. Оглоблин [8]³. Він також не оминув увагою Переяславську угоду, перерахувавши

³ За радянських часів зарубіжну історіографію називали буржуазно-націоналістичною (в усному спілкуванні — «за парканом») та обмежували її використання. Після 1991 р. до неї почали ставитися з прихильністю, без критичного аналізу, не враховуючи, що деякі автори окремі епізоди викладали «по пам'яті», не маючи доступу до першоджерел.

прізвища істориків, які писали про цю подію (С. Іваницький, М. Андрусак, І. Борщак, Б. Крупницький, Н. Полонська-Василенко, М. Чубатий та інші). Згадав автор і про «Документи Богдана Хмельницького» та тритомне видання «Воссоединение Украины с Россией». Окремо він назвав радянських істориків, «які не могли зійти з прокрустового ложа антинаукових і антиісторичних "Тезисов о 300-летиі" ЦК КП ССР (так писав. — Н. Ш.) і тому мусіли одноголосно висловлювати чужу директивну думку. З цього погляду не становить винятку навіть безперечно цінна монографія І.П. Крип'якевича "Богдан Хмельницький", — вся ця переяславська література так чи так торкалася одного головного питання: чим була Переяславська угода з погляду українсько-російських відносин» [8, с. 117]. Але ні тут, ні далі по тексту він жодним словом не обмовився про І. Крип'якевича, тобто і не спростував, і не погодився з його твердженнями. Позиція О. Оглоблина виглядає необґрунтованою: він невдоволений радянським присмаком твору І. Крип'якевича, тоді як радянська влада звинувачувала вченого в українському націоналізмі. В особовому фонді Ф. Шевченка, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), містяться дві довідки, подані до ЦК КПУ в 1956 та 1958 рр., де зазначалося, що монографія І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький» отримала позитивні рецензії відомих учених К. Гуслистого, В. Дядиченка й інших та що «його "Студії над державою Богдана Хмельницького" не зараховувались до числа націоналістичних» [9, од. зб. 341, арк. 1—2; од. зб. 346, арк. 1—3]. *(Про тогочасну ідеологічну напругу в суспільстві, тиск на істориків свідчить той факт, що й самого Ф. Шевченка звинувачували в недотриманні принципу «класового підходу» до розгляду історичних подій та «націоналізмі», звільнивши з посади директора Інституту археології АН УРСР у 1972 р. [10, с. 97]).*

Новий етап українського історіописання розпочався зі здобуттям Україною незалежності в 1991 р., тобто зі зміною її політичного статусу і коригуванням конфігурації висвітлення національно-визвольної боротьби українського народу середини XVII ст. та її наслідків. Також відбулися методологічні трансформації, які уможливили розширення світоглядного діапазону історичного мислення, у результаті чого з'явилися нові погляди на перебіг тогочасних подій. Лише перелік прізвищ учених, які торкалися цієї проблеми, міг би здивувати їхньою кількістю. Українські та зарубіжні дослідники створили потужну інформаційну базу для ґрунтового аналізу нетрадиційного за формою і правовими канонами Переяславського договору. Через обмежений обсяг даної публікації польська і російська історіографії не розглядаються, потребуючи спеціальної історіософської інтерпретації. У перші десятиліття XXI ст. дану проблему вивчала ціла «армія» інтелектуалів. Сучасна тематика досліджень охоплює значно ширші аспекти, ніж договір, зокрема історичний шлях до нього, його історико-

правову сутність, виконання / порушення договірних статей, інкорпорацію українських земель до складу Російської імперії, і нарешті через 370 років доводиться констатувати факт його остаточної девальвації.

Виклад основного матеріалу. Розгляд селянсько-козацького повстання 1648—1654 рр. в Україні варто розпочати з його наукової номінації. Широкому загалові читачів воно відоме як «Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького. 1648—1654 рр.». Наприкінці 90-х років XX ст. була видана монографія В. Смолія та В. Степанкова «Українська національна революція середини XVII ст. (1648—1676)», в якій, як бачимо, розширено хронологічні межі та назву тих подій [11]. У наукових текстах подекуди трапляється формулювання «українська ранньонаціональна революція»; гнучкість зовнішньої політики Хмельницького іменують «полівасалітетною підлеглістю»⁴; договір 1654 р. за формою та змістом — возз'єднанням, об'єднанням, приєднанням, інкорпорацією, інтеграцією, номінальним васалітетом або протекцією, конфедерацією тощо, які несуть різне смислове навантаження. Тобто відбулася наукова еволюція тлумачення тогочасних подій в Україні. Беручи до уваги поліваріантність визначень, у статті вживаються поняття і терміни, автентичні авторським текстам.

Возз'єднавча риторика від середини XX ст. до 1980-х років лунала з новою ідеологічною силою. З одного боку, це відцентрові тенденції, що посилювалися в національних республіках, з іншого, — вперте прагнення партійного керівництва зберегти СРСР, розробляючи новий союзний договір. Тому трактування Переяславських подій 1654 р. становило ідеологічну основу зовнішньополітичної доктрини СРСР. Я. Федорук не дарма вважає прозорливим В. Липинського, який назвав угоду 1654 р. легендою, що поширилася в різних соціальних верствах українського суспільства. У ній наголошувалося на добровільності союзу з Москвою та замовчувалися справжні цілі Хмельницького. Легенда частково формувалася в козацьких літописах, а основною ідеологічною підставою виступала великодержавна теорія «Москва—Третій Рим» та відомий постулат «собирання руських земель». Я. Федорук визначив п'ять основних періодів формування цієї легенди: 1654—1708 рр.; 1708 р. — кінець XVIII ст.; кінець XVIII ст. — 1917 р.; 1917—1954 рр.; 1954 р. — початок 90-х років XX ст. [12, с. 144, 146, 148, 149]. В останній з названих періодів потужним опонентом офіційної риторики був знаний історик та археолог М. Брайчевський, який намагався вийти за межі кулуарних розмов щодо історичних подій в Україні середини XVII ст. У нарисі «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї

⁴ Полівасалітет — часта зміна васалом своїх сюзеренів протягом певного історичного періоду; визнання одним васалом підлеглості декільком патронам. «Васальна залежність не передбачала прямого зв'язку між монархом-сюзереном і станами залежної держави: між ними перебував правитель-васал. Так було за доби гетьманування Б. Хмельницького» [17, с. 16].

концепції» він заперечував термін «возз'єднання», критикував Хмельницького, підкреслював класовий характер Переяславської угоди, коментуючи її суть як надання Україні обмеженої автономії. Визнання такого статусу України вчений вважав тимчасовою поступкою царського уряду, який не збирався виконувати договірних умов [13, с. 530—531]. Оскільки згадана праця М. Брайчевського написана не в науковому, а в публіцистичному жанрі, вона досі продовжує цікавити науковців і пересічних читачів та потребує фахового аналізу в рамках сучасних реалій та методологічної парадигми.

У 1990-х роках літературний простір України охопив потік наукових і науково-популярних публікацій із цієї проблематики. Заслуговує на увагу стаття В. Ульяновського під інтригуючою назвою — «Переяславська рада без шат апологетики, або Переяславська легенда» [14]. У ній автор розкритикував політико-ідеологічну заангажованість партійного керівництва СРСР у 30—40-х роках XX ст. у трактуванні Переяславської ради та цькуванні М. Грушевського за принципову позицію в її оцінці, що не збігалася з офіційною доктриною. Відзначення 300-річного ювілею цієї події (1954 р.), яке повсюдно пропагувалось як «закономірний результат всієї попередньої історії двох великих братніх слов'янських народів — російського і українського», В. Ульяновський пропонував вилучити з підручників і програм засобів масової інформації. Він здійснив спробу розставити акценти в перебігу національно-визвольної боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького. Учений звернув увагу на те, що під час розгляду українського питання на Земських соборах у Москві (за деякими даними, їх скликалося декілька) рефреном звучала фраза про добровільне приєднання Малої Росії до Великої Росії [14, № 3, с. 28, 30]. Відома промова Хмельницького на Переяславській раді 8 січня 1654 р., яка стала хрестоматійною, на думку дослідника, була згодом «підправлена» В. Бутурліним у потрібному сенсі, звідки й почалося словотворення про добровільне приєднання, підтримане українською аристократією, яке В. Липинський і назвав легендою. Пізніше її ретранслявали в СРСР. Жодного документа в Переяславі не було підписано. «Звичний для нас "Переяславський договір" є фікцією», — вважає В. Ульяновський. «Переговори і присяга в Переяславі завершилися визнанням протекторату царя над Україною, словесною гарантією її прав і вольностей та укладенням військового союзу для спільних дій проти Польщі» [14, № 5, с. 21]. Учений піддає сумніву правильність поймаєнню договору 1654 р. Переяславським (до прикладу, А. Яковлів пропонує називати договір «Московським», адже саме в Москві він був підписаний на основі переяславських домовленостей, або «переяславсько-московським»). На думку В. Ульяновського, називати цю подію варто не за місцем обговорення та підписання, а за тим, між якими державами договір укладався, тобто «українсько-російський». *(Це не викликає заперечень. Але в той же період інші договори/угоди з Річчю Посполитою називалися Збо-*

рівський, Гадяцький, Віленський тощо. — Н. Ш.). Учений не погоджується з тим, що договір був двостороннім, адже його затверджувала російська сторона, виклавши суть у царських жалуваних грамотах. (*Тоді чому його називати українсько-російським або, як прийнято, «Березневими статтями», «Статтями Богдана Хмельницького»?* — Н. Ш.). «Українці просили — цар милостиво дарував», — стверджує В. Ульяновський [14, № 8, с. 19]. Однак уникнути вживання словосполучення «договір 1654 р.» не вдається і йому: «договір 1654 року, що мав характер конфедерації, аж ніяк не є свідченням "возз'єднання", злиття в одну (Російську) державу» [14, № 8, с. 20]. Стосовно не «возз'єднання» заперечень не виникає, але чи узгоджується конфедерація із зазначеною вище протекцією? Прискіпливо проаналізувавши перипетії договірної процедури 1654 р., В. Ульяновський не виключає, що він «мав би стати основою справжньої федерації», але, як засвідчує історія, це не входило до стратегічних планів імперії [там само, с. 21]. Тут маємо підвищений статус договору, а перед цим його названо «фікцією». Як це зрозуміти? Деякі розбіжності можна пояснити недостатньо інтерпретованими на той час документами та суперечливими судженнями попередніх дослідників, які змушені були працювати за встановленими канонами.

Якісно і тематично новий період у розробці переяславської проблематики настав після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. Невдовзі вийшла з друку двотомна «Історія України: нове бачення», де В. Смолієм та В. Степанковим було дано обґрунтовану оцінку Переяславського договору («Березневих статей» 1654 р.), яким передбачалися «збереження за Українською державою витворених форм правління (республіканської) й устрою інституцій політичної влади (унітарного)», фінансові та юридичні компетенції, часткове обмеження суверенітету в зовнішньополітичних зносинах (з Річчю Посполитою і Портою) тощо. Це свідчило про номінальний васалітет або протекцію. За змістом договір означав «створення під верховенством корони Романових конфедерації, спрямованої проти зовнішнього ворога» [15, с. 176—177]. Ті ж автори у своїй монографії «Українська національна революція...» всебічно висвітлили процес становлення державності на етнічних українських землях, суперечності Переяславської угоди та її наслідки. Хоча в дослідженні не надано розгорнутого аналізу російсько-українських відносин, все ж воно створює своєрідну мозаїку історичних рефлексій 1990-х років, яка дозволяє розуміти проблему комплексно. У цьому полягає наукова цінність згаданої монографії як історіографічного контенту. До позитиву роботи варто віднести осучаснену термінологію, уникнення застарілих формулювань, вживання назви «Україна» замість «Малоросія» тощо. Фіксуючи січніві події 1654 р. у Переяславі, автори зазначили, що 18 числа на старшинській раді було ухвалено рішення прийняти протекцію Московського царя та складено односторонню присягу. (У літописі Самійла Величка сказано, що царські послы присягали в

Переяславі, М. Костомаров теж так вважав, а М. Грушевський виявляв сумнів щодо цього). Стосовно погодженого документа під назвою «Статті Богдана Хмельницького» В. Смолій та В. Степанков стверджують, що позиції кожної зі сторін-підписантів українсько-російської угоди були, можна визнати, діаметрально протилежними: перші прагнули допомоги в боротьбі з Річчю Посполитою, другі керувалися втіленням ідеї «збирання руських земель», набуття величі «Третього Риму» [11, с. 295].

Як відомо, московський вектор зовнішньої політики козацької України, започаткований Хмельницьким у листі до царя Олексія Михайловича від 8 червня 1648 р., тривав до січня 1654 р. Такий затяжний, не усталений процес міждержавних відносин пояснюється неповнотою, а іноді суперечливістю відомостей, які надходили до Москви, про воєнно-політичну ситуацію в Україні, що дезорієнтували царський уряд стосовно вироблення власної позиції, стратегії і тактики дій. Лише нищівний розгром польської армії військами Хмельницького під Пилявцями 23 вересня 1648 р. дав зрозуміти московитам справжні наміри козацького гетьмана [18, с. 213—215]. У результаті цієї блискучої перемоги створилися сприятливі умови для просування козаків до Польщі та визволення всіх західноукраїнських земель. Але польський король надіслав Хмельницькому листа з обіцянками, і той повернув назад, в Україну. Цей епізод національно-визвольної боротьби викликає в дослідників різночитання, так само як і дипломатія Хмельницького, який стояв перед дилемою цивілізаційного вибору України. Так, відомий козакознавець Т. Чухліб пише: «Лютнево-березневі домовленості між Україною та Росією у 1654 р. так і не були схвалені на Генеральній раді, а отже, згідно тогочасних вітчизняних політико-культурних традицій, не відбулася їхня ратифікація найвищим законодавчим органом ранньомодерної Української держави» [16, с. 67—68]. У його монографії «Секрети українського полівасалітету...» [17] на потужній джерельній та історіографічній основі відтворено один із найскладніших і найдраматичніших, без перебільшення, доленосних на той час, періодів вітчизняної історії. Сама назва праці Т. Чухліба інтригує. У ній здійснено спробу розставити, так би мовити, крапки над «і» в різноманітних, іноді протилежних, інтерпретаціях політики українських гетьманів часів Б. Хмельницького — П. Орлика, тісно пов'язуючи їхню діяльність із конкретно-історичними обставинами. Зокрема, полівасалітет Хмельницького, на його переконання, спрямовувався на легітимацію Українського гетьманату в зовнішньополітичному просторі [17, с. 14—16]. Тим часом, у стані полівасалітету Військо Запорозьке (*корпоративна військово-політична структура* [16, с. 58]) пробивалося на міжнародно-політичну арену, шукаючи сюзерена, якому можна було б піддатися під протекторат. Автор монографічного дослідження спробував пояснити концепцію полівасалітету, впроваджену Хмельницьким: «не відмовляючись від сюзеренітету польського короля, забезпечити входження козаць-

кої держави до міжнародної спільноти на умовах прийняття номінального васалітету від турецького султана, московського царя і шведського короля. Тим самим у міжнародних відносинах було узаконене право гетьмана Війська Запорозького на володіння Україною, яка досі сприймалася світовими володарями лише як провінція Речі Посполитої» [16, с. 30—31, 34—35]. Як підкреслено Т. Чухлібом, російсько-українські відносини тієї доби коливалися «від політичної залежності та військового союзу до конфронтації та війни». Ледь не за правило стало застосування «залякування» одного сюзерена іншим. Згідно з міркуваннями історика, приблизно в 1651 р. гетьман усвідомив безнадійність справедливих угод з вищезазначеними «партнерами». Тому й активізувалися його двосторонні контакти з Москвою: особисті звернення до царя (тричі), посли (двічі), неодноразовий прийом посланців від путивльського воєводи, який виступав у ролі посередника, а також листи до поважних осіб, царя із запевненнями у вірності бажанню бути під його покровительством.

Зовнішня політика залишалася пріоритетною сферою діяльності Хмельницького впродовж усього періоду визвольних змагань українського народу проти поневолювачів з будь-якого боку. Її характерною ознакою була поліваріантність: перетягування канату, смикання один одного (Росія, Швеція, Туреччина з Кримом, Польща й Трансільванія) [16, с. 67]. 1653 року Хмельницький опинився у критичній ситуації через підступні задуми кримського хана, поляків та загибель сина і спадкоємця Тимофія (вересень 1653 р., під Сучавою). Він замислив розвалити Польщу та Крим за допомогою одновірного царя та під протекторатом збудувати Українську козацьку державу.

Таким тернистим шляхом українське козацтво йшло до Переяслава — 1654 р., якому передувала ухвала Земського собору в Москві 1 жовтня 1653 р. Прискорити розв'язання питання російсько-українських відносин московитських чиновників спонукала нова загроза для Війська Запорозького через укладення мирного договору Кримського ханату з Річчю Посполитою. М. Костомаров описав тогочасний Земський собор: у ході дебатів бояри висловили свою позицію, зазначивши, що Ян-Казимир порушив свою присягу не чинити утисків православним, але не дотримав слова. Отже, в інтересах захисту православної віри та запобігання ханові слід було «гетьмана з усім військом, з усіма містами й землями прийняти під високу государеву руку». Із цим усі присутні погодилися. Російські посли у складі Бутурліна, Алфер'єва та думського дяка Лопухіна прибули до Переяслава 31 грудня 1653 р. [3, с. 657]. **І тут все почалося.** Колізії під час проведення Козацької Ради 8 (18) січня 1654 р. одразу виявили некоректність і нещирість поведінки царських послів. Показовим став факт відмови скласти присягу від імені сюзерена своєму добровільному васалу. Проект українсько-російського договору/угоди, який у науковій літературі дістав назву «Прохання»,

розроблявся впродовж двох місяців. Його основні положення базувалися на традиційних політичних правилах, якими послуговувалися козаки, перебуваючи під владою Речі Посполитої. Тобто керувалися вони станово-корпоративними інтересами, не забуваючи про платню козакам та їхні права і вольності. Дослідник цього питання П. Сас зазначає: «на представників решти станів українського суспільства (крім козаків та шляхти) покладался обов'язок сплачувати за козацьку державу васальну данину цареві». Учений пояснив мотивацію подібних дій насамперед урахуванням можливого наступу поляків та відсутністю союзників, крім московського царя, втомою від війни, довоєнною становою політичною культурою і стандартним політичним мисленням запорозького козацтва [19, с. 50, 51]. До речі, І. Розенфельд припускає, що коли б Хмельницький не пішов на розрив з Польщею і союз із сусідами, державу поглинула би Москва або Туреччина, тому він одразу проводив переговори з обома, надаючи перевагу першій. У стосунках з Московією вчений відзначає наполегливість гетьмана і нерішучість Москви, хоч вона й була зацікавлена в поверненні Київської землі, безпеці на кордоні та іміджі захисниці православної віри. На його думку, рішення Земського собору в Москві (1653 р.) зумовлене небажанням, аби Малоросія піддавалася Туреччині, а також порушенням польським королем своєї обіцянки не чинити утисків православним [20, с. 24, 27, 29]. Отож І. Розенфельд своєю гіпотезою перекреслив звинувачення Хмельницького в нібито зраді своїх сюзеренів. Вона звучить і сприймається доволі патріотично, адже за тієї складної ситуації ті самі сюзерени хиталися, немов маятники, й порушували договірні умови один з одним і з Хмельницьким.

Розбіжності в інтерпретаціях і термінологічних визначеннях українсько-російської угоди спричинили наукові дискусії. Зокрема, М. Костомарову довелося пояснювати російському опоненту Г. Карпову, який займався історією Малоросії (України), що на Переяславській раді в січні 1654 р. народ проголосував за оголошені статті, згідно з якими «Малоросія приступила до об'єднання з Московською державою». А згодом прохальні статті були направлені до Москви для підписання государем. Шляхом логічного доведення Костомаров розтлумачував, що літописець Величко писав про «клятвену обіцянку послів від імені государя в тому, що він буде тримати Малу Росію за попередніми правилами і вольностями», з чим Карпов не погоджувався. М. Костомаров пояснив слова Величка так: народ бажав «залишатись під Московською державою» за умови збереження прав Малоросії від часів Б. Хмельницького. Ситуація змінилася «під тиском злиття з Великою Руссю» й згасила національні поривання. Звісно, що факти потребують верифікації, але ж зауваження Карпова він назвав «причіпками» [21, арк. 6, 14].

Аби збагнути зовнішньополітичну атмосферу середини XVII ст., важливо з'ясувати міжнародні стосунки, виявити амбітні плани всіх сторін

дипломатичного процесу. Україна знаходилася тоді на стику трьох держав: Речі Посполитої (Корона Польська), куди входила основна частина українських земель, царської Росії і Туреччини. Особливості кожної з них обумовлювали їхнє ставлення до визвольної війни українського народу, що відображено в різних історичних джерелах і наукових студіях. Як зазначає І. Крип'якевич у своєму ґрунтовному дослідженні про Б. Хмельницького, вже від початку війни серед польських урядовців ходили чутки про намір козаків позбутися польсько-шляхетського гніту й утворити свою державу — «Руське князівство». Але не можна залишити поза увагою дискусії і претензії до автора з приводу названого твору та низки його статей. На противагу критикам, Ф. Шевченко дав неупереджену оцінку творчого внеску І. Крип'якевича в хмельницькознавство, зокрема щодо ролі народу та особи в історії. Учений відзначив, що серед багатьох публікацій, присвячених 300-річчю возз'єднання України з Росією, першість належить монографії Крип'якевича [9, арк. 1—2], якого партійні органи України не залишали у спокої. У 1958 р. Ф. Шевченкові довелося «відбілювати» наукову репутацію І. Крип'якевича. Мова йшла про «Студії над державою Богдана Хмельницького». Федір Павлович визнавав, що у статтях, надрукованих упродовж 1925—1931 рр. у «Записках Наукового товариства імені Т. Шевченка» у Львові, дослідник ще не стояв на марксистських позиціях. Як зазначав сам Крип'якевич, тоді лише окреслювалися деякі проблеми, що чекали наукового розв'язання. Після певного «затишшя» (бо ніхто не торкався цієї теми) Крип'якевич у своїй монографії всебічно схарактеризував процес державотворення в Україні. Ф. Шевченко підкреслював: у загальноприйнятій тогочасній методологічній парадигмі автор «з марксистсько-ленінських позицій використав матеріали, зібрані в "Студіях", і особливо для висвітлення такого важливого питання, дуже мало дослідженого, як складання української державності під час визвольної війни 1648—1654 рр. <...> Робота цікава тим, що в ній показано місце України в міжнародних відносинах в першій половині XVII ст. Аналогічних праць немає, і саме тому робота І.П. Крип'якевича істориками використовується і тепер». Федір Павлович продублював свою думку про те, що «і ця робота не фігурувала в літературі як націоналістична» [9, од. зб. 346, арк. 1—3].

Наразі напрошується порівняння історичних поглядів на дану проблему українських та зарубіжних учених. Науковим підґрунтям у цьому слугує видана до 12-ї річниці незалежності України (2003 р.) фундаментальна праця про Переяславську раду 1654 р. У ній спростовується т. зв. легенда про добровільне входження України до складу Московської держави; проаналізовано дипломатичну практику Хмельницького, притаманну тогочасній європейській політиці; доведено, що його завдання полягало в пошуках сильного союзника в боротьбі з Річчю Посполитою задля здобуття соборності українських земель. За виваженого розкладу всього спектру ситуації

визвольної війни 1648—1657 рр. (окремі історики вважають, що війна завершилася в 1657 р., із відходом Б. Хмельницького в засвіти) простежується визнання частиною дослідників добровільного входження / приєднання України до Росії [22]. Наше політико-емоційне сприйняття здобутої незалежності України в 1991 р. зрозуміле. Але в науці перемагає тверда позиція, заснована на задокументованих фактах, яких є чимало. Інша справа, що «Переяславські» домовленості не мали чіткої політико-юридичної визначеності, а згодом порушувалися, що призвело до інкорпорації українських земель і зрештою позбавлення Гетьманщини автономного статусу⁵. Та ще й слід мати на увазі, що з кожним новим гетьманом договірні статті коригувалися, а гетьманів нараховувалося понад 50, останній — Кирило Розумовський. Насамперед маємо з'ясувати позицію корифея історичної науки М. Грушевського, який зробив популярний виклад «Переяславської умови України з Московією 1654 року». Він звернув увагу, що цей акт артикулюється як «договір», «трактат», «конвенція», «яка нормує становище двох самостійних, незалежних держав, що входять в умову між собою, конституційна хартія, яка уставляє відносини між Україною, що піддається під зверхність московського царя, і царем як зверхником щодо гарантованих їй прав і вольностей» [22, с. 5—6]. Усе вищезазначене укладається у три форми: усні домовленості гетьмана та козаків з московським царем; «Статті Богдана Хмельницького», тобто петиції до царя з вимогами; Жалувана грамота Запорозькому війську, де зафіксовані домовленості між царським урядом і козацьким посольством. Але повною мірою не були виконані ні усні домовленості, ні вимоги козацьких вольностей, ні преференції, задекларовані в жалуваній грамоті. Вони не задовольняли гетьмана і старшину й не були оприлюднені. М. Грушевський зазначав, що статті Богдана Хмельницького в Москві були зредаговані, містили положення, не вигідні для України, однак представлені як дійсні статті 1654 р. Згідно з його твердженням, Козацька Україна 1648—1654 рр. була фактично незалежною державою, і це тоді так само сприймалось обома сторонами [там само, с. 15, 18]. Розгорнуту характеристику цієї події надав В. Липинський у своїх нотатках «Україна на переломі. 1657—1659...». Учений вважав, що переяславська легенда народилася за часів руїни козацької державності, ідеологічної форми набула

⁵ Гетьманщина — від середини XVII ст. до 1764 р. — напівофіційна назва значної території України, на яку поширювалося владарювання гетьманського уряду. Після ліквідації польською і турецькою владами гетьманського правління на Правобережній Україні наприкінці 70-х — на початку 80-х років XVII ст. і внаслідок підписання «Вічного миру» 1686 р. між Російською державою та Річчю Посполитою термін «гетьманщина» вживається лише стосовно Лівобережної України разом з Києвом і 30—40-верстною зоною навколо міста. В офіційних актах царського уряду 2-ї половини XVII — XVIII ст. лівобережний регіон також називався «Малоросією», «Малою Руссю», «Малоросійським краєм» та ін. Див.: Енциклопедія історії України. Т. 2. Г—Д. Київ : Наук. думка, 2004. С. 102—103.

після полтавського погрому і вже пізніше лягла в основу ідеї «возз'єднання Руси». Він назвав її мілітарним союзом проти Польщі й татар, а подальші політичні цілі ще не були з'ясованими. «Ця абсолютна й легальна емансипація від Польської Річпосполитої — емансипація як в понятті самих українців, так і в понятті сусідніх володарів — творила всю ідеологічну правно-державну суть Переяславської угоди» [22, с. 60]. В. Липинський висловив сумнів у тому, що тоді комусь, зокрема політикам, мало спасти на думку припущення, ніби Москва колись посяде в Україні місце єзуїтської, європейської за культурою Польщі. Згаданим авторам вторить О. Оглоблін, заперечуючи термін «возз'єднання», яке відбулося в Переяславі в січні 1654 р. Він погоджується з М. Грушевським, що до Москви в березні того року посли Самійло Богданович-Зарудний і Павло Тетеря повезли копії документів Зборівської угоди 1649 р. Проект договору Хмельницького складався з 23-х статей, 18 з яких мали конституційний характер, а 5 — військовий, отже, як і вважав В. Липинський, Переяславська угода мала мілітарний характер [8, с. 118—119, 121].

Автор історико-юридичного нарису «Присоединение Малороссии к России (1654—1793 гг.)» І. Розенфельд вважав, що «у період 1648—1654 рр. Малоросія була самостійною військово-демократичною республікою», припинивши існування за нової історичної ситуації. Багато хто з істориків «Статті Б. Хмельницького» називають договором (без доказів): Шафонський, Бантиш-Каменський, Маркевич, Максимович, Костомаров та інші, — зазначав він. «Статті...» обговорювалися, доповнювалися та зафіксували права і обов'язки обох сторін; визначалися Московським урядом, згодом — Петербурзьким, як договірні статті, трактати, договори. Карпов та Куліш не вважають їх договором, так само як і Хмельницький (та Виговський, Тетеря). Учені пояснювали, що московське самодержавство не уклало договору, то була лише «царська милість» [20, с. 12, 23, 32]. Хмельницький вважав цей зв'язок з Москвою васальною залежністю, подібно як з Туреччиною з 1650 р. Він не порушував договорів, але поведився як керівник незалежної Малоросії. Акт 1654 р. І. Розенфельд назвав «інкорпорацією на особливих умовах» [20, с. 43].

Враховуючи, що різні інтерпретації правового характеру названого договору тривають дотепер, розглянемо дослідження В. Горобця, присвячене питанню інкорпорації українських земель до складу Московії (згодом Російської імперії). Під час укладання переяславсько-московського документа неунормованою певний час залишалася низка питань, що збиває з пантелику дослідників і ставить під сумнів його початкову суть. Постають питання про те, в який спосіб його можна було запровадити, як контролювати виконання та власне про термін його дії. Між тим, чимало вчених вважають, і з ними не можна не погодитися, що на той час у договорі було зафіксовано визнання непідвладності українського суспільства польському

королю, закріплено структуру Війська Запорозького і в цілому засвідчено успіхи української дипломатії, — зазначає В. Горобець, наслідуючи І. Крип'якевича. У науковій літературі нерідко пафосно оцінювали цей акт. Проте непорозуміння виникали і в козацькому стані, і серед вищого духовенства, згодом — і серед міщан [23, с. 5—6]. У 1656 р. почали охолоджуватися союзницькі відносини між Гетьманщиною і Московією, що спонукало Хмельницького обирати альтернативний зовнішньополітичний курс. Нечіткість та юридична розмитість угоди спричиняли суперечки, зокрема в питанні про спадок Київської Русі, виникали сумніви щодо реалізації її зовнішньополітичної складової, тобто визволення з-під влади Польщі західноукраїнських земель. Незважаючи на напружені стосунки з Московією, нівелювати повністю Переяславський договір було недоцільно. Тому підтримання добросусідських відносин із сильним союзником диктувалося прагматичними інтересами, отже, було виправданим. Варто не випустити важливих деталей державотворення 1657 р., коли хворий Хмельницький намагався вибудувати схему спадкоємності гетьманської влади і в переддень її передавання молодшому синові Юрію виявляв авторитарні тенденції правління, ігноруючи традиційну практику винесення важливих питань на розгляд ради. Усе це відбувалося на тлі ускладнення українсько-російських відносин, скріплених «Березневими статтями». Отож у т. зв. дипломатичному «тумані» Хмельницький діяв за звичними для нього політичними комбінаціями. Він не повністю виконував Березневі домовленості, зокрема правки, внесені московськими урядовцями, які його не влаштовували. Звичайно, Московію не могла не хвилювати самостійницька політика гетьмана, бо ж у їхньому розумінні договір мав сприяти подальшій інтеграції України з Росією. У 1655 р. цар навіть надумав повідомити Хмельницькому про наміри зробити Київ другою столицею [23, с. 14—15]. Чого варте обмеження автономії, запровадження воєводської адміністрації з розширеними правами! Спочатку Хмельницький у дипломатичній формі висловився проти подібних заходів, а вже після Віленської угоди (в селі Немежа поблизу Вільна; тепер Вільнюс) Московського царства з Річчю Посполитою (1656 р.) стало зрозумілим, що Московія вступила на шлях порушення «Березневих статей» з метою подальшого поглинання України. Ці по суті сепаратистські кроки Москви зумовлювали цілком виправдані подальші дії Хмельницького. Постає питання доцільності чи випадковості або політичної помилки гетьмана в його діях у січні—березні 1654 р. Аналізуючи й зіставляючи іноді діаметрально протилежні оцінки вченими Переяславського договору, закріпленого в «Березневих статтях», В. Горобець вважає акт 1654 р. договором двох рівноправних суб'єктів, солідаризуючись з М. Василенком, І. Розенфельдом та ін. Враховуючи тогочасні міжнародно-правові норми, вчений підсумовує, що цей договір не означав обов'язковості його чіткого виконання обома сторонами [24, с. 39].

Подібну інтерпретацію подій середини XVII ст. та їхніх наслідків подає А. Бульвінський. Військо Запорозьке погодилося на цей тактичний союз 1654 р. за складної міжнародно-політичної та внутрішньої ситуації. По суті він означав номінальний васалітет і сприймався як непорушна гарантія прав Війська Запорозького. У разі недотримання обіцянки царем, запорожці теж знімали із себе обов'язки виявляти покору та відданість. Російський історик Г. Вернадський прямолінійно висловився щодо угоди 1654 р., вважаючи, що козаки не сприймали свою клятву цареві серйозно. То був, так би мовити, політичний маневр задля тимчасового перепочинку. Як уже зазначалося, Хмельницький «со товарищи» прагнув звільнити українські землі від влади Речі Посполитої, тоді як московський цар претендував на історичну «київську спадщину» шляхом приєднання українських земель. У російського монарха викликали невдоволення прояви суб'єктності гетьмана в міжнародних відносинах, зростання його авторитету в українського народу. Москва сприймала Військо Запорозьке не як державне утворення, а як повсталу військову організацію, яку потрібно приборкати. Подібні дії свідчили про обрання російським престолом курсу на звуження автономії Гетьманщини з подальшою реалізацією своїх панславістських задумів. Посилаючись на відомого дослідника, нині академіка НАН України В. Смолія, А. Бульвінський зазначає, що Україна з її козацько-демократичним державним устроєм не могла сподіватися на успішний розвиток у складі абсолютистської монархічної держави. Укладена між ними угода 1654 р. незабаром була девальвована на користь сильнішої сторони [25, с. 90, 95].

Для порівняння варто висвітлити точку зору одного з активних діячів української діаспори Р. Млиновецького. В історичній парадигмі він дотримується положення про окремішність України, яка до кінця XVIII ст., будучи складовою Європи, на відміну від автократичної Московії, зберігала демократичний устрій. Його бачення тогочасних подій не співпадає з усталеним наративом російської історіографії про добровільне приєднання / возз'єднання України з Росією. Між іншим, Хмельницький неодноразово попереджав представників московського уряду, що може здійснити похід на Москву за її антиукраїнську політику. Є сенс звернути увагу на «Вірчу грамоту» («Прохання»), з якою поїхали послы до Москви після Переяслава для узгодження окремих позицій договору. «Грамота», як відомо, не збереглася, є лише її тогочасний московський переклад. «Москвини, — пише Р. Млиновецький, — свою державу називали "царством Московським", а державу "черкасів" з Києвом у центрі, чужу їм мовою, культурою і навіть вірою (піднімалося питання про "перехрещування" наново українців), — уважали, що є натуральним звати по-книжному: "Государством Російським"» [7, с. 117—118]. Автор посилався на Г. Котошихіна — чиновника російського Посольського Приказу з «яскравою» біографією, страченого у Стокгольмі в 1667 р. (про нього див.: А.И. Маркевич. Гр. Кар. Котошихин и

его сочинение о Московском государстве XVII в. Одесса, 1895. 181 с.). Підсумовуючи власні міркування, Р. Млиновецький зазначав: російська історична наука Хмельницького оцінює Переяславською радою, яка зафіксувала єднання двох братніх народів, але, великою мірою, він є відновлювачем Української держави [7, с. 124].

Аналіз позицій зарубіжних авторів щодо Переяславського акту здійснено В. Цибульським. У збірнику його наукових праць уміщено низку публікацій, підготовлених переважно на англomовній історіографії, де простежуються причини козацького повстання 1648 р., зовнішньополітична діяльність Хмельницького, його біографія, Переяславська рада тощо. Він констатує думку більшості фахівців стосовно того, що в ході війни та підготовки мирної угоди з Москвою цивілізаційний фактор відігравав величезну роль, отож серйозного альянсу з мусульманським світом бути не могло. Як зазначають зарубіжні українознавці, російсько-українська угода сприяла трансформації напівазійської Московії в Російську імперію, «відкривши вікно на захід, і згодом петровських перетворень». Політико-дипломатичне маневрування між сусідніми державами диктувалося прагматичними цілями — розбудовою Української козацької держави, а не русофільськими настроями в суспільстві [26, с. 86]. Так це чи ні, але, поза емоційним сприйняттям, реальна атмосфера була напруженою через обережність кожної зі сторін переговорів. Незважаючи на деякі розбіжності, визнається, що всі ці заходи засвідчили рівноправність учасників дипломатичного процесу. Відтоді сусідні володарі не сприймали Хмельницького бунтівником, адже розпочався новий державотворчий процес. Російська наукова спільнота й діаспора кваліфікують усі ці події як «возз'єднання». *(До речі, радимо дослідникам уважно читати назви документів Б. Хмельницького, зіставляючи їх зі змістом. До прикладу: 1653 р., 9(19) серпня. Лист до Олексія Михайловича з приводу возз'єднання України з Росією і з проханням подати допомогу проти польських військ. У тексті ж не йдеться про возз'єднання, а висловлено прохання про допомогу в боротьбі з польською навалою. Того ж дня. Назва документа: Лист до патріарха Никона з проханням клопотатись перед царем про возз'єднання України з Росією та про допомогу у війні проти Польщі. Однак у листі не йдеться про возз'єднання, а лише про донесення до царя прохання гетьмана і Війська Запорозького надати їм допомогу та ін. [27, с. 297—300]).*

Новий підхід до історії нашої країни, а саме поворот у її вивченні від етнічної до поліетнічної або громадянської державної нації, продемонстрував німецький історик Андреас Каппелер. Він сподівається, що це може стати засобом подолання сучасних конфліктів. Повстання під проводом Хмельницького вчений вважає одним з «найбільших європейських заворушень ранньомодерного періоду», репрезентувавши його коротко і без прикрас, проте в деяких випадках однобічно. Його оцінка Переяславської угоди не

відрізняється новаторством: він назвав її подібною до військової конвенції, яка зберігала самостійність Гетьманщини; Москва ж вважала це першим кроком до інкорпорації. А. Каппелер звернув увагу на розбіжності в історіографії щодо інтерпретації Переяславської угоди і «Березневих статей». Угода невдовзі втратила свій сенс і порушувалась обома сторонами. Цікаво, що термін «возз'єднання» він застосував не до 1654 р., а до політики Мазепи, який бажав це здійснити стосовно Гетьманщини обох берегів Дніпра [28, с. 53, 58, 60]. Німецький історик вбачає позитив у зображенні Хмельницького в радянській історіографії «як засновника російсько-української дружби», на відміну від польської історичної науки, де його діяльність оцінюється критично. Польські науковці переважно вважають повстання Хмельницького втратою можливостей України вільно розвиватись у складі Речі Посполитої. Ймовірно, козацтво розглядається як деструктивна сила під впливом твору Генріка Сенкевича «Вогнем і мечем», — припускає А. Каппелер [там само, с. 61]. Власне бачення суті «так званого Переяславського договору» висловила Л.Д. Прицак. Дослідниця вважає, що Переяславський акт 8 січня 1654 р. був лише одним з чотирьох етапів його підготовки та підписання. Перший з них — посольство кн. Репніна в липні—серпні 1653 р., другий — Земський собор у жовтні 1653 р., третій — Переяславська рада 8 січня 1654 р., четвертий — юридичне оформлення в Чигирині й Москві в березні 1657 р. [29].

Наукова новизна. Історіографічний аналіз найбільш відомих публікацій з означеної теми засвідчує її дискусійність. Приходить розуміння, що наукові позиції деяких авторів не так просто заперечити або відхилити чи то погодитися з ними, адже кожен має право на власну думку. Новий погляд на тогочасні історичні події спонукатиме науковців ще неодноразово повертатися до цієї проблеми, враховуючи чергову девальвацію нечітко сформульованої Переяславської угоди 1654 р., яка упродовж століть існувала віртуально.

Висновки. Дилеми «возз'єднання» — «приєднання», «протекторат» — «унія», «інкорпорація» — «союз», які можна позначити «зірочкою», тобто складними для розв'язання, привертають увагу багатьох українських і зарубіжних дослідників. Завдяки науковим зусиллям істориків, юристів проаналізовано суть «Березневих статей» («Статей Богдана Хмельницького») як унормування січневих переяславських домовленостей та Зборівської угоди 1649 р. Дослідниками запропоновані різні варіанти їхнього змістовного тлумачення: договір / угода, возз'єднання, приєднання, інкорпорація, союз, протекторат, васалітет, полівасалітет, унія. Більшість із них схиляється до визнання цього політико-правового документа **договором** / угодою між Хмельницьким і козацькою старшиною, з одного боку, та Московським урядом, — з іншого. У ньому зафіксовано автономний статус Гетьманщини, що також означало її визнання на міжнародному рівні. Поняття

«Переяславський договір» увійшло в наукову практику як словесний стереотип без змістовного наповнення. Питання возз'єднання / приєднання трактується по-різному, головне, аби його конструкції були обґрунтованими та не мали партійно-політичного і суб'єктивного присмаку. Відсутність чіткого правового унормування договору, складність зовнішньо- та внутрішньополітичних ситуацій у державах-підписантах спричиняли його порушення обома сторонами. Фактична його **девальвація** сталася з укладенням Андрусівського миру Московською державою з Річчю Посполитою 1667 р. На основі розглянутих історичних та історіографічних дискурсів нетривіальної проблеми Переяслава 1654 р. та «Березневих статей» здається, що вона вже написана і переписана вздовж і впоперек, але консенсусу в оцінках бракує. Та чи можливий і потрібний він? Однозначно — потрібний, бо й сьогодні, в часи неоголошеної кривавої війни Російської Федерації проти України, агресорка намагається для виправдання своїх злочинних дій «притягти за вуха» документи Хмельницького про його прохання «возз'єднатися» з Московським царством. Однак подібні потуги є марними. Незважаючи на різночитання документів та їхнє тлумачення, українські й діаспорні вчені аргументовано заперечили подібну конотацію, запущену радянськими ідеологами в 1954 р. Отже, неоднозначні інтерпретації російсько-українських відносин, які по-різному складались упродовж століть, потребують переосмислення для переформатування історичної пам'яті й національної свідомості. Маємо констатувати: *гештальт не закритий*. Суспільство чекає на синтетичні дослідження з урахуванням здобутків представників різних наукових напрямів і шкіл та об'єктивного висвітлення відносин двох суверенних держав, які 370 років тому уклали Переяславський договір. Потрібно «зшити» нашу історію, використовуючи міжпредметні зв'язки, баланс наукових інтересів, укласти перспективний план досліджень, коригуючи тематику і терміни виконання в залежності від суспільного запиту. Приклад у цьому вже показав відомий український та американський історик С. Плохій, опублікувавши в 2023 р., по «гарячих слідах» кривавої війни РФ проти України, монографію «Російсько-українська війна. Повернення історії» [30, с. 19].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Історія Русів / укр. перекл. І. Драча. Київ : Веселка, 2001. 366 с.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. 227. Од. зб. 10.
3. Костомаров М.І. Богдан Хмельницький : істор. моногр. / перекл. з рос. Т.С. Завгородньої. Дніпропетровськ : Січ, 2004. 843 с.
4. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Київ : Вид-во АН УРСР. 1954. 532 с.
5. Крип'якевич І.П. Історія України. Львів : Світ, 1990. 520 с.
6. ІР НБУВ. Ф. 349. Од. зб. 179.

7. Млиновецький Р. Історія українського народу (Нариси з політичної історії). Б. м. : Вид-во «Українська наукова бібліотека», 1946. 312 с.
8. Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. Нью-Йорк—Київ—Торонто, 1995. 419 с.
9. ІР НБУВ. Ф. 349. Од. зб. 341. Арк. 1—2; Од. зб. 346. Арк. 1—2.
10. «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. У 2-х т. Т. І. Джерела. Київ, 2004. 781 с.
11. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст. (1648—1676). Київ, 1999. 352 с.
12. Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р. Історія, історіографія, ідеологія : Матеріали міжнародного «круглого столу». Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. 224 с.
13. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції // Переяславська Рада очима істориків, мовою документів. Київ : Україна, 2003. 429 с. С. 264—290; Брайчевський М. Вибрані твори : Історико-археологічні студії. Публіцистика. Київ : Вид. дім «KM Academia», 1999. 600 с.
14. Ульяновський В.І. Переяславська рада без шат апологетики, або Переяславська легенда // Трибуна. 1991. № 3. С. 28—30; № 5. С. 20—22; № 8. С. 19—21.
15. Історія України: нове бачення: У 2-х т. Т. І. Київ : Україна, 1995. 350 с.
16. Чухліб Т. Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. 156 с.
17. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький—Дорошенко—Мазепа. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 327 с.
18. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. Київ, 2005. 367 с.
19. Сас П. Запорозький станово-корпоративний традиціоналізм як ідейна основа політичної концепції українсько-російської угоди 1654 року // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р. Історія, історіографія, ідеологія. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. С. 46—51.
20. Розенфельд И.Б. Присоединение Малороссии к России (1654—1793). Историко-юридический очерк. Annexation of Little Russia to Russia (1654—1793). Historical and legal essay Петроград, 1915. 191 с.
21. ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 14925.
22. Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження). Київ : Смолоскип, 2003. 890 с.
23. Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. 68 с.
24. Горобець В. «Волімо царя східного...». Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ : «Часопис "Критика"», 2007. 462 с.
25. Бульвінський А. Московський інтеграційний проект 1654 року: завдання та способи реалізації // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р. Історія, історіографія, ідеологія. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. С. 77—96.
26. Цибульський В. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. у зарубіжній історіографії. Збірник наукових праць «Перспектива». 2000. 180 с.
27. Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 738 с.
28. Каппелер Андреас. Мала історія України / перекл. з нім. Київ : «К.І.С.», 2007. 264 с.

29. Прицак Л.Д. Так званий Переяславський договір 1654 р. і його проблеми. URL: history.org.ua
30. Плохій С. Російсько-українська війна. Повернення історії / перекл. з англ. Харків : КСД, 2023. 400 с.

Отримано 14 червня 2023 року

REFERENCES

1. Istoriiia Rusiv [History of Russes] / Ukrainian translation by I. Drach. Kyiv, 2001. 366 p. [In Ukrainian].
2. Fond 227. Unit 10. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
3. Kostomarov M.I. Bohdan Khmelnytskyi : istorychna monohraphiia [Bohdan Khmelnytskyi : historical monography] / translation from Russian T.S. Zavorodnia. Dnipropetrovsk, 2004. 843 p. [In Ukrainian].
4. Krypyakevych I.P. Bohdan Khmelnytskyi [Bohdan Khmelnytskyi]. Kyiv, 1954. 532 p. [In Ukrainian].
5. Krypyakevych I.P. Istoriiia Ukrainy [History of Ukraine]. Lviv, 1990. 520 p. [In Ukrainian].
6. Fond 349. Unit 179. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
7. Mlynovetskyi R. Istoriiia ukrainskoho narodu (Narysy z politychnoi istorii) [History of Ukrainian people (Essays on political history)]. 1946. 312 p. [In Ukrainian].
8. Ohloblyn O. Studii z istorii Ukrainy. Statti i dzhereloznavchi materialy [Studies on history of Ukraine. Articles and source materials]. New York—Kyiv—Toronto, 1995. 419 p. [In Ukrainian].
9. Fond 349. Unit 341. Fols. 1—2; Unit 346. Fols. 1—2. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
10. "Istynu vstanovliuie sud istorii". Zbirnyk na poshanu Fedora Pavlovycha Shevchenka : u 2 t. T. 1. Dzherela ["The truth is established by the court of history". Collection in honor of Fedir Pavlovych Shevchenko : In 2 vols. Vol. I. Sources]. Kyiv, 2004. 781 p. [In Ukrainian].
11. Smolii V., Stepankov V. Ukrainska natsionalna revoliutsiia seredyny 17 stolittia (1648—1676) [Ukrainian national revolution of the middle of the 17th century (1648—1676)]. Kyiv, 1999. 352 p. [In Ukrainian].
12. Pereiaslavska Rada ta Ukrainsko-Rosiiska uhoda 1654 r. Istoriiia, istoriographiia, ideologiia : materialy mizhnar. "kruhloho stolu" [Pereiaslav Council and Ukrainian-Russian agreement of 1654. History, historiography, ideology : Materials of International "round table"]. Kyiv, 2005. 224 p. [In Ukrainian].
13. Braichevskyi M. Pryiednannia chy vozziednannia? Krytychni zamitky z pryvodu odniiei kontseptsii [Joining or reuniting? Critical notes on one concept] // Pereiaslavska Rada ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv [Pereiaslav Council through the eyes of historians, in the language of documents]. Kyiv, 2003. 429 p. Pp. 264—290 [In Ukrainian]; Braichevskyi M. Vybrani tvory : istoryko-arkhelohichni studii. Publitsystyka [Selected works. Historical and archaeological studies. Journalism]. Kyiv, 1999. 600 p. [In Ukrainian].
14. Ulianovskyi V.I. Pereiaslavska rada bez shat ta apolohetyky, abo Pereiaslvska lehenda [Pereiaslav Council without robes of apologetics, or Pereiaslav legend]. *Trybuna* [Tribuna]. 1991. No. 3, pp. 28—30; No. 5, pp. 20—22; No. 8, pp. 19—21. [In Ukrainian].
15. Istoriiia Ukrainy: nove bachennia. V 2 t. T. 1 [History of Ukraine: a new vision. In 2 vols. Vol. I]. Kyiv, 1995. 350 p. [In Ukrainian].

16. Chukhlib T. Pereiaslav u 1654 roku ta problemy mizhnarodnoho utverdzhennia Ukrain-skoho hetmanatu [Pereyaslav in 1654 and problem of international recognition of Ukrainian Hetmanate]. Kyiv, 2003. 156 p. [In Ukrainian].
17. Chukhlib T. Sekrety ukrainskoho polivasalitetu. Khmelnytskyi—Doroshenko—Mazepa [Secrets of Ukrainian polyvassality. Khmelnytskyi—Doroshenko—Mazepa]. Kyiv, 2011. 327 p. [In Ukrainian].
18. Brekhunenkov V. Moskovska ekspansiia i Pereiaslavska Rada 1654 roku [Moscow expansion and Pereyaslav Council of 1654]. Kyiv, 2005. 367 p. [In Ukrainian].
19. Sas P. Zaporozkyi stanovo-korporatyvnyi tradytsionalizm yak ideina osnova politychnoi kontseptsii ukrainsko-rosiiskoi uhody 1654 roku [Zaporizhzhia state-corporate traditionalism as ideological basis of political concept of Ukrainian-Russian agreement of 1654] // Pereiaslavska Rada ta uhoda 1654 r. Istoriia, istoriographiia, ideolohiia [Pereyaslav Council and Ukrainian-Russian agreement of 1654. History, historiography, ideology]. Kyiv, 2005. Pp. 46—51. [In Ukrainian].
20. Rozenfeld I.B. Prisoedinenie Malorossii k Rossii (1654—1793). Istoriko-yuridicheskii ocherk [Annexation of Little Russia to Russia (1654—1793). Historical and legal essay]. Petrograd, 1915. 191 p. [In Russian].
21. Fond 10. Unit 14925. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
22. Pereiaslavska Rada 1654 roku (Istoriographiia ta doslidzhennia) [Pereyaslav Council of 1654 (Historiography and research)]. Kyiv, 2003. 890 p. [In Ukrainian].
23. Horobets V.M. Vid soiuzu do inkorporatsii: ukrainsko-rosiiski vidnosyny druhoi polovyny 17 — pershoi chverti 18 st. [From union to incorporation: Ukrainian-Russian relations of the second half of 17th — first quarter of 18th century]. Kyiv, 1995. 68 p. [In Ukrainian].
24. Horobets V. "Volimo tsaria skhidnoho...". Ukrainskyi hetmanat ta rosiiska dynastiia do i pislia Pereiaslava ["We choose the king of the east...". Ukrainian Hetmanate and Russian dynasty before and after Pereyaslav]. Kyiv, 2007, 462 p. [In Ukrainian].
25. Bulvinskyi A. Moskovskiyi intehratsiinyi proekt 1654 roku: zavdannia ta sposoby realizatsii [Moscow integration project of 1654: tasks and methods of implementation] // Pereiaslavska Rada ta uhoda 1654 r. Istoriia, istoriographiia, ideolohiia [Pereyaslav Council and agreement of 1654. History, historiography, ideology]. Kyiv, 2005. Pp. 77—96. [In Ukrainian].
26. Tsybul'skyi V. Vyzvolna viina ukrainskoho narodu seredyny 17 st. u zarubizhnii istoriographii. Zbirnyk naukovykh prats "Perspektyva" [Liberation war of Ukrainian people in middle of the 17th century in foreign historiography. Collection of scientific works "Perspective"]. 2000. 180 p. [In Ukrainian].
27. Dokumenty Bohdana Khmelnytskoho (1648—1657) [Documents of Bohdan Khmelnytskyi (1648—1657)]. Kyiv, 1961. 738 p. [In Ukrainian].
28. Kappeler Andreas. Mala istoriia Ukrainy [Small history of Ukraine] / translation from German. Kyiv, 2007. 264 p. [In Ukrainian].
29. Pritsak L.D. Tak zvanyi Pereiaslavskiyi dohovir 1654 r. i yoho problem [So-called Pereyaslav Treaty of 1654 and its problems]. Retrieved from: history.org.ua
30. Plokhii C. Rosiisko-ukrainska viina. Povernennia istorii [Russian-Ukrainian war. Return of history] / translation from English. Kharkiv, 2023. 400 p. [In Ukrainian].

Received on June 14, 2023

Nadiya Shyp

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

E-mail: nadia.shyp@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1309-1509

DEVALUATION OF PEREYASLAV ACT AND "MARCH ARTICLES" OF 1654:
HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSE

The **purpose of the work**: on the basis of scientific research by Ukrainian and foreign authors, to analyze various evaluative judgments about the events of the National Liberation War of the Ukrainian people of 1648—1657 led by Khmelnytskyi, the multi-vector nature of his foreign policy, the political and legal nature of the treaty, its short-term and distant consequences. **Methodology**. The Marxist methodology prevailing in Soviet times limited the researcher's scientific horizons, but this does not mean that all achievements of those times should be rejected. In conditions of methodological pluralism, the basic principles of historical-philosophical methodology continue to function, since history does not exist without philosophy, just as philosophy also does not exist without history. Therefore, the principles of objectivity, dialectical logic, determinism, complex analysis, and terminological certainty are applied; in the arsenal of methods — comparative-historical, critical and interpretation. **Scientific novelty**. Historiographical analysis of the most famous publications on the given topic proves its debatable nature. One comes to understand that it is not so easy to deny or reject the scientific positions of some authors, or to agree with them, because everyone has the right to their own opinion. A new look at the historical events of that time will encourage scientists to return to this problem several times, taking into account the next devaluation of the vaguely formulated Pereyaslav Treaty of 1654, which existed virtually for centuries. **Conclusions**. The dilemmas of "reunification"—"accession", "protectorate"—"union", "incorporation"—"union" attract the attention of many Ukrainian and foreign researchers. Thanks to the scientific efforts of historians and lawyers, the essence of the "March Articles" was analyzed as standardized preliminary agreements. It was found that among the proposed variants of their political and legal interpretation, preference is given to the term contract/agreement, which recorded the autonomous status of the Hetmanate, which meant its recognition at the international level. Its devaluation began as a result of the signing of the Truce of Andrusovo in 1667 between Moscovia and the Polish-Lithuanian Commonwealth, with the subsequent incorporation of Ukrainian lands into the Russian Empire.

Key words: historiography, Pereyaslav Council, "March Articles", reunification, personal union, polyvassality, accession, protectorate.

<https://doi.org/10.15407/rksu.34.221>

УДК 929:32](437)"1850/1937"Масарик+ 94(437=161.2)"19":82-92

Олександр Кравчук, кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії,
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського (Вінниця, Україна)
E-mail: ol-kravchuk@i.ua
ORCID: 0000-0003-3504-5041

МАЛОВІДОМІЙ НАРИС В. СТАРОСОЛЬСЬКОГО ПРО ОСНОВИ ПОЛІТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ Т.Г. МАСАРИКА

Мета роботи полягає в залученні до наукового обігу тексту маловідомого нарису громадсько-політичного діяча В. Старосольського «Основи політичного світогляду Т.Г. Масарика» як джерела з вивчення творчої спадщини української еміграції в Чехословацькій республіці. **Методологія** дослідження ґрунтується на базових науково-дослідницьких принципах історизму, науковості, об'єктивності загальних наукових методів (історичного і логічного) та спеціальних історичних методів (нарративного та проблемно-хронологічного). **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше вводиться до наукового обігу та аналізується маловідомий нарис В. Старосольського «Основи політичного світогляду Т.Г. Масарика», що зберігається у фонді «Колекція документальних матеріалів українських емігрантських націоналістичних установ, організацій та осіб» Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України в м. Києві. Проаналізовано інформаційний потенціал документа як одного зі зразків творчої спадщини українських емігрантів-науковців у Чехословаччині. Виділено основні аспекти аналізу В. Старосольським особливостей політичних поглядів Т.Г. Масарика — гуманізму, демократичності, моральності, уваги до національних, соціальних, релігійних питань. Нарис В. Старосольського і сьогодні має неабияке значення для дослідження політичних поглядів президента Чехословацької республіки. **Висновки.** Загалом нарис В. Старосольського «Основи політичного світогляду

Цитування: Кравчук О. Маловідомий нарис В. Старосольського про основи політичного світогляду Т.Г. Масарика. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 3 (34). С. 221—244. <https://doi.org/10.15407/rksu.34.221>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Т.Г. Масарика» є свідченням зацікавленості українських емігрантів постаттю першого президента Чехословацької республіки. Одним із мотивів підготовки нарису було почуття вдячності за підтримку біженців, проте це не особливо позначалося на прагненні об'єктивно висвітлити роль цієї видатної особистості в історії Чехословаччини.

Ключові слова: Т.Г. Масарик, В. Старосольський, політика, Чехословацька республіка, українська еміграція.

Актуальність теми дослідження. Дослідження творчої спадщини представників української діаспори належить до пріоритетних завдань вітчизняної науки, що актуалізує питання публікації відповідних джерел. У цьому контексті важливими є виявлення й оприлюднення праць українських емігрантів у Чехословацькій республіці 1920—1930-х років про постать її першого президента Томаша Гарріга Масарика. Подальші історичні умови взаємного сприйняття чеської та української націй змінювалися, і чимало об'єктивних оцінок були, на жаль, відкинуті. Праці емігрантів дозволяють усунути цю прогалину. Їхні публікації проливають додаткове світло на громадське та культурно-освітнє життя українських емігрантів [6, с. 304—305]. Також, крім висловлення вдячності президенту за підтримку, вони уможливають аналіз поглядів емігрантів на постать творця Чехословацької республіки, слугують важливим джерелом для дослідження їхньої творчої спадщини. До таких праць належить нарис В. Старосольського «Основи політичного світогляду Т.Г. Масарика».

Аналіз досліджень і публікацій засвідчує, що зазначена тема досі не була предметом вивчення. В окремих дослідженнях постаті В. Старосольського зустрічаємо лише згадки про цей його доробок [4] або про виступ на святі з нагоди відзначення 75-го ювілею Т.Г. Масарика [7].

Громадсько-політичний діяч, правознавець і соціолог Володимир Старосольський (1878—1942) був родом з м. Ярослав (нині — Польща) [4, с. 32]. Під час навчання в університетах Відня, Берліна, Граца, Гейдельберга брав активну участь у громадському житті студентів. У 1901—1902 рр. став одним з організаторів сецесії українських студентів зі Львівського університету. Належав до керівників Української соціал-демократичної партії. Під час Першої світової війни — член Головної української ради, Бойової управи Українських січових стрільців, Українського генерального військового комітету тощо. Підтримував проголошення ЗУНР, але участі в державотворчих процесах не зміг взяти через арешт польською стороною. У листопаді 1919 — квітні 1920 рр. обіймав посаду заступника міністра закордонних справ УНР А. Лівницького [4, с. 75—78, 165]. Також був професором державного права університету в Кам'янці-Подільському [13, арк. 25].

У 1920—1927 рр. В. Старосольський перебував у еміграції. Йому належить певна роль у перенесенні Українського вільного університету з Відня до столиці Чехословацької республіки. За дорученням керівництва Україн-

ського вільного університету В. Старосольський звернувся до працівника Канцелярії президента республіки Я. Нечаса з проханням порушити перед Т.Г. Масариком питання про можливість переведення цього закладу з Відня до Праги. За спогадами В. Старосольського, «Нечас подав мені до відома, що президент без хвилини надумування заявив готовість прийняти до Праги український університет і запевнити йому усю потрібну матеріальну допомогу» [9, ч. 22, с. 326—327]. Незабаром відповідні переговори із чехословацькою владою провадив ректор Українського вільного університету О. Колесса. В. Старосольський був професором державного права в Українському вільному університеті та Українській господарській академії в Подєбрадах [16, с. 826—827]. В УВУ в 1921/1922 навчальному році В. Старосольський входив до складу Сенату університету, був його секретарем, обіймав посаду продекана факультету права і суспільних наук [2, 1993, № 11—12, с. 73]. Також у 1925—1926 рр. учений був деканом цього ж факультету.

В еміграції В. Старосольський опублікував низку наукових досліджень, у тому числі монографії «Теорія нації» (1922 р.), «Держава і політичне право» (1925 р.). Належав до прихильників соціологічного напрямку в політико-правових дослідженнях [10, с. 3032—3033].

Одна з неопублікованих праць В. Старосольського — «Основи політичного світогляду Т.Г. Масарика» зберігається у фонді «Колекція документальних матеріалів українських емігрантських націоналістичних установ, організацій та осіб» (ф. 4465) Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України в м. Києві. Під назвою «Стаття Старосольського В. "Основи політичного світогляду Т.Г. Масарика"» вона наявна у двох варіантах — у машинописі, з авторськими правками, та в рукопису [14; 15].

Історія появи нарису пов'язана з ушануванням президента Чехословаччини Т.Г. Масарика. Чеські історики вважають, що урочисті академії, що супроводжували святкування днів народження Т.Г. Масарика, були важливим елементом щодо створення його культу [18, s. 282]. Стосовно українських біженців, як зауважив С. Віднянський, такі «урочистості були проявом щирої вдячності українських учених і студентів президенту Чехословаччини, уряду і братньому народу за всебічну підтримку й допомогу в розвитку української науки і культури в еміграції» [2, 1994, № 4, с. 53]. Ідеться про гуманітарну акцію допомоги емігрантам у ЧСР, підтриману Т.Г. Масариком, під час реалізації якої в країні була створена мережа емігрантських навчальних закладів: Український вільний університет, Українська господарська академія, Український високий педагогічний інститут та інші. Викладацький склад і студенти цих закладів відчували до президента Чехословаччини повагу і вдячність, що вплинуло на їхні праці про нього, в яких домінують схвальні характеристики діяльності Т.Г. Масарика [5, с. 439]. При цьому відзначимо, що в зазначених розвідках двома головними темами були його політична біографія та ставлення до України [5, с. 446].

З нагоди дня народження президента ЧСР різні українські емігрантські заклади неодноразово влаштовували урочисті збори (святкові академії), надсилали йому вітальні телеграми. Більш велично емігранти відзначали 75-ту і 80-ту річницю з дня народження президента. Виголошені доповіді зазвичай друкувалися в еміграційній пресі. Про те, що пропонувався нарис В. Старосольського не був опублікований, свідчить, зокрема, відсутність згадок про нього у працях О.-І. Бочковського і М. Павлічука [1; 8].

Під час відзначення українською громадою 75-ї річниці з дня народження Т.Г. Масарика у ЧСР В. Старосольський виступав на декількох заходах. Тема виступу В. Старосольського 8 березня 1925 р. в Українській господарській академії в Подебрадах [12, с. 33] наразі залишається точно не відомою. Припускаємо, що її зміст відбиває нарис «Основи політичного світогляду Т.Г. Масарика». Подібну доповідь В. Старосольський виголосив 14 березня 1925 р. на засіданні Українського Правничого Товариства в Чехословацькій республіці. Стосовно назви цього виступу існують різні варіації: «Провідні і політичні думки проф. Масарика» [12, с. 37—38], «Президент ЧСР проф. Др. Т.Г. Масарик, яко політичний діяч» [11, с. 14], «Т.Г. Масарик як політик» [3, с. 3]. Львівська газета «Діло» відзначала, що доповідач підкреслював «живий зв'язок поміж теоретичною думкою Т. Масарика і його практичною діяльністю. В основі політичного світогляду Т.Г. Масарика лежить погляд, що політика це прикладна соціологія, що політика повинна служити людству; що мораль в нації — національна сила в політиці; що відродження політичне є по суті моральне відродження, тому політика є в тісному зв'язку з моралю. Референт (доповідач. — О. К.) прийшов до висновку, що постать президента чесько-словацької республіки є велика: вона займає світове становище: своєю практичною діяльністю Т.Г. Масарик зв'язує чесько-словацький світ зі світом англосаксонським» [3, с. 3].

Мета дослідження полягає в залученні до наукового обігу маловідомого нарису громадсько-політичного діяча В. Старосольського «Основи політичного світогляду Т.Г. Масарика» як джерела з вивчення творчої спадщини української еміграції в Чехословацькій республіці. Нарис В. Старосольського дозволяє збагатити інформацію про особливості сприйняття українською еміграцією постаті президента Чехословаччини Т.Г. Масарика, його оцінки як видатного демократичного лідера.

Виклад основного матеріалу. Нарис «Основи політичного світогляду Т.Г. Масарика» складається з 9-ти частин. Перша з них є своєрідним вступом, інші розкривають поставлені В. Старосольським завдання — висвітлюють найважливіші і найхарактерніші риси політичного світогляду Т.Г. Масарика. У вступі окреслено значення діяльності Т.Г. Масарика для політичного визволення чехів і словаків (В. Старосольський застосовує термін «Чесько-Словацький нарід»), утворення Чехословацької республіки, яку він очолив як «доживотний президент». При цьому В. Старосольський від-

значав, що діяльність Т.Г. Масарика стала завершенням праці діячів національного відродження: «Безперечно треба було чеських «будителів», праці поколінь та свідомості мільонів мас для того, аби стала можливою перемога» [14, арк. 1]. Це свідчить про прагнення автора до об'єктивності, поряд з чим певним чином глорифікується постать президента, яка «осяяна світлом політичної перемоги» [14, арк. 1].

У наступних частинах підкреслено єдність діяльності Т.Г. Масарика як ученого і політика, що є результатом спрямованості його наукових інтересів на потреби практичного життя. Автор визначає це певним «соціологічним явищем», адже Т.Г. Масарик — «політик, що не мислить успішної діяль[о]ст[і] без солідної теоретичної основи» [14, арк. 3]. В. Старосольський торкався системи політичних дисциплін у Т.Г. Масарика, які охоплювали широкий спектр різних питань. Автор підкреслив, що основою політики Т.Г. Масарик вважав практичну соціологію, яку розумів як практичну філософію. Її складовою частиною є реалізм як політичний напрям. На думку В. Старосольського, практично-філософська система Т.Г. Масарика має виразно ідеалістичний характер [14, арк. 18]. У розумінні президента, політика набуває творчого, конструктивного характеру [14, арк. 4]. Предметом політики «стає життя людського суспільства в усіх його виявах» [14, арк. 4]. Метою діяльності політика є вплив «на розвій цього життя в його цілості» [14, арк. 5]. У цих поглядах В. Старосольський убачав прояв політичного реалізму Т.Г. Масарика.

Найбільше уваги в нарисі В. Старосольський приділяв уявленням Т.Г. Масарика про демократію, соціальні, національні, релігійні питання.

В. Старосольський визначив гуманізм як центральну ідею політичного світогляду Т.Г. Масарика, який вважав, що політична форма гуманізму втілювалась у демократизмі, який мусить охопити всю «цілість суспільного життя, усі його прояви», що є взаємопов'язаними. Також демократія має давати відповіді на питання, що постають у суспільному житті. Для демократії притаманна творча праця, опора на науку, свобода думки, слова, дискусії тощо. Сутністю демократії Т.Г. Масарик вважав гасла волі, рівності та братерства. В. Старосольський наголошує, що Т.Г. Масарик критикує гасла волі та рівності. Автор нарису виділив думку політика, що «А ні рівність, а ні воля не можуть бути здійснені "абсолютно", "без решти". Їх значіння в тому, що вони вказують шлях для нескінченного удосконалення, для нескінченної боротьби з різного роду неволею та нерівністю, які повстають на ґрунті суспільних відносин. Вони накладають обов'язок вести безупинно боротьбу за них; — дарма, що їх практичне здійснення може бути тільки релятивне» [14, арк. 7]. «Найсильнішою нотою звучить (звучить. — О. К.) у демократизму Масарика гасло братерства». Ішлося про базування президентом поняття демократизму на ідеї Чеського Братства. Науковець оцінював це як суттєву рису оригінального розуміння Т.Г. Масариком демократизму [14, арк. 7].

Нації Т.Г. Масарик сприймав як явище нової доби, форми прояву людства, кожна з яких являє собою культурну індивідуальність. Для збереження і забезпечення самобутності та духовної самостійності нації висував завдання здобуття необхідного засобу — політичної незалежності, що означає «право усіх націй на повне самоозначення» [14, арк. 10].

В. Старосольський також торкався питання ставлення Т.Г. Масарика до вибору шляхів та засобів для досягнення цілей. Він зауважив, що Т.Г. Масарик визнає право на революцію як надзвичайний та винятковий засіб політичної боротьби, проте загалом віддає перевагу послідовній та наполегливій праці. Крім того, відзначено несприйняття політиком культу «історизму» в чеському політичному мисленні. Суть поглядів Т.Г. Масарика з цього приводу В. Старосольський інтерпретував таким чином: «Минуле не сміє відвертати нашої уваги від сучасного та майбутнього, не сміє робити нас нечутливими на дійсні, сучасні потреби та завдання» [14, арк. 12]. На думку В. Старосольського, йшлося про те, що «чуттєвий» (емоційний. — О. К.) консерватизм не може бути критерієм для політичних рішень [14, арк. 13].

Автор нарису вказав на визнання Т.Г. Масариком вирішального «значіння моралі в політичному житті». Занепад моралі він вважав причиною поразки і поневолення чехів у XVII—XIX ст. і наголосив, що «в майбутньому моральне піднесення стає необхідною умовою для повного та дійсного відродження й визволення». З огляду на це відзначено переконання Т.Г. Масарика, що обов'язком політика є здійснення діяльності відповідно до постулатів моралі. Політика повинна підпорядковуватися моралі [14, арк. 14].

Практично-філософську систему Т.Г. Масарика В. Старосольський назвав реалізмом та характеризував як виразно ідеалістичну і водночас раціональну за характером, відзначив її практичну спрямованість, просякнення «етичним почуттям». Учений убачав особливість філософії політика «в тому, що вона свідомо хоче служити "практичним" потребам і цілям та в тому, що вона в цілості надихана живим, етичним почуттям. "Правда", якої вона шукає, це не тільки правда в розумінню логічного бездоганного пізнання істини; вона повинна давати постійно практичні вказівки для життя і бути правдою в розумінню етики» [14, арк. 15—16]. Загалом, погляди Т.Г. Масарика В. Старосольський вважав спорідненими з мисленням англосаксів, елементом якого є прагматизм, що проявляється «у культурі практичних життєвих потреб» [14, арк. 17].

У завершальній частині нарису В. Старосольського провів аналогію значення діяльності Т.Г. Масарика і Яна Гуса в історії Чехії: «Обидва вони діячі того самого старовинного пражського університету, обидва зв'язують з тим самим англосаксонським світом філософичне мислення свого народу, і в решті, в обох їх теоретичне вчення пов'язане тісно з могутнім визвольним політичним рухом» [14, арк. 17]. За переконанням автора, обидві постаті — «передові діячі переломових діб в історії свого народу, передодня руїни та

початку нової доби політичної самостійності» [14, арк. 18]. І власне для першого президента Чехословацької республіки «доля була ласкава тим, що дала йому жити як раз тоді, коли його здібності та його ідеалізм були потрібні його народові, коли він міг стати для свого народу "pater patriae"» (з латини — «батько вітчизни») [14, арк. 18].

Наукова новизна полягає в тому, що вперше вводиться до наукового обігу та аналізується маловідомий нарис В. Старосольського «Основи політичного світогляду Т.Г. Масарика», що зберігається у фонді 4465 «Коллекція документальних матеріалів українських емігрантських націоналістичних установ, організацій та осіб» Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України в м. Києві. Проаналізовано інформаційний потенціал документа як одного зі зразків творчої спадщини українських науковців у Чехословаччині. Виділено основні аспекти аналізу В. Старосольським головних особливостей політичних поглядів Т.Г. Масарика — гуманізму, демократичності, моральності, уваги до національних, соціальних, релігійних питань.

Висновки. Загалом, нарис В. Старосольського «Основи політичного світогляду Т.Г. Масарика» є одним із свідчень зацікавленості української еміграції постаттю першого президента Чехословацької республіки. Одним із мотивів підготовки нарису було почуття вдячності за підтримку біженців, проте це не особливо позначалося на прагненні об'єктивно висвітлити роль цієї видатної особистості в історії Чехословаччини. Нарис В. Старосольського є важливим історичним джерелом щодо сприйняття українською еміграцією в ЧСР постаті Т.Г. Масарика та розуміння його поглядів.

Публікація нарису В. Старосольського здійснюється мовою оригіналу, зі збереженням орфографічних особливостей тексту. В окремих випадках текст доповнено розділовими знаками, котрі, як і виправлені літери в окремих словах, подано у квадратних дужках. Примітки упорядника у статті В. Старосольського пронумеровані арабськими цифрами. Примітки, розміщені посторінково, стосуються перекладів іншомовних назв, слів, словосполучень. Залишено наявні в машинописі підкреслення тексту. До наявних у ньому вставок латиною і чеською мовою подано переклад українською мовою.

В. Старосольський. Основи політичного світогляду Т.Г. Масарика. [1925 р.]

[I.]

Нинішнє свято, — це свято великої і щасливої людини. Президент Т.Г. Масарик — щасливий тим щастям, що його може зазнати тільки велика людина, якій довелося на свої власні очі побачити перемогу великої справи, що була змістом її життя. Коли нині перший і доживотний президент Чесько-Словацької республіки з вікон празького граду дивиться на визволений з вікової неволі свій край, — він, не зважаючи на

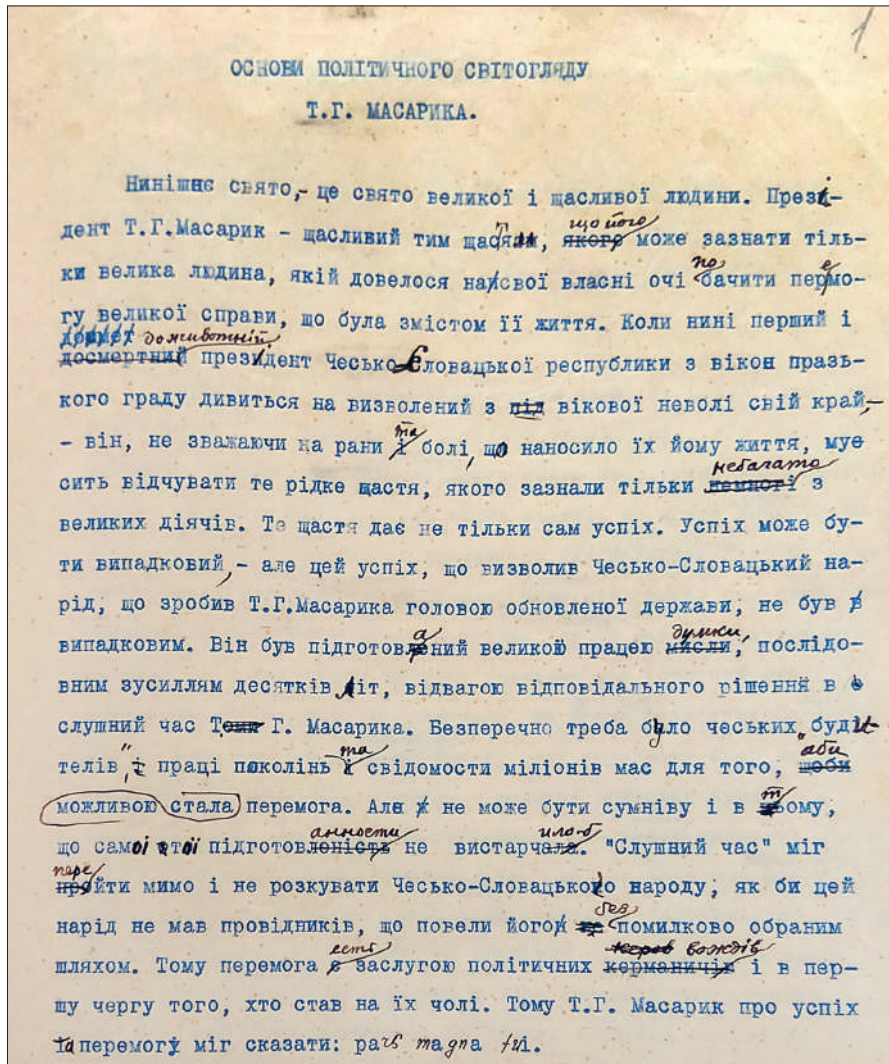
рани та болі, що наносило їх йому життя, мусить відчувати те рідке щастя, якого зазнали тільки небагато з великих діячів. Те щастя дає не тільки сам успіх. Успіх може бути випадковий, — але цей успіх, що визволив Чесько-Словацький нарід, що зробив Т.Г. Масарика головою оновленої держави, не був випадковим. Він був підготований великою працею думки, послідовним зусиллям десятків літ, відвагою відповідального рішення в слушний час Т.Г. Масарика. Безперечно треба було чеських «будителів», праці поколінь та свідомости мільйонів мас для того, аби стала можливою перемога. Але не може бути сумніву і в тому, що самої тої підготованості не вистарчило б. «Слушний час» міг перейти мимо і не розкувати Чесько-Словацького народу, як би цей нарід не мав провідників, що повели його безпомилково обраним шляхом. Тому перемога єсть заслугою політичних вождів і в першу чергу того, хто став на їх чолі. Тому Т.Г. Масарик про успіх та перемогу міг сказати: *pars magna tui*¹.

Імя Т.Г. Масарика звязане нерозривно з визволенням його нації. Його постать, відома нам передусім як постать ученого, мислителя та професора, стоїть сьогодні осяяна світлом політичної перемоги. Для широкого світу Т.Г. Масарик уявляється сьогодні передусім як політичний діяч. Для широкого світу сьогодні стала найбільше відомою та, власне, сторінка його життя та діяльності, якої ще недавно одні не добачали, до якої другі ставились з легковажністю, або ненависттю. Незалежно від цього звороту широкого загалу що-до особи президента Масарика, не можна в день його свята не заговорити про нього як про політика. Виконуючи це завдання, я не буду переходити історії його політичної діяльності. Не входить також в мої наміри давати повну його характеристику. Я хочу зупинитися тільки на де-яких рисах, що в індивідуальності Президента Масарика займають особливо важне та характерне місце.

II.

Перше за все я повинен підкреслити одно: не можна розділити діяльності Т.Г. Масарика як ученого та філософа, від його практичної політичної чинності. Поміж обома сторінками його праці звязок такий тісний, що дуже часто взагалі не можна перевести між ними межі і сказати, де кінчається теорія і де починається для Масарика практика. Бо-ж він сказав про себе, що не написав у життю ні одної сторінки, яка-б не мала практичного значіння, — і при різних нагодах зазначав цей істотний для себе звязок між теорією та практикою. Повним нерозумінням особистості Масарика треба вважати пораду, яку передавав йому через знайомих колишній його учитель — великий психолог Вундт — а власне, пораду, не займатися політикою. Для цілої наукової діяльності Масарика істотне передусім те, що вся вона має завжди та скрізь, безпосередне або посередне практичну «орієнтацію». Почуття практичного життєвого значіння та призначення науки, для Масарика — головний стимул у його науковій теоретичній праці. І навпаки уся практична, публічна, зокрема політична діяльність Масарика найтісніше звязана з його науковою працею. Цей момент характеристичний може не тільки індивідуально для Т.Г. Масарика. Його треба вважати до певної міри соціологічним явищем. Означені суспільно-політичні обставини викликають — то тісне зближення між теорією та практикою публічного життя, то знову відчуження одної від одної. Так, напр. Німеччина переживала за останніх десятиліття перед світовою війною період такого відчуження. Працьовники науки вважали там просто невідмістним займатися одночасно наукою та практичною політикою. Навпаки, бувають обставини, що серед них теоретична пра-

¹ *pars magna tui* (лат.) — велика частина тебе.

Перша сторінка праці В. Старосольського «Основи політичного світогляду Т.Г. Масарика» [1925 р.]. Джерело: ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 768, арк. 1

ця отримує неминуче практичне політичне значіння. У таких умовах розвивалося між іншим чеське життя, починаючи з доби «будителів». Тому постать Масарика отримує, так би мовити, репрезентативне значіння. Він учений, що для нього наука не ціль сама для себе, але передумова практичної чинності, він політик, що не мислить успішної діяль[о]ст[і] без солідної теоретичної основи. І цей зв'язок теорії та практики для нього не тільки прояв темпераменту, вразливості на практичні проблеми та психологічної необхідності реагувати на них. Він для Масарика свідомий логічно передуманий висновок з прийнятих ним передпосилок. Цей зв'язок впливає в рівній мірі з показів масарикової етики, як з розумових його міркувань про проблеми політики.

III.

Принципове визнання істотного та нерозривного зв'язку поміж теоретичним мишленням та політичною практикою породжує дальшу проблему: яка, власне, дисципліна з усіх наукових дисциплін повинна бути основою політики? На це питання можливі різні відповіді. Поодинокі діячі відповідали на нього різно, дуже індивідуально, залежно від власного світогляду. Ми знаходимо на протязі історії періоди, коли пануючі погляди, «*communis opinio*»², визнавали по черзі різні галузі мишлення основою для політичної чинності. Під впливом цього факту А. Comte³ поділяв людську історію на основні її періоди. Не поділяючи навіть поглядів Comte'a, що-до значіння ідеологічного моменту в історії людства, ми не можемо не бачити того, як дуже різняться один від одного періоди, в яких панували різні методи мишлення політичного. Навіть приймаючи, що ті різні методи мишлення не були причиною та основою, а тільки висловом різних суспільних відносин, ми мусимо і можемо в них бачити характеристичні риси, без яких не можна зрозуміти даного суспільства. Яка велика різниця між суспільствами, де теологія панувала над усім людським мишленням та чинністю, та суспільствами, де філософія займала місце теології, чи суспільствами що визнавали за «*sciencia regia*»⁴. Орієнт та європейське середньовіччя, старовинна Гелада, Рим, західно-європейські суспільства доби раціоналізму — скрізь, в тісному зв'язку з різницею суспільних відносин, ми бачимо іншу дисципліну «теоретичного» мишлення на престолі «пануючої» дисципліни. Для характеристики поодиноких осіб, питання головного напрямку їх теоретичного зацікавлення має особливе значіння. У самому вже прийманню тої чи іншої дисципліни за «основу» для політики виявляється політична індивідуальність діяча.

Т.Г. Масарик сам висловився ясно про те, в якій теоретичній галузі вбачає він основу для політики. Відповідь на це питання дає в передовій статті, уміщеній в енциклопедії «*Česká politika*»⁵. Стаття має назву «*Politika vedou a umění*»⁶. У ній висловлюється Масарик, що «*věda v politice praktickou sociologii*»⁷ і подає таку систему дисциплін, потрібних для практичного політика:

- 1) АБСТРАКТНІ: соціологія, соціальна філософія, філософія історії;
- 2) КОНКРЕТНІ: антропогеографія, популяціоністика, наука про родину, етнологія, державознавство, наука про інтелектуальну та моральну організацію, історія;
- 3) ПРАКТИЧНІ: політика, адміністрація, право, військове мистецтво.

Зі становища теорії, можна сперечатись що-до різних точок цієї системи «політичних наук». Для характеристики її автора, як практичного діяча-політика, ми мусимо прийняти її, як факт, що ясно вказує на його політичну індивідуальність. Треба вказати на такі моменти:

Перш за все глибоке практичне значіння має поставлення на чолі цієї системи «абстрактних» дисциплін. Воно свідчить про те, що для Масарика політика не тільки «техніка». Політик мусить відповісти собі на питання про цілі та завдання політики. Ці питання і суть предметом наведених ним наук.

² *communis opinio* (лат.) — спільна думка.

³ А. Comte (фр.) — Огюст Конт.

⁴ *sciencia regia* (лат.) — королівська наука.

⁵ «*Česká politika*» (чеськ.) — «Чеська політика».

⁶ «*Politika vedou a umění*» (чеськ.) — «Політика як наука і мистецтво».

⁷ *věda v politice praktickou sociologii* (чеськ.) — наука в політиці є практичною соціологією.

Далі, перелічені ним «конкретні» дисципліни виказують, яку широку скалю ріжних проблем охоплює Масарик своїм розумінням політики. Наявний тут вплив позитивістичного вчення Comte'a зокрема вчення про суспільний «consensus»⁸. Політика в такому розумінню отримує творчий, конструкційний характер. Її предметом стає життя людського суспільства в усіх його виявах. Її мета — впливати на розвій цього життя в його цілості. Політик стає будівничим, що повинен своїм планом усе передбачати, на все звернути увагу, нічого не залишити випадку але цілий свій план — сперти на солідне, теоретично обґрунтоване знання.

IV.

Отця «методологія» політичного знання сама собою кидає світло на істоту політичного «реалізму» Т.Г. Масарика. Його ідеалізм означив цілі та завдання політики. Ці завдання, — їх спільне ім'я гуманізм, — означені конкретніше що-до поодиноких питань політики. Особливо багато праці присвятив Масарик питанням соціальному, національному, релігійному та питанню демократії. При різних нагодах він вертався до цих питань і викладав свої думки та погляди на них. Особливо виразно «політичні» його праці: «Česká otazka»⁹ (1894), «Jan Hus»¹⁰ (1895), «Karel Havlíček»¹¹ (1896), «Otázka socialní»¹² (1898), «Národnostní filosofie doby novější»¹³ (1905), «O klerikalismu a socialismu»¹⁴ (1907), «Demokratismus v politice»¹⁵ (1912), «Rusko a Evropa»¹⁶ (1913), «Nova Evropa»¹⁷ (1918). Скрізь виступає Масарик, як [«]гуманіст», скрізь у нього вирішування проблем має виразно ідеалістичний характер. Найвиразніше виступає цей характер, коли йде справа про соціальне питання. Масарик визнає себе соціалістом, але енергійно відмежовується від марксизма, акцентуючи ідеалістичний характер свого світогляду. Для Масарика «socialism otázkou jen hospodářskou není a nikdy nebyl»¹⁸. «Problémy socialismu jsou povitce otázkou filosofickou»¹⁹. І далі, в послідовному переведенню гуманістичного ідеалу, він каже, що соціальне питання не тільки питання робітництва, одного тільки соціального класу, але питання всіх громадян. Вирішити його він хоче, зігріваючи голови та серця всіх, даючи духу перевагу над матерією, перемагаючи еґоїзм. Для нього «otázka socialní jest otázka mravnosti — nemravnosti, je otázka úsili a účinné humanity»²⁰.

Послідовно, соціальне питання не було для Масарика осередним питанням політики. Воно не основа, на якій виростають питання філософії, моралі, «гуманізму», але

⁸ consensus (лат.) — згода.

⁹ «Česká otazka» (чеськ.) — «Чеське питання».

¹⁰ «Jan Hus» (чеськ.) — «Ян Гус».

¹¹ «Karel Havlíček» (чеськ.) — «Карел Гавлічек».

¹² «Otázka socialní» (чеськ.) — «Соціальне питання».

¹³ «Národnostní filosofie doby novější» (чеськ.) — «Національна філософія новітнього часу».

¹⁴ «O klerikalismu a socialismu» (чеськ.) — «Про клерикалізм і соціалізм».

¹⁵ «Demokratismus v politice» (чеськ.) — «Демократія в політиці».

¹⁶ «Rusko a Evropa» (чеськ.) — «Росія та Європа».

¹⁷ «Nova Evropa» (чеськ.) — «Нова Європа».

¹⁸ socialism otázkou jen hospodářskou není a nikdy nebyl (чеськ.) — соціалізм не є лише економічним питанням і ніколи не був.

¹⁹ Problémy socialismu jsou povitce otázkou filosofickou (чеськ.) — Проблеми соціалізму є переважно питанням філософії.

²⁰ otázka socialní jest otázka mravnosti — nemravnosti, je otázka úsili a účinné humanity (чеськ.) — соціальне питання є питанням моралі / аморальності, питанням зусиль і дієвої людяності.

навпаки, ці останні питання, суть для Масарика логічне «prius»²¹. Не тому він гуманіст, що він соціаліст; він соціаліст тому, що так наказує йому його гуманізм. Через те рішенняю для політичного світогляду Т.Г. Масарика, центральною проблемою є ширша проблема гуманізму, що охоплює собою вужчу, — проблему соціальну. Політичною ж формою гуманізму є для Масарика демократизм. Усі соціальні, етичні, філософські ідеали масарикового гуманізму складаються по його розумінню політичної демократії.

V.

Масарик не подає нігде повного означення демократії та демократизму. За те він, при різних нагодах, в зв'язку з різними загальними та конкретними питаннями, характеризує демократизм і таким чином освітлює з різних боків своє розуміння його. Дякуючи такому методу, ми можемо відтворити картину масарикового демократизму без порівняння повнішу та живішу, ніж могл[о] б її дати саме хоча-би найдокладніше означення.

Уже наведена вище система дисциплін вказує на те, що проблема демократії не може бути для Т.Г. Масарика тільки формально-правною проблемою. Для його право, — це тільки «практична» дисципліна. Так і для справи демократії, правні питання мають значіння тільки для практичного її здійснення, для демократичної «техніки». Самих основних питань демократії право не може вирішити. Воно не може пояснити нам самої істоти демократії. Це треба підкреслити тому, що сильна течія змагається зробити проблему демократії виключно формально-правною проблемою. Для представників цієї течії, демократія — вже здійснена, коли право визнає всіх людей рівними. Таке формалістичне розуміння апіорно не приймає для позитивіста та гуманіста, що при кожному політичному питанні звертається за відповіддю передусім до загальних та конкретних теоретичних дисциплін, і тільки діставши від них відповідь, для самого вирішення справи практичного здійснення, шукає основи у «практичних» дисциплін, між якими знаходиться й право.

Сам Масарик зазначає широкі межі свого розуміння демократизму. «Demokratism nezná jen rovnos[t] politickou, nýbrž tež hospodářsko-socialní, mravní, náboženskou a duchovní vůbec»²² ([«]Česká otázka[«]). Цим сказано, що демократизм мусить охопити цілість суспільного життя, усі його прояви. Він мусить цікавитись усіма «питаннями», що їх ставить суспільне життя, і на всі ці питання знайти і дати відповідь. Ми могли-б тут додати ще для характеристики світогляду Т. Г. Масарика й мотив: бо усі прояви суспільного життя одні з одними зв'язані, бо поміж ними існує суспільний «consensus», бо наслідком цього просто не можна бути демократом тільки в одному якомусь напрямі, не будучи ним в усіх інших.

Так означені межі демократизму по розумінню Масарика. Що до його істоти, Масарик стоїть взагалі на становищі, що її вірним висловом є великі гасла волі, рівності та братерства. Перші два Масарик піддає критиці, остільки, що вказує на їх неабсолютне значіння. А ні рівність, а ні воля не можуть бути здійснені «абсолютно», «без решти». Їх значіння в тому, що вони вказують шлях для нескінченного удосконалення, для нескінченної боротьби з різного роду неволею та нерівністю, які повстають на ґрунті суспіль-

²¹ prius (лат.) — спочатку, раніше.

²² Demokratism nezná jen rovnos[t] politickou, nýbrž tež hospodářsko-socialní, mravní, náboženskou a duchovní vůbec (чеськ.) — Демократія не розуміється тільки як політична, а й економічно-соціальна, моральна, релігійна рівність та загалом духовна.

них відносин. Вони накладають обов'язок вести безупинно боротьбу за них; — дарма, що їх практичне здійснення може бути тільки релятивне. Найсильнішою нотою згучить у демократизмі Масарика гасло братерства. Не тільки сама його індивідуальність мислителя єсть для цього гасла особливо добрим та чутливим резонатором. Історичний ґрунт, на якому зродилася політична філософія Масарика, для цього, власне, гасла особливо сприятливий, бо-ж це й єсть та земля, що з неї вийшли колись «чеські брати». Таким чином демократизм отримав у Т.Г. Масарика власний, оригінальний характер, яким він відрізняється від пануючого «на заході» розуміння. Там головне, майже виключне зацікавлення викликали як раз два інші гасла, що їх виставила французська революція. Їм присвячена майже вся теоретична політична література, починаючи від Лока, Монтеск'є, Руссо, Маблі. Братерство згадується в цій літературі тільки виїмково і воно не викликає особливого зацікавлення. У Масарика братерство, навпаки — якраз саме істотне гасло демократизму. Для нього «humanita je jen jiné slovo pro Bratrství»²³. «Konec konců musí Kristovo: miluj bližního svého jako sebe samého, stati se socialním skutkem. A tím skutkem může být pouze obnovení našeho Bratrství — všesko ostatné je vyhýbání, vmluva a zastírání panovačnosti duchovní a světské. To pocitovali naši buditelé, zejména Palacký když všecko své úsili obrodní zakládali na humanitě»²⁴ ([«]Jan Hus[»]).

З становища етики демократія єсть протиставленням аристократії. Це протиставлення виявляється найвиразніше в тому, що визнається за головну, основну цінність. Аристократизм визнає за таку цінність «bojovost»²⁵, демократизм — працю. Бойовність, це цінність відносного примітивного періоду людської історії. «Človečenstvo všude na počátku svého vývoje vynikalo bojovností, teprve časem se mirnilo přechazeje od úsilné práce válečné a bojovné ku práci miru a pokoje»²⁶.

Сучасно живе ота цінність віджитої доби в аристократизмі, а виявляється політично в усіх формах імперіалізму. Навпаки, для демократизму праця єсть основною суспільною цінністю. Апотеозу праці, а власне, кожної пожиточної праці, передусім дрібної, буденної праці, присвячує Масарик чимало слів у своїх творах. Згідно з Гавлічком визнає Масарик працю за один з головних та найважливіших шляхів, якими мусить чеський нарід прямувати до свого визволення.

Проблема праці має для Масарика не тільки безпосереднє практичне, не тільки етичне значіння. Він зв'язує її з цілим філософським світоглядом. А власне: творча

²³ humanita je jen jiné slovo pro Bratrství (чеськ.) — людяність — це просто інше слово для Братства.

²⁴ Konec konců musí Kristovo: miluj bližního svého jako sebe samého, stati se socialním skutkem. A tím skutkem může být pouze obnovení našeho Bratrství — všesko ostatné je vyhýbání, vmluva a zastírání panovačnosti duchovní a světské. To pocitovali naši buditelé, zejména Palacký když všecko své úsili obrodní zakládali na humanitě (чеськ.) — Зрештою суспільною дійсністю мусить стати Христове: люби ближнього свого, як самого себе. І цією дійсністю може бути лише відновлення нашого Братства — все інше є уникненням, виправданням і прикриттям духовного та світського панування. Це відчували наші будителі, особливо Палацький, коли всі свої зусилля для відродження базували на людяності.

²⁵ bojovost (чеськ.) — войовничість.

²⁶ «Človečenstvo všude na počátku svého vývoje vynikalo bojovností, teprve časem se mirnilo přechazeje od úsilné práce válečné a bojovné ku práci miru a pokoje» (чеськ.) — Скрізь на початку свого розвитку людство вирізнялося войовничістю, лише з часом воно пом'якшилось, перейшовши від війни та важкої праці під час війни до мирної та спокійної праці.

праця тісно зв'язана з ідеєю детермінізму. Вона єсть запереченням віри в чудеса, в надприродні недетерміновані явища. Через те демократизм єсть рівночасно протиставленням теократії. Протиставлення демократизму та аристократизму єсть одночасно протиставленням науки позитивного знання та міфу. Так, філософ позитивист доходить до найглибшої, філософської основи свого демократизму. Згідно з ученням Comt'ea він бачить у боротьбі позитивного знання з панованням міфу самий істотний зміст як історії людства в цілому, так і історії поодиноких народів. (Див. «Konkrete logik»²⁷, «Naše doba»²⁸). Зі становища цього протиставлення та боротьби, Т.Г. Масарик пояснює в двотомовій праці становище б. Росії («Rusko a Evropa» I—II). В решті з того-ж самого становища, він переводить класифікацію держав, поділяючи їх на демократії та теократії («Nova Evropa»). Бо з становища демократизму зовсім послідовно «Znamená demokratismus vládu lidskou naproti teokracii»²⁹. Що для Масарика людське мишлення найважливіший рішачий чинник цілого суспільного життя та історії — це впливає неминує з цілого його світогляду. Тут треба підкреслити те значіння, яке дає він мишленню зокрема для демократії. Не має і бути не може демократії, де не має повної та дійсної волі мисли, вільного досліду, слова та дискусії. «Demokracie bez myšlení je nemožná. Demokracie vyžaduje myšlení všech». «Demokracie žádá, aby všichni myšlili a pozorovali, na myšlení a pozorování zakládá se demokratické Katoliko» («Rusko a Evropa» II)³⁰. Тому для демократії воля мисли необхідна та «основне» право, — але вона і обов'язок кожного. Без цього права та обов'язку демократію не можна мислити. Бо «jest demokratismus celý názor na svět, a musí se stát novým člověkem, kdo chce býti doopravdy demokratický»³¹.

VI.

Не можна, характеризуючи Масарика, як політика, не згадати про його погляди на проблему нації. Занадто великою та актуальною стала ця проблема, занадто глибоко витиснула вона тавро на історії нашої доби, щоб хто небудь з керуючих політиків міг обминати її, — а до того ще політик нації, що була поневоленою, та для якої на-стала година визволення. Та разом з цим ця проблема, порівнюючи не складна і проста, тому можна зазначити становище Масарика в національній справі тільки кількома рисами.

Теоретично, що-до питання про істоту нації, Масарик стоїть на становищі, що нація явище нової історичної доби. Її істота лежить у сфері почування та хотіння. Нація — «це не тільки почування — це ідея, це — усвідомлена любов, це — програма». Існування націй — це безперечний факт, якого не можна не бачити. При тому Масарик поділяє погляд Гердера, що це факт доданий, бо — це форма, в якій виявляє себе «люд-

²⁷ «Konkrete logik» (нім.) — «Конкретна логіка».

²⁸ «Naše doba» (чеськ.) — «Наша доба».

²⁹ Znamená demokratismus vládu lidskou naproti teokracii (чеськ.) — Демократія означає владу народу на противагу теократії.

³⁰ Demokracie bez myšlení je nemožná. Demokracie vyžaduje myšlení všech. Demokracie žádá, aby všichni myšlili a pozorovali, na myšlení a pozorování zakládá se demokratické Katoliko (чеськ.) — Демократія неможлива без мислення. Демократія вимагає від кожного мислення. Демократія вимагає, щоб усі мислили та спостерігали, на мисленні та спостереженні базується демократична спільність.

³¹ jest demokratismus celý názor na svět, a musí se stát novým člověkem, kdo chce býti doopravdy demokratický (чеськ.) — демократизм — це цілісний погляд на світ, і повинен стати новою людиною той, хто хоче бути справді демократичним.

ство». Через те «з визнання цінності людини, необхідно впливає визнання цінності нації». Таким чином з двох джерел пливе для політика необхідність програми в національній справі: політичний реалізм визначає її з огляду на фактичне існування націй та їх значіння, а гуманізм з огляду на їх цінність.

У практичній національній програмі Масарика треба найбільше підкреслити те, що її цілі та завдання наскрізь ідеалістично-позитивні. Масарик протестує енергійно проти висування на перший план негативних моментів, а власне протиставлення іншим націям та боротьби з ними. Так поборює він учення, згідно з яким «зміст» чеської історії мав би складатися з боротьби з німцями. Він акцентує в цій історії передусім позитивні, творчі її моменти, і в таких моментах бачить її найглибший та істотний «зміст». І таку саму, наскрізь «позитивну» програму він дає своєму народу на майбутнє. Майбутнє нації не в протиставленню себе іншим, не у відокремленню. Масарик каже: «шукати правди світових ідей, пережити цю правду, а в душі національного гуманітарного завдання, шляхом синтезу свого та чужого далі творити, щоб мати не тільки чеську філософію, але і людину наскрізь чеську а разом світову». Те, що сказано тут про філософію, відносить Масарик аналогічно до всіх ділянок життя.

Разом з цим позитивним відношенням до «чужих», Масарик високо цінить «національну індивідуальність». Він, згідно з Ренаном, Гердером, визнає, що кожна нація уявляє особливу індивідуальну цілість. Як відомо, проблема, в чому істота цієї індивідуальності, національного «характеру», які чинники впливають на цю індивідуальність, чи ця індивідуальність змінюється та під впливом чого, — усе це предмет доволі живої теоретичної дискусії. Масарик не розглядає цих теоретичних питань. Для нього кожна нація, дякуючи передусім своїй історії уявляє окрему, «культурну» передусім індивідуальність. Він констатує це, як даний нам історією факт, і приймає цей факт за основу своїх практичних домагань. Виходячи з нього, він вимагає: від нації, щоби вона хоч і критично ставилася до цієї своєї «індивідуальності» але зберігала її, та підходила до вирішування усіх питань, заховуючи власну індивідуальність; для націй, вимагає він повної волі берегти та розвивати свою індивідуальність. А тому що ця національна окремішність, виявляється не тільки на полі «культури» (у вузькому розумінні), але на всіх ділянках життя, то Масарик мусить вимагати для нації повної незалежності, яку може дати тільки політична самостійність. «*Naše obrození dovrší se teprve, když domůžeme se své správy v jisté formě politické samostatnosti, neboť nejsme a nebudeme cele svými, pokud nebudeme si sami pány a správci*»³².

Політична самостійність не остаточна мета, вона — тільки необхідний засіб, konieczna умова для досягнення вищої мети, «*Nebot o to běží, i politické samostatnosti využít k své samobytnosti a duchovní samostatnosti*»³³ («*Česká otázka*»). З такого ідеалістичного становища, визнає Масарик право усіх націй на повне самоозначення. У певних випадках може вже чесно переведена автономія забезпечити для національних

³² *Naše obrození dovrší se teprve, když domůžeme se své správy v jisté formě politické samostatnosti, neboť nejsme a nebudeme cele svými, pokud nebudeme si sami pány a správci* (чеськ.) — Наше відродження завершиться лише тоді, коли ми керуватимемо своїми справами в певній формі політичної самостійності, бо ми не є і не будемо цілком самостійними, якщо не будемо самі собі господарі та управлінці.

³³ *Nebot o to běží, i politické samostatnosti využít k své samobytnosti a duchovní samostatnosti* (чеськ.) — Тому що про те йдеться, політичну самостійність використати для своєї самостійності та духовної самостійності.

меншостей їх буття, — але вона «nestačí pro národní majority, resp. národy celé... a kteří se domahají uplne samostatnosti»³⁴. («Nova Evropa»).

VII.

Ідеалістичний, гуманітарний реалізм Масарика виявляється не тільки що-до цілей, які він ставить для політики. Цей реалізм диктує йому також вибір шляхів та засобів для досягнення обраних ним цілей; цей реалізм рішає питання про політичну тактику. Для прикладу, як рішає Масарик основні питання політичної тактики, вистарчить вказати на його відношення до питання революції та до питання історичної традиції.

Проблема принципової припустимости революції, була в різних сформульованнях, на протязі століть предметом гарячої дискусії. Про неї сперечались у часи пізнього середньовіччя «монархомани» та їх противники з становища теології юриспруденції. З становища «природного права» раціоналістично заступали можливість революції або поборювали її представники теорії суспільного договору на протязі XVII та XVIII ст. Вона була в різних формах та з різних становищ предметом дискусії на протязі XIX та XX ст. Для Масарика ця проблема як питання принципового характеру просто не існує. Масарик визнає принципово, без всяких застережень, безумовне «право на революцію». Він каже, що «pro každého myslícího člověka jest право na revoluci nesporným»³⁵ («Demokratism v politice»). Але це принципове визнання припустимости революції, не єсть вирішення проблеми революції взагалі — воно одбирає у неї тільки її принциповий характер. «Revoluce ne může být cílem jen prostředkem»³⁶ — і проблему революції треба розбирати лише як проблему засобу, шляхів та тактичної доцільности. З такого становища розглядає її Масарик. З такого становища він виступає проти «віри» в революцію, для якої революція — це «чудо», що може здійснити усе бажане, хоч би воно було й неможливим до здійснення. Він виступає виключно проти «чутьового» відношення до проблеми революції і — ще гостріше — проти роблення з революції «фаху», «ремесла», проти «кондот'єрства революції». Для нього революція оправдана та припустна тільки там, де вона доцільна та де не можна досягнути цілі іншим шляхом. «Revoluce může být jedním ze správných a nutných prostředků, a potu[d] je mravně oprávněná, může se stát mravní povinností»³⁷. Але як тактичний засіб, революція всетаки застається тільки виїмковим засобом. Вона несе в своїй істоті чи тягне за собою чимало зла, з яким не можна погодитися з становища демократії, реалізму та гуманізму. Перше за все — вона по своїй істоті, не демократична, а суто аристократична. Далі, вона все звязана з політичним романтизмом і сентименталізмом. Вона викликає нахил до фантастики, відтягає від реалістичного мишлення, від розуміння розвою та поступу, від «демократичного» розуміння ролі послідовної та витривалої праці. Тому для Масарика революція, — це «ultima ratio»³⁸, засіб надзвичайний та виїмковий. Він каже: «Jsem proti revolucionářství.

³⁴ nestačí pro národní majority, resp. národy celé... a kteří se domahají uplne samostatnosti (чеськ.) — недостатньо для національної більшості або цілої нації... і які вимагають повної самостійності.

³⁵ pro každého myslícího člověka jest право na revoluci nesporným (чеськ.) — для кожної мислячої людини право на революцію є незаперечним.

³⁶ Revoluce ne může být cílem jen prostředkem (чеськ.) — Революція не може бути метою, лише засобом.

³⁷ Revoluce může být jedním ze správných a nutných prostředků, a potu[d] je mravně oprávněná, může se stát mravní povinností (чеськ.) — Революція може бути одним із правильних і необхідних засобів, і доки є морально виправданою, може стати моральним обов'язком.

³⁸ ultima ratio (лат.) — остаточна думка.

Proto že věřim ve vývoj a pokrok. Revoluce je řezactví. Nejhučnejší pratišosáctví bývá často šosactvím. Starými prostředky nelze stvořit nové, a revoluce je prostředek velmi starý. Je aristokratickým sportem»³⁹. На полі такого відношення до революції, особливе значіння має факт, що як раз Масарик виголосив політичну революцію і став на її чолі. Сам він каже, що це рішення коштувало його чимало без-сонних ночей. У цьому ілюстрація для розуміння ним питань політичної тактики. У цих питаннях мусить автономно рішати розум. Коли розумові аргументи вкажуть на необхідність якогось шляху, треба на цей шлях іти без огляду на те, яке наше суб'єктивне до нього відношення.

Проблема історизму лежить у тій самій площині, що й проблема революції. В обох іде про те саме завдання, тільки, так би мовити, одного разу з додатним, другого — з від'ємним знаком. Революціонізм хоче змінити існуючий стан, «прискорити майбутнє», абсолютні прихильники історичного минулого, хочуть завернути сучасне в напрямку бувальщини. Масарик виступає проти виключного культу бувальщини в імені того політичного реалізму, з становища якого окреслює він своє становище в справі революції. Як скрізь, так і в питанні «історизму» не йшло про саме теоретичне тільки вивчення значіння історичної традиції. Увагу Масарика притягнув факт, що в мишленню, зокрема в політичному мишленні чехів, «історизм» займав занадто велике місце. Він знаходив шкідливу однобокість у ньому, що за національні визнавались властиво історичні дисципліни знання та що «майже тільки з них черпано головну силу для національної свідомості». («Pokroková politika»⁴⁰).

Проти такої виключної історичної орієнтації він каже: «Naš veliký úkol národní — to je moje realistické přesvědčení a [s]na[ž]en[í] — leží před námi; naše minulost slavná, naše minulost veliká je malá v poměru k tomu, kám nám ukazuje»⁴¹. («Jan Hus»). Він нагадує слова Гавлічка до Коляра, що йому дорожчий один живий та жвавий славянський хлопець, ніж усі разом відкопані та невідкопані славянські божки. Минуле не сміє відвертати нашої уваги від сучасного та майбутнього, не сміє робити нас нечутливими на дійсні, сучасні потреби та завдання. «Realism čelit má historismu, historismu upřilíšenému. Věci, ne historie, věci, ne vývoj, je realism, jak my rozumim, heslo»⁴² («Česká otázka»).

Як в питанні революції, так і в питанні історизму заступає таким чином Масарик самий той основний погляд: треба визволитися в політичному мисленні від усього, що перешкоджає тверезо і виключно «річево» оцінювати відносини та явища. Ані

³⁹ Jsem proti revolutonařství. Proto že věřim ve vývoj a pokrok. Revoluce je řezactví. Nejhučnejší pratišosáctví bývá často šosactvím. Starými prostředky nelze stvořit nové, a revoluce je prostředek velmi starý. Je aristokratickým sportem (чеськ.) — Я проти революційності. Тому що я вірю в розвиток і прогрес. Революція є різаниною. Найгучніше протиміщанство часто є міщанством. Старими засобами не можна створити нові, і революція є дуже старим засобом. Це аристократичний вид спорту.

⁴⁰ «Pokroková politika» (чеськ.) — «Прогресивна політика».

⁴¹ Naš veliký úkol národní — to je moje realistické přesvědčení a snažení — leží před námi; naše minulost slavná, naše minulost veliká je malá v poměru k tomu, kám nám ukazuje (чеськ.) — Наше велике національне завдання — це моє реалістичне переконання і прагнення — стоїть перед нами; наше славне минуле, наше велике минуле є невеликим відносно того, куди воно нам вказує.

⁴² Realism čelit má historismu, historismu upřilíšenému. Věci, ne historie, věci, ne vývoj, je realism, jak my rozumim, heslo (чеськ.) — Реалізм має протистояти історизму, надмірному історизму. Реальність, а не історія, дійсність, а не розвиток — гасло реалізму в нашому розумінні.

«революційність», ані «чуттєвий» консерватизм не можуть бути самі собою мірилом, критерієм для політичних рішень.

Як при ставленню політичних завдань, так і у виборі засобів треба керуватися виключно об'єктивним спостереженням явищ та робити висновки виключно тільки шляхом логічного, раціонального мишлення.

VIII.

Не зважаючи на те, що Масарик визнає за раціональним мишленням таку велику вагу, він не «раціоналіст» у прийнятому розумінню цього слова, хоч вага та цінність логічно правильного мислення в його очах дуже велика, але вона ще не все. По-за нею, і з не меншою рішучістю, визнає Масарик рішення моралі в політичному житті.

У діяльності Масарика проблема моралі займає дуже видатне місце. В його філософії та зокрема в його філософії релігії вона являється майже центральною проблемою. У межах нашої теми, треба зазначити тільки самий факт, що для Масарика зв'язок між політикою та мораллю є істотним, що по його переконанню, політик не може не цікавитися проблемами моралі, та виключити критерії етики з свого політичного світогляду. Вже в своїй історіософії, в пояснюванні чеської історії визнає Масарик за моральним, зокрема етичним моментом дуже велике значіння. Цим моментом пояснюється його відношення до чеської реформації, те велике значіння, яке він надає їй в минулому, та його наявне змагання зв'язати чеську сучасність та майбутність з традицією «Чеських Братів» та реформації взагалі. Чеське тристалитне лихоліття, було на його погляд наслідком морального упадку, карою, за зпроневірення ідеалам реформації. «Na Bílé Hoře dovažen byl náš úpadek mravní, nasledující hromadná protireformace byla trest za spronevěři na dile reformačním. Nepadli jsme pro své ideály reformní, ale padli jsme pro to, že jsme se jich ne drželi a jich se vzdávali»⁴³. («Jan Hus»).

І як моральний упадок у минулому спровомав політичну програму, а далі важку національну руйну, — так в майбутньому моральне піднесення стає необхідною умовою для повного та дійсного відродження й визволення. Тому кличе Масарик на кожному кроці до морального удосконалення. Не має майже проблеми, при обговоренні якої він не звертав би уваги на її моральний бік та не висував міркувань етичного порядку. На протязі цього докладу, в зв'язку з порушеними тут питаннями, гадаю, що досить виразно зарисовувався цей момент. Соціальне й національне питання, проблему революції та історизму, проблему демократії, гуманізму — усі їх вирішує Масарик, маючи на увазі постулати етики і відповідно до цього, те що йому наказує його етичне почуття.

Оце зв'язання політичного мислення та чинності з питаннями моралі для Т.Г. Масарика не випадкове. Воно не тільки наслідок його темпераменту та сильного, імпульсивного етичного відчуття. Воно впливає з передуманого теоретичного переконання, що «Všecko politické úsilí konec konců je apel na city sympatie a lidskostí». «Tedy: v politice (demokratické) žádáme nejen posuzování věčné, nýbrž i mravní. Možná a upozorňuji na to, že se proti tomu názoru bude polemizovati, že to jest moralizování, moral

⁴³ Na Bílé Hoře dovažen byl náš úpadek mravní, nasledující hromadná protireformace byla trest za spronevěři na dile reformačním. Nepadli jsme pro své ideály reformní, ale padli jsme pro to, že jsme se jich ne drželi a jich se vzdávali (чеськ.) — Наш моральний занепад був довершений на Білій Горі, а подальша масова контрреформація була покаранням за зрадництво у справі реформації. Ми занепали не через свої реформістські ідеали, але через те, що ми їх не дотримувалися та відмовилися від них.

kažení morálkažení — nic naplat, jinak než na morálních základech nelze politické snažení odůvodňovati»⁴⁴. («Demokratism v politice»). Так Масарик, противник лібералізму та утилітаризму Bentham'a⁴⁵ та Mill'я⁴⁶, стає в одній лінії з основоположником того ж лібералізму, з Montaignieu⁴⁷. І Montaignieu уважав «чесноту», «la vertu»⁴⁸ за істотну основу демократії («principe de la democratie»⁴⁹). Що до самого змісту моралі, маються помірні обома мислителями глибокі розходження, але, як один, так і другий, визнає істотне значіння морального чинника для політика, Montaignieu, вимагає «чесноти» з становища політичної доцільності. Для Масарика є обов'язком політика здійснювати постулати моралі. Montaignieu примушує мораль служити політиці, для Масарика мораль — суверен, якому політика повинна підпорядковуватись.

IX.

Збираючи разом зазначені тут риси політичного світогляду Т.Г. Масарика, ми маємо виразні контури його політичної особливості.

Політика в розумінні Т.Г. Масарика — це не тільки «техніка». Це творча, конструкційна діяльність, метою якої творити та перетворювати все суспільне, — в широкому розумінні, — життя людей. У зв'язку з таким власне своїм характером, політика мусить засновуватися на солідній підставі як позитивного знання, так і тієї праці мисли, що займається найглибшими та найзагальнішими питаннями буття. Своїм корінням політика мусить сягати до царини філософії. Хоч сам Масарик зве політику «практичною соціологією», в дійсності він розуміє її, як «практичну філософію». Це, в першу чергу характеризує його політику. Він політик-філософ, — при тому для нього філософія та політика уявляють собою нерозривну цілість. Для нього філософія не є справою, якою він цікавиться, як Марк Аврелій, по-за політикою, але вона — сама в собі — політика, основа її.

Тому, характеризувати Масарика, як політика, не можна інакше, як характеризувати передусім його філософію. «Реалізм», як політичний напрям, — це «основна» практично-філософська система Масарика. Ця система виразно ідеалістична. Проти неї можна сказати все те, з чим виступає проти філософського ідеалізму філософський мовізм. Зокрема, «матеріалістичне» розуміння історії, розходиться глибоко з основами ідеалістичного її розуміння, яке бачимо у Масарика. Розгляд цих розходжень лежить по-за межами нашої теми. За те треба хоч коротко зупинитися над становищем, яке займає ідеалізм Масарика серед інших ідеалістичних систем.

⁴⁴ Všecko politické úsili konec konců je apel na city sympatie a lidskosti. Tedy: v politice (demokratické) žádáme nejen posuzování věčné, nýbrž i mravní. Možná a upozorňuji na to, že se proti tomu názoru bude polemizovati, že to jest moralizování, morálkažení — nic naplat, jinak než na morálních základech nelze politické snažení odůvodňovati (чеськ.). — Будь-яка політична діяльність — це, зрештою, звернення до почуттів симпатії та людяності. Отже: в політиці (демократичній) вимагаємо не тільки предметного судження, а й морального. Можливо, і я звертаю увагу на те, що проти цієї думки будуть полемізувати, що це є моралізування, моралізаторство — нічим платити (це ні до чого? це не має значення?), інакше ніж на моральних засадах неможливо обґрунтовувати політичні зусилля.

⁴⁵ Bentham (англ.) — Джеремі Бентам (англ. Jeremy Bentham).

⁴⁶ Mill (англ.) — Джон Стюарт Мілл (англ. John Stuart Mill).

⁴⁷ Montaignieu (фр.) — очевидно, автор мав на увазі французького політичного мислителя Ш.-Л. де Монтеск'є (фр. Charles-Louis de Secondat, baron de La Brède et de Montesquieu).

⁴⁸ la vertu (фр.) — чеснота.

⁴⁹ principe de la democratie (фр.) — принцип демократії.

Як рішучий противник еклектизму, Масарик пережив внутрішнє те, що дала антична та нова європейська й американська філософія, і має власне своє становище в цих основних проблемах, якими ця філософія цікавилася. Зовсім природно деякі з мислителів мали на нього більший вплив, ніж другі. Свою теорію пізнання він засновує головню на Юмі та Кантові. Як соціолог, він виразно «позитивист» і в розумінні Конта.

Звідси пливе раціоналістичний характер його політики, її «реалізм». Але особливий, індивідуальний характер філософії Масарика не лежить в її звязку з цими мислителями, під впливом яких зостається, правда все сучасне мислення. Особливість цієї філософії в тому, що вона свідомо хоче служити «практичним» потребам і цілям та в тому, що вона в цілості надихана живим, етичним почуттям. «Правда», якої вона шукає, це не тільки правда в розумінню логічного бездоганного пізнання істини; вона повинна давати постійно практичні вказівки для життя і бути правдою в розумінню етики. Цей останній момент насуває нам порівняння філософії Масарика з тією групою мислителів, для яких, як для В. Соловйова «правда» має таке поширене значіння. Але поміж Масариком та російськими філософами глибока різниця як раз у розумінню етики та етичної правди. Масарик усією своєю істотою дуже далекий од мистицизму, яким пересякнута російська філософія згаданого типу. Він цілою душою противник мислення, що веде до пасивного терпіння, резиньцї⁵⁰, заперечення життя. Сам Масарик прекрасно окреслив у своїй праці про «Росію та Європу» ті глибокі та істотні різниці, що ділять його від світа мисли великих росіян. Навіть там, де здавалось би існує схожість поглядів, на ділі глибока прірва. П. Громадка вірно зауважив, напр., що така прірва виявляється якраз там, де Достоевський та Масарик ніби-то погоджуються один з одним. У критиці західної християнської церкви, звертається Достоевський якраз проти того, що Масарик уважає в римській церкві цінним, і навпаки.

Далеко ближчий Масарик до мислителів англо-саксонського світу. Його філософія релігії, його релігійність у розумінню душевного настрою, визнання етики за передову філософичну дисципліну вказує, яке споріднене його мислення з релігійним мисленням Англо-Саксів. В самий яскравий спосіб вказує на це відношення Масарика до чеської реформації, що була ідейно так звязана з англійським реформаторським рухом. Але також по-за межами релігії та етики, філософія Масарика своїм основним типом созвучна з англосаксонською. Так, наприклад, ми знаходимо в ній те саме принципове визнання реальних потреб життя за критерії «правдивої» філософії, на якому засновується «прагматична» філософія головними представниками якої суть американці I. Dewey⁵¹, W. James⁵² та англієць F.S. Schiller⁵³. Масарик не прагматик. Прагматизм готовий задовольнитися тим, що практично корисне, і зректися дальшого глибшого дослідження його правдивості. З таким становищем не погоджується Масарик. Для нього правда, вірніше дослідження її, має значіння абсолютного обовязку.

У можливому конфлікті поміж «правдою» та «пожитком», він дає абсолютну перевагу правді. Таке своє становище він висловлює словами Гуса: «od pravdy vzniká-li pohoršení, jistěti jest přestoupiti aby vzniklo pohoršení, než pravdu opustiti»⁵⁴. («Jan Hus»).

⁵⁰ Резиньцї — цілковита покірливість долі, смирення.

⁵¹ W. James (англ.) — Вільям Джеймс (англ. William James).

⁵² W. James (англ.) — Вільям Джеймс (англ. William James).

⁵³ F. S. Schiller (англ.) — Фердинанд Каннінг Скот Шиллер (англ. F. C. S. Schiller).

⁵⁴ od pravdy vzniká-li pohoršení, jistěti jest přestoupiti aby vzniklo pohoršení, než pravdu opustiti (чеськ.) — якщо правда викликає обурення, безпечніше переступити, щоб виникло обу-

В дійсності, він не припускає навіть можливості такого конфлікту. Він не вірить, що не-правда може дати правдивий, тривалий пожиток. Куплена не-правдою користь, це користь тільки хвилева, безконечно менша за шкоду, викликану образою правди. Таке становище він займає твердо як у теоретичних міркуваннях, так і в практичних своїх виступах. Його роля у відомій «рукописній справі» була подиктована цим власне принциповим становищем. Цією абсолютною повагою до правди, абсолютним невизнанням неприпустимості неправди, хоч би для високих та благородних цілей. Це відмежовує Масарика глибокою прірвою від прагматизму. Не зважаючи на це, єсть схожість між ними: схожість лежить у культурі практичних життєвих потреб, у погляді, що філософія обов'язана їм служити. Прагматизм парадоксальний вислів цього культу, який треба визнати характеристичним для англосаксонського мислення. Масарик один із чільних представників його на європейському континенті.

Масарик вказує на аналогію, що, по-за глибокими різницями, існує між Гусом та Коляром⁵⁵. Він вказує, між инш., на те, що, як Гус зв'язаний був ідейно з Віклемом, так Коляр був під впливом Гердера, та що обидва були університетськими учителями. Хочеться тут вказати на більшу аналогію духової постаті нинішнього юбілянта з великим чеським мучеником. Обидва вони діячі того самого старовинного пражського університету, обидва зв'язують з тим самим англосаксонським світом філософичне мислення свого народу, і в решті, в обох їх теоретичне вчення зв'язане тісно з могутнім визвольним політичним рухом.

Тільки їхня доля не однакова, бо неоднакові ті фази історії, в яких довелося жити і діяти кожному з них. За доби Гуса була «кругом неправда і неволя» і не було кому «одностайно, односердно стати за євангеліє правди» — і Гус оддав життя на вогнищу. Масарик — діяч доби, коли боротьба проти різних форм поневолення дійшла до стадії своїх перших перемог. Вже б'є година визволення, хоч поки що не на всіх полях суспільного життя і ще не для всіх народів. Вона пробилася для державного, для політичного визволення народу Гуса та Масарика, і захоплений тою перемогою Масарик міг сказати, що «переміг дух над матерією, право над насильством, правда над лукавством». Обидва вони, Гус та Масарик, передові діячі переломових діб в історії свого народу, передодня руїни та початку нової доби політичної самостійності.

На закінчення треба підкреслити ще один момент. Ідеалізм політичної філософії Масарика в нормальних умовах був-би не дозволив йому стати в практичній політиці тим великим провідником, яким він єсть зараз.

У нормальних умовах, Масарик остався б провідником малої частини суспільства, групи «ідеалістів», якої голос слабко лунав-би серед гомону боротьби класових та взагалі групових, ворожих між собою, інтересів. Але прийшли не нормальні, не буденні, а надзвичайні, виїмкові умови.

Світова війна поставила перед суспільством, до якого належить Масарик, питання «бути чи не бути» у такій формі, що треба було для його вирішення найти одно, спільне для всіх, усіх захоплююче гасло і поставити на чолі об'єднаної одним спільним зусиллям та хотінням нації провідника, до якого-б усі, весь активний загальний поставився-б з однаковим довір'ям. У такий момент як раз «ідеалізм» Масарика зробив його цим покликаним до проводу в національній революції практичним політичним

рення, ніж відмовитись від правди.

⁵⁵ Коляром — Ян Коллар (чеськ. Jan Kollár).

діячем. Поминаючи об'єктивні умови, необхідні для перемоги, якість особистої кваліфікації провідників дає запоруку в ній. Таку запоруку перемоги давала особа ідеаліста Масарика, що недавно ще знаходив так мало зрозуміння серед свого суспільства.

У цьому щастя Чесько-Словацького визвольного руху, що на чолі його станув у рішачий момент Т.Г. Масарик.

А для першого президента Чесько-Словацької республіки доля була ласкава тим, що дала йому жити як раз тоді, — коли його здібності та його ідеалізм були потрібні його народові, коли він міг стати для свого народу «*pater patriae*»⁵⁶.

ЦДАВО України. Ф. 4465. Оп. 1. Спр. 768. Арк. 1—18.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бочковський О.І. Т.Г. Масарик: Національна проблема та українське питання (Спроба характеристики та інтерпретації). Подебради: «Legiografie», 1930. 244 с.
2. Віднянський С.В. Заснування і діяльність Українського вільного університету — першої української високої школи за кордоном (1921—1945 рр.) // Український історичний журнал. 1993. № 11—12. С. 68—80; 1994. № 4. С. 41—54.
3. Діло. 1925. Ч. 64. 22 березня.
4. Древницький Ю. Володимир Старосольський: громадсько-політична та наукова діяльність (1878—1942). Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. 304 с.
5. Кравчук О.М. Погляди та діяльність Т.Г. Масарика в працях українських емігрантів 20—30 рр. XX ст. // Дриновський збірник. Софія-Харків: Вид-во БАН імені проф. Марина Дринова, 2017. Т. 10. С. 438—450.
6. Кравчук О.М. Постать Т.Г. Масарика у сприйнятті Я. Огородника // Рукописна та книжкова спадщина України. 2021. Вип. 27. С. 304—318. <https://doi.org/10.15407/rksu.27.304>
7. Огородник Т.М. Публікації Володимира Старосольського на сторінках щоденника «Діло» (20—30-ті рр. XX ст.) // Поліграфія і видавнича справа. 2020. Вип. 2. С. 226—234. <https://doi.org/10.32403/0554-4866-2020-2-80-226-234>
8. Павлічук М. Т.Г. Масарик в українським письменстві // Український тиждень. 1937. Ч. 31 (233). 27 вересня. С. 3.
9. Старосольський В. Тома Г. Масарик // Рідна школа. 1937. Ч. 21. С. 301—303. Ч. 22. С. 326—327.
10. Старосольський Володимир // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Париж-Нью-Йорк, 1976. Т. 8. С. 3032—3033.
11. Українське правниче товариство в Ч.С.Р. (17 березня 1923 — 17 березня 1928). Прага: Видання «Українського Правничого Товариства в Ч.С.Р.». 1928. 34 с.
12. Український вістник. Прага-Подебради. 1925. Травень.
13. ЦДАВО України. Ф. 3859. Оп. 1. Спр. 136.
14. Там само. Ф. 4465. Спр. 768.
15. Там само. Ф. 4465. Спр. 769.
16. Янишин Б.М. Старосольський Володимир // Енциклопедія історії України. Київ : Наук. думка, 2012. Т. 9. С. 826—827.
17. Starosolsky Volodymyr // Encyclopedia of Ukraine. Volume III. Ed. by D. Husar Struk. Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press, 1993. S. 45.

⁵⁶ *pater patriae* (лат.) — батько вітчизни.

18. Štofanič, Jakub. Masarykov kult na Slovensku? Vznik Československa a formovanie republikánskeho naratívu vo verejnom priestore // Kultúrne dejiny. 2020. Vol. 11. Supplement. S. 280—293.

Отримано 10 травня 2023 р.

REFERENCES

1. Bochkovskiy O.I. T.G. Masaryk: Natsionalna problema ta ukrainske pytannia (Sproba kharakterystyky ta interpretatsii) [T.G. Masaryk: The National Problem and the Ukrainian Question (An Attempt at Characterization and Interpretation)]. Poděbrady: "Legio-graphie", 1930. 244 p. [In Ukrainian].
2. Vidnianskyi S.V. Zasnuvannia i diialnist Ukrainskoho vilnoho universytetu — pershoi ukrainskoi vysokoi shkoly za kordonom (1921—1945 rr.) [The foundation and activity of the Ukrainian Free University — the first Ukrainian higher education institution abroad (1921—1945)]. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. 1993. Iss. 11—12, pp. 68—80; 1994. Iss. 4, pp. 41—54. [In Ukrainian].
3. *Dilo* [Case]. 1925. Iss. 64. March, 22. [In Ukrainian].
4. Drevnitskyi Yu. Volodymyr Starosolskyi: hromadsko-politychna ta naukova diialnist (1878—1942) [Volodymyr Starosolskyi: socio-political and scientific activity (1878—1942)]. Ternopil, 2012. 304 p. [In Ukrainian].
5. Kravchuk O.M. Pohliady ta diialnist T.G. Masaryka v pratsiakh ukrainskykh emigrantiv 20—30 rr. XX st. [Views and Activity of T.G. Masaryk in the Works of Ukrainian Emigrants in 20—30 of 20th century]. *Drynovskiy zbirnyk* [Drynov's collection]. Sofia-Kharkiv: Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Sciences, 2017. Vol. 10, pp. 438—450. [In Ukrainian].
6. Kravchuk O.M. Postat T.G. Masaryka u spryiniatti Ya. Ohorodnyka [Figure of Tomash Masaryk in perception of Yakiv Ohorodnyk]. *Rukopysna ta knyzhкова spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2021. Iss. 27, pp. 304—318. <https://doi.org/10.15407/rksu.27.304> [In Ukrainian].
7. Ohorodnyk T.M. Publikatsii Volodymyra Starosolskoho na storinkakh shchodennyka "Dilo" (20—30-ti rr. XX st.) [Works by Volodymyr Starosolskyi on the pages of Dilo daily newspaper in the 1920s—1930s of the 20th century]. *Polihrafiia i vydavnycha sprava* [Printing and Publishing]. 2020. Iss. 2, pp. 226—234. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32403/0554-4866-2020-2-80-226-234>
8. Pavlichuk M. T.G. Masaryk v ukrainskim pysmenstvi [T.G. Masaryk in Ukrainian literature]. *Ukrainskyi tyzhden* [Ukrainian week]. 1937. Iss. 31 (233). September, 27. P. 3. [In Ukrainian].
9. Starosolskyi V. Toma G. Masaryk [Toma G. Masaryk]. *Ridna shkola* [Native school]. 1937. Iss. 21, pp. 301—303; Iss. 22, pp. 326—327. [In Ukrainian].
10. Starosolskyi Volodymyr // Entsyklopediia ukrainoznavstva. Slovnkova chastyna [Encyclopedia of Ukrainian Studies. Dictionary part]. Paris-New York, 1976. Vol. 8. Pp. 3032—3033. [In Ukrainian].
11. Ukrainske pravnyche tovarystvo v Ch.S.R. (17 bereznia 1923 — 17 bereznia 1928) [Ukrainian Legal Society in the Czechoslovak Republic (March, 17, 1923 — March, 17, 1928)]. Prague, 1928. 34 p. [In Ukrainian].
12. *Ukrainskyi vistnyk* [Ukrainian herald]. Prague-Poděbrady. 1925. May. [In Ukrainian].
13. Fond 3859. Inventory 1. Unit 136. The Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.
14. Fond 4465. Inventory 1. Unit 768. The Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.

15. Fond 4465. Inventory 1. Unit 769. The Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.
16. Yanyshyn B.M. Starosolskyi Volodymyr // *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of the history of Ukraine]. Kyiv, 2012. Vol. 9, pp. 826—827. [In Ukrainian].
17. Starosolsky Volodymyr // *Encyclopedia of Ukraine*. Volume III. Ed. By D. Husar Struk. Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press, 1993. S. 45.
18. Štofanič J. Masarykov kult na Slovensku? Vznik Československa a formovanie republikánskeho naratívu vo verejnom priestore [Masaryk's Cult in Slovakia? The Creation of Czechoslovakia and Republican Narrative in Public Space]. *Kultúrne dejiny* [Cultural History]. 2020. Vol. 11. Supplement, pp. 280—293. [In Slovak].

Received on May 10, 2023

Oleksandr Kravchuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Vinnitsia, Ukraine)

E-mail: ol-kravchuk@i.ua

ORCID: 0000-0003-3504-5041

LITTLE-KNOWN ESSAY BY VOLODYMYR STAROSOLSKYI ON POLITICAL OUTLOOK OF TOMAŠ GARRIGUE MASARYK

The **purpose of the work** is to include in the scientific circulation the text of the little-known essay of the public and political figure Volodymyr Starosolskyi "Foundations of the Political Outlook of T.G. Masaryk" as a source for the study of the creative heritage of Ukrainian emigration in the Czechoslovak Republic. The research **methodology** is based on the basic research principles of historicism, scientificity, objectivity, general scientific methods (historical and logical) and special historical methods (narrative and problem-chronological). The **scientific novelty** lies in the fact that for the first time the little-known essay of Volodymyr Starosolskyi "Foundations of the Political Outlook of T.G. Masaryk", which is kept in the fond "Collection of documentary materials of Ukrainian emigre nationalist institutions, organizations and persons" of the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine in Kyiv, is being introduced into scientific circulation. The informational potential of the document is analyzed as one of the examples of the creative heritage of Ukrainian emigrant scientists in Czechoslovakia. The main aspects of Volodymyr Starosolskyi's analysis of the peculiarities of T.G. Masaryk's political views are highlighted — humanism, democracy, morality, attention to national, social, and religious issues. The essay by V. Starosolskyi remains important for the study of the political views of the President of the Czechoslovak Republic. **Conclusions.** In general, Volodymyr Starosolskyi's essay "Foundations of the Political Outlook of T.G. Masaryk" is one of the testimonies of the interest of Ukrainian emigrants in the figure of the first President of the Czechoslovak Republic. One of the motives for preparing the essay was a feeling of gratitude for the support of the refugees, but this did not particularly affect the desire to objectively show the role of this outstanding personality in the history of Czechoslovakia.

Key words: Tomaš Garrigue Masaryk, Volodymyr Starosolskyi, politics, Czechoslovak Republic, Ukrainian emigration.

<https://doi.org/10.15407/rksu.34.245>

УДК 271.222(477-25)-523.6:069.5-028.27]-044.83:002.1-049.24

Наталія Сенченко, кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник відділу історії
Києво-Печерської лаври та музейництва, Національний
заповідник «Києво-Печерська лавра (Київ, Україна)

E-mail: n_center@ukr.net

ORCID: 0000-0001-6058-7964

Оксана Сенченко, кандидат наук із соціальних комунікацій,
старший викладач кафедри зв'язків з громадськістю
і журналістики, Київський національний університет
культури і мистецтв (Київ, Україна)

E-mail: okline.www@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3587-394X

ЦИФРОВІ КОЛЕКЦІЇ ЯК СПОСІБ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

Мета роботи полягає в систематичному аналізі процесу формування цифрових колекцій електронної бібліотеки «Документальна пам'ять Києво-Печерської лаври» як ефективного способу збереження та доступу до документальної спадщини Києво-Печерської лаври. **Методологія.** У процесі дослідження використано соціокомунікативний, системний та аксіологічний загальнонаукові підходи, що дозволили проаналізувати та оцінити ціннісні аспекти та пріоритети у процесі оцифрування документальної спадщини Києво-Печерської лаври. Для виконання завдань дослідження застосовувалися наукові методи: джерелознавчого аналізу, моделювання, контент-аналізу, статистичного методу, аналізу, синтезу та узагальнення, що сприяли всебічному аналізуванню та науковому осмисленню теоретико-методичних та організаційних засад процесу оцифрування документальної спадщини монастиря. **Наукова новизна.** Наукова новизна дослідження полягає в систематизації процесу формування цифрових колекцій електронної

Цитування: Сенченко Н., Сенченко О. Цифрові колекції як спосіб збереження та використання документальної спадщини Києво-Печерської лаври. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 3 (34). С. 245—272. <https://doi.org/10.15407/rksu.34.245>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

бібліотеки «Документальна пам'ять Києво-Печерської лаври», уточненні концептуальних засад їхнього створення, визначенні основних характеристик майбутніх цифрових колекцій та прогнозуванні перспектив використання цифрового інформаційного ресурсу документального надбання Києво-Печерської лаври. **Висновки.** Реалізація проєкту зі створення цифрових колекцій документальної спадщини Києво-Печерської лаври забезпечить не лише збереженість та доступність цієї унікальної культурної спадщини, а й розширить можливості її дослідження, популяризації та інтеграції до міжнародного культурного простору. Забезпечення доступу до цифрових колекцій надає нові перспективи для підвищення якості освіти та науки, а також створює додаткові інструменти для ефективної соціально-комунікаційної взаємодії, що сприятиме активному використанню та популяризації культурної спадщини.

Ключові слова: цифрові колекції, документальна спадщина, проєкт «Документальна пам'ять Києво-Печерської лаври», освітньо-виховна діяльність.

Актуальність теми дослідження. Однією з важливих умов розвитку суспільства є забезпечення вільного доступу до цифрових інформаційних ресурсів як важливих складових наукового, культурного, освітньо-виховного інформаційного простору. Сучасні реалії вимагають врахування впливу нових факторів у сфері освіти та виховання. Провідним завданням сучасної науки є створення власної ефективної системи національної освіти та виховання, яка б повноцінно використовувала потенціал національної історико-культурної спадщини.

У нових реаліях ХХІ ст. відбувається переоцінка потенціалу документальної спадщини, а також активізація освітньо-виховної діяльності на основі національних духовних цінностей. Перехід від концепції «охоронної» діяльності до концепції активного використання документальної спадщини дозволить не лише зберегти її як вагомий нішу у структурі соціокультурного простору, а й розширити можливості її ефективного використання. У цьому контексті особлива роль відводиться електронним бібліотекам, які забезпечують збереження цифрових інформаційних ресурсів та надають необмежені можливості віддаленого доступу до них. Створення та використання цифрових ресурсів сприятимуть інтеграції їх до світового культурного простору, суттєво підвищать ефективність інформаційного забезпечення освітньо-виховної, наукової та культурної діяльності.

Нищівний характер військових конфліктів призводить до непоправних втрат культурного надбання. Особливо вразливою є документальна спадщина, вагомий частку якої вже втрачено з причин стихійних, природних, антропогенних факторів та військових дій. Значної шкоди завдають природні процеси старіння документів у результаті тривалого зберігання, що призводить до погіршення чи навіть унеможливлення їх подальшого використання.

Застосування хімічних речовин не запобігає руйнуванню, а лише уповільнює його. Для розв'язання зазначених проблем розроблена та реалізу-

ється низка проєктів з оцифровування документальних пам'яток та формування цифрових інформаційних ресурсів з метою збереження документальної спадщини. Так, у Національному заповіднику «Києво-Печерська лавра» розроблено проєкт із формування цифрових колекцій електронної бібліотеки документальної спадщини монастиря — «Документальна пам'ять Києво-Печерської лаври», спрямований на збереження, використання та популяризацію цієї важливої складової культурної спадщини.

Створення цифрового репозитарію культурної спадщини як цінного ресурсу соціально-економічного та культурного розвитку України — одне з актуальних завдань, що потребує негайного вирішення.

1 березня 2023 р. Міністерством культури та інформаційної політики (далі — МКІП) сформовано робочу групу з питань створення Національної електронної бібліотеки України (далі — НЕБУ). МКІП і Українська бібліотечна асоціація (далі — УБА) уклали меморандум про співпрацю. Відповідно до цього документа, УБА бере на себе загальне управління проєктом і координує його виконання. МКІП взаємодіє з органами державної влади та місцевого самоврядування, а також із закладами, установами та організаціями у сфері культури, науки та архівної справи, в яких знаходяться пам'ятки документальної спадщини України. Ця взаємодія є ключовою для успішної реалізації проєкту зі створення НЕБУ. Важливою функцією МКІП є координація розроблення проєктів документів, які регламентують діяльність НЕБУ, що включає визначення стандартів та правил, котрі забезпечують її належне функціонування та управління.

Українська бібліотечна асоціація виконуватиме функції загального управління проєктом та координації його реалізації. До її завдань належать також підготовка пропозицій до технічного завдання на розробку електронної системи та модернізація технічної інфраструктури, які є ключовими для успішної реалізації проєкту.

Створення НЕБУ сприятиме впровадженню централізованої системи довготривалого зберігання електронних документів, що значно підвищить їхню доступність для користувачів та сприятиме охороні об'єктів національного надбання. Очікується, що розробка НЕБУ уможливить підвищення ефективності діяльності установ, що зберігають об'єкти національного надбання. Уніфікований підхід слугуватиме прискоренню процесів оцифрування об'єктів документальної спадщини на основі визнаних міжнародних стандартів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми збереження оригіналів документів та забезпечення можливості доступу до їхнього змісту досліджувались як зарубіжними, так і вітчизняними науковцями. Особливо актуальними є питання збереження документальних артефактів, які знаходяться під загрозою зникнення. Зокрема, це стосується документальної спадщини Києво-Печерської лаври, розпорошеної по різних установах

пам'яті України. Документи можуть зникнути, проте їхні цифрові копії забезпечать збереження документної інформації. Процес формування цифрових копій документів передбачає їхнє вилучення з активного використання. Після цього документи піддаються ряду охоронних заходів та зберігаються у відповідних температурно-вологісних та санітарно-гігієнічних умовах [7].

Інший аспект переваг використання цифрових копій полягає в розширенні можливостей використання документальної спадщини [6, с. 63—72]. Є й суттєві проблеми, пов'язані зі створенням та використанням цифрових копій документів, серед яких варто зазначити швидке старіння форматів файлів та програмного забезпечення. Попри це, подекуди оцифрування залишається єдиним засобом збереження вмісту документів, особливо тих, що знаходяться під загрозою повної руйнації.

Формування цифрового контенту як одного з важливих напрямів сучасного соціокультурного розвитку досліджували О. Шевченко, В. Спрінсян [40].

Соціокомунікаційний простір культури як системи, що включає інфраструктурну, змістову та суб'єктну складові, висвітлено в науковому доробку В. Добровольської. Автор наголошує на важливому місці музейних, бібліотечних та архівних інституцій у інфраструктурній складовій [10, с. 58] та акцентує увагу на важливій ролі установ пам'яті в розвитку соціокомунікаційного простору культури. «Завдяки інформаційно-комунікативним технологіям відбувається становлення електронних бібліотек, оцифрування культурної спадщини та накопичення цифрового контенту, що є однією з основних тенденцій у культурі сучасності та об'єктивною умовою розвитку глобальної інформаційної цивілізації» [10, с. 239].

Особливості формування інтегрованих цифрових ресурсів документальної спадщини розглядалися в наукових розвідках В. Добровольської [9], Ю. Осієвської [29].

Основні технологічні аспекти процесів формування цифрових колекцій висвітлені в роботі І. Лобузін [23, с. 143—163]. Науковий доробок Н. Кобижча присвячений дослідженню проблем цифрової культури, що включає аналіз її феноменів та артефактів, а також вивчення трансформацій, що відбуваються у процесі поширення цифрових технологій [15]. Досвід створення цифрових ресурсів документальної культурної спадщини в наукових бібліотеках України проаналізовано в науковому доробку Л. Дубровіної, К. Лобузін, О. Онищенко, Г. Боряка [11].

У роботі С. Кучина обґрунтовується необхідність виховання поваги до національної культурної спадщини. З цієї метою автор пропонує інтенсифікувати співпрацю з освітніми установами, спрямовану на формування в молоді свідомого ставлення до культурної спадщини. Такий підхід дозволить створити певні механізми зацікавленості молодого покоління у збереженні та популяризації культурних цінностей, що є необхідним для зміцнення духовної та культурної самоідентифікації нації [19].

Проблеми розвитку наукової комунікації, забезпечення вільного доступу до цифрових ресурсів, підтримки іміджу науковців та освітніх установ у світовому науковому просторі постають перед бібліотеками та освітніми закладами. Сучасні реалії вимагають розширення власних цифрових послуг для забезпечення потреб освітньої, наукової та культурної діяльності [3].

Досвід з оцифрування документів наукових бібліотек закладів вищої освіти аналізували у своїх студіях О. Бабічева [2], Ю. Горбань [6, с. 63—72; 8], В. Іващенко, Р. Палійчук [13], Т. Павленко [30].

У науковому доробку Т. Колесникової проаналізовано нові комунікаційні моделі діяльності бібліотек закладів вищої освіти, адаптовані до вимог цифрового суспільства. «Бібліотеки вищої школи вступили до нової фази поступової трансформації в бібліотечно-інформаційні центри. Такі центри зазвичай об'єднують у собі функції та сервіси традиційної бібліотеки з наданням користувачам інформації на будь-яких носіях — від паперових до телекомунікаційних. Вони забезпечують університетській спільноті вільний доступ до глобальної мережі з метою отримання інформації для навчання та наукових досліджень» [18, с. 57—58].

Бібліотеки, архіви та музеї як соціокомунікаційні установи, що виконують якісно нові функції, пов'язані з розвитком інформаційного суспільства та цифрового простору, здійснюють перехід від зберігачів документів у власних фондах до виробників інформації та знань, забезпечуючи дистанційний і вільний доступ до освітньо-виховних, наукових та культурних ресурсів. Під час карантинних заходів у зв'язку з пандемією COVID-19 та воєнних дій було випробувано різноманітні технології для забезпечення неперервності освітнього процесу. Ці інновації включали використання відеоконференційних платформ для проведення дистанційних занять, створення електронних підручників та онлайн ресурсів, а також запровадження інтерактивних навчальних платформ зі спеціальними функціями для співпраці та взаємодії між студентами й викладачами. Ці заходи відкрили нові можливості для освіти навіть у складних умовах обмежень.

Дослідженню сучасних трансформацій у бібліотечних установах присвячено роботи К. Лобузіної [22], О. Мар'їної [26].

Ю. Половинчак у монографії «Сучасне інформаційно-комунікаційне середовище як простір трансформації української національної ідентичності» [31, с. 40—57] відзначає важливу роль бібліотек у збереженні та репрезентації традиційних документів через формування цифрових колекцій та електронних бібліотек, що набуває особливого значення в сучасних умовах, розширюючи можливості використання цифрових ресурсів у науковій, культурній, пам'яткоохоронній, освітньо-виховній діяльності тощо.

Формуванню цифрових колекцій передують значна підготовча робота з відбору об'єктів для оцифрування. Підтверджує цю думку дослідження

В. Houghton, в якому зауважується необхідність оцифрування першочергово найбільш цінних документів [48].

Свідченням складності та актуальності завдань, пов'язаних з визначенням критеріїв відбору об'єктів для оцифрування, є наявність значної кількості наукових праць з означеної проблематики. Варто згадати наукові розробки К. Лобузіної, О. Бодак [21], В. Добровольської, Ю. Калініної-Симончук [46]. Серед основних критеріїв учені називають: цінність, рідкісність та унікальність писемних пам'яток, якість матеріальної основи документа, рівень затребуваності користувачами, наявність цифрової копії та авторського права на документ тощо. Крім загальних критеріїв, для кожного проєкту визначаються й інші критерії відбору. Обранню критеріїв відбору документальних пам'яток для оцифрування як важливого етапу на шляху створення цифрових колекцій присвячено наукові праці Г. Ковальчук [16], М. Шевченко [38; 39, с. 123—139], І. Лобузіна [24, с. 85—102].

Унаслідок стрімкого розвитку цифрових технологій технологічні аспекти оцифрування набули нового наукового осмислення як в Україні, так і за кордоном. У даному контексті варто відзначити праці І. Лобузіна [23], С. Назаровець [28]. Ще однією важливою проблемою є співпраця різних установ з розробки та реалізації корпоративних проєктів з оцифрування документальної спадщини [20]. Кооперацію бібліотек у контексті збереження документальної спадщини вивчали О. Щербіна, О. Шевчук [42].

Сьогодні особливої актуальності набувають проблеми співпраці установ пам'яті з іншими соціальними інституціями та установами як особливого типу взаємодії з метою реалізації інформаційних, соціокультурних, освітніх потреб [4].

Активізації взаємодії бібліотек, архівів, музеїв з реалізації проєктів з оцифрування документальної спадщини та формування інформаційних ресурсів присвятив свою працю С. Шемаєв [41].

У дослідженнях Л. Приходько аналізується досвід країн Європейського Союзу з формування цифрових ресурсів документальної спадщини та висвітлюються програми й проєкти, спрямовані на координацію національних ініціатив з оцифрування культурної спадщини [33]. У дослідженні О. Рибачка аналізуються національні стратегії та ініціативи, спрямовані на оцифрування й розвиток культурної спадщини у країнах Європи, а також розкривається досвід Європейського Союзу зі створення інтегрованих ресурсів культурної спадщини [35, с. 96—198].

Формування позитивного іміджу країни значною мірою залежить від можливостей презентації здобутків власної культури. У цьому важливу роль мають відіграти процеси оцифрування документальної спадщини, створення цифрових колекцій, їхнє представлення в міжнародному культурному, науковому та освітньому просторі, участь у міжнародних цифрових проєктах [37].

Процес створення цифрових колекцій, які репрезентують документальну спадщину нашої країни, є важливим аспектом формування розвинутої та незалежної держави [36].

Для забезпечення максимального збереження документальної спадщини сьогодні активно використовують сучасне технічне і програмне забезпечення, а також технології аутсорсингу та краудсорсингу. Можливості аутсорсингу в контексті оцифрування та формування цифрових колекцій вивчала М. Шевченко [39, с. 139—148]. Краудсорсингу присвятили свої дослідження закордонні фахівці S. Severson, J. Sauvé [49], N. Zakaria, C. Abdullah [50]. Можливості краудфандингу висвітлює О. Майстренко [25].

Нові напрями досліджень з оцифрування документальної спадщини, формування цифрових колекцій та їхнє використання все більше привертають увагу науковців. Події в Україні, пов'язані з військовими діями, актуалізували проблеми оцифрування документальної спадщини Києво-Печерської лаври з метою її збереження та повноцінного використання. Документальна спадщина монастиря включає значну кількість документів, які потребують переведення в цифровий формат. Однак їх тотальне оцифрування неможливе, особливо за відсутності належного фінансового та технічного забезпечення. Оптимальним рішенням може бути реалізація проєктів з формування цифрових колекцій документів монастиря, починаючи від найбільш цінних та тих, що можуть зникнути, для забезпечення їхніх збереження та використання.

Мета дослідження: висвітлення процесу формування цифрових колекцій електронної бібліотеки «Документальна пам'ять Києво-Печерської лаври». Для досягнення мети передбачено виконання таких завдань: розглянути роль лаврської друкарні та архіву у формуванні та зберіганні документальної спадщини монастиря; дослідити науково-організаційні засади створення цифрових колекцій; висвітлити критерії відбору об'єктів документальної спадщини для оцифрування; розкрити зміст дефініції «цифрова колекція» як особливої форми систематизації та представлення інформації в контексті реалізації проєкту «Документальна пам'ять Києво-Печерської лаври»; висвітлити основні характеристики майбутніх цифрових колекцій електронної бібліотеки документальної спадщини монастиря; окреслити перспективи створення цифрових інформаційних ресурсів документальної спадщини Києво-Печерської лаври в контексті інтеграції до світового культурного простору.

Виклад основного матеріалу. Еволюція інформаційних технологій спричинила появу поняття «digital heritage» (цифрова або віртуальна спадщина). Інформаційні ресурси, що містять цифрові копії пам'яток культурної спадщини, покликані забезпечити функції її збереження, надаючи доступ до цифрових об'єктів та сприяючи популяризації культурної спадщини без кордонів і обмежень.

Значна кількість пам'яток документальної спадщини знаходиться під загрозою зникнення. Це викликано значною мірою недотриманням умов зберігання, недовговічністю матеріалів, частим використанням унікальних артефактів тощо.

Серед численних міжнародних ініціатив, спрямованих на збереження документальної спадщини, варто згадати «Хартію про збереження цифрової спадщини» (Charter on the Preservation of Digital Heritage), ухвалену 15 жовтня 2003 р. Генеральною конференцією ЮНЕСКО, та Декларацію «"Пам'ять світу" в цифрову епоху: оцифрування і збереження» (2012 р.), положення яких орієнтовані на створення цифрових копій архівних, музейних, бібліотечних фондів, накопичення досвіду формування національних цифрових ресурсів документальної спадщини. Завдяки їх практичній реалізації користувачі дістали можливість ознайомитися в режимі онлайн з цифровими копіями історичних документів.

У складі нормативно-правової бази розвитку науково-інформаційної сфери слід відзначити Закони України: «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про обов'язковий примірник документів», «Про Національну програму інформатизації». Останній нормативно-правовий акт визначає стратегію інформаційної підтримки соціально-економічної, науково-технічної діяльності в контексті загальнодержавного значення.

Концептуальним базисом визначення напрямів формування інформаційного суспільства став Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007—2015 роки». У цьому нормативно-правовому акті наголошено на необхідності створення «електронних інформаційних ресурсів в архівах, бібліотеках та музеях, науково-дослідних установах з визначенням вимоги щодо обов'язкового зберігання в єдиному електронному форматі результатів наукової діяльності» й забезпечення «вільного доступу до результатів наукових досліджень, створених за рахунок коштів Державного бюджету України».

Історію проблеми варто розпочати з 1992 р., коли було започатковано реалізацію міжнародної ініціативи — Програми ЮНЕСКО «Пам'ять світу» (Memory of the World Programme), мета якої — забезпечення визнання документальної спадщини світовою спільнотою, а також формування та ведення її реєстру. Місія програми «Пам'ять світу» полягає у сприянні збереженню світової документальної спадщини, загальному доступу до інформаційних ресурсів та поширенню обізнаності світової спільноти про існування та значення документальної спадщини. 15 жовтня 2003 р. Генеральною конференцією ЮНЕСКО ухвалено «Хартію про збереження цифрової спадщини» (Charter on the Preservation of Digital Heritage). На цьому ж форумі нормативно затверджено дефініцію «цифрова спадщина».

У вересні 2012 р. на конференції у Ванкувері (Британська Колумбія, Канада) прийнято Декларацію «"Пам'ять світу" в цифрову епоху: оцифру-

вання і збереження", в якій визначено такі завдання: забезпечення збереженості та доступності інформаційних ресурсів; розроблення «дорожньої карти» цифрових трансформацій; стандартизація цифрового зберігання; формування технологічної інфраструктури (програмного забезпечення, форматів файлів, носіїв інформації, інструментів і робочого процесу, платформ і мереж) тощо.

Положення Декларації спрямовані першочергово на цифрове копіювання архівних, музейних, бібліотечних фондів, формування національних цифрових ресурсів; забезпечення онлайн доступу до цифрових копій історичних документів [34]. Програма «Пам'ять світу» передбачає поповнення регіонального, національного та міжнародного реєстрів цифровими копіями об'єктів документальної спадщини.

Складовою програми ЮНЕСКО «Пам'ять світу» є проєкт програми «Пам'ять України», що розглядається як національний цифровий ресурс, покликаний репрезентувати минуле й сьогодення нашої країни, які зафіксовані в документах. Вхідження України до світового культурного простору вимагає якісно нового рівня інформаційного забезпечення галузі культури, формування інтегрованого й комплексного цифрового ресурсу культурної спадщини.

Складовою програми «Пам'ять України» є проєкт «Документальна пам'ять Києво-Печерської лаври», розроблений у Національному заповіднику «Києво-Печерська лавра». Проєкт спрямований на забезпечення збереження документальної спадщини Києво-Печерської лаври; віртуальну реконструкцію документального надбання монастиря; оцифрування документальних пам'яток; формування цифрових колекцій документальної спадщини; створення електронної бібліотеки; забезпечення доступу до цифрових інформаційних ресурсів; введення їх до наукового та культурного обігу; сприяння інтеграції цифрових ресурсів до світового культурного простору; популяризацію документальної спадщини Києво-Печерської лаври в Україні та за кордоном тощо.

Проєкт має на меті забезпечити максимальну повноту створених цифрових колекцій та високу якість цифрових копій документів; формування повноцінних описів та метаданих, а також забезпечення довгострокового зберігання та онлайн доступу. Крім того, будуть враховані та відображені всі специфічні особливості кожного документа для забезпечення повноцінного використання потенціалу цифрової продукції.

У «Рекомендації ЮНЕСКО 2015 р. щодо збереження документальної спадщини та доступу до неї, у тому числі в цифровій формі» висунуто пропозиції забезпечити постійний доступ до документальної спадщини. Завдяки програмі «Пам'ять світу» ЮНЕСКО об'єднує зацікавлені сторони з метою підвищення обізнаності світової спільноти з унікальними пам'ятками документальної спадщини.

Міжнародний реєстр, створений програмою «Пам'ять світу», є інструментом, що надає можливість ознайомитись як з окремими пам'ятками, так і з колекціями, що мають світове значення.

Установи пам'яті України зберігають у своїх колекціях пам'ятки, які можуть стати унікальним доповненням до міжнародного реєстру. ЮНЕСКО оголосила конкурс на наступний цикл номінацій (2023—2025 рр.) до Міжнародного реєстру «Пам'ять світу».

Міжнародний реєстр складається з документальної спадщини, яка відповідає критеріям, викладеним у Загальних рекомендаціях, серед яких головним критерієм є світове значення. Номінація окремих пам'яток чи колекцій до Міжнародного реєстру «Пам'ять світу» створить широкі можливості для підвищення обізнаності громадськості; стратегічні можливості, які впливають із права на використання логотипа ЮНЕСКО «Пам'ять світу»; посилить аргументи для спонсорства, грантів і фінансування проєктів зі збереження пам'яток; допоможе стати частиною глобальних зусиль щодо підвищення поінформованості та підтримки зазначених ініціатив.

Документальна спадщина України в Міжнародному реєстрі програми ЮНЕСКО «Пам'ять світу» представлена такими колекціями:

1) Зібранням фонографічних записів єврейського музичного фольклору (1912—1947) / Collection of Jewish Musical Folklore (1912—1947) (2005). За поданням Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, м. Київ;

2) Архівами Радзивіллів та Несвізьською бібліотечною колекцією / Radzwill's Archives and Niasvitzh (Nieśwież) Library Collection (2009). За поданням Центрального державного історичного архіву України, м. Київ. Представлена українська частка пам'ятки. Інші — в реєстрах Білорусі, Литви, Польщі, Російської Федерації та Фінляндії;

3) Колекцією документів, що стосуються аварії на Чорнобильській АЕС, включеною до реєстру рішенням Секретаріату ЮНЕСКО від 30 жовтня 2017 р.

У 2023 р. до Міжнародного реєстру «Пам'ять світу» внесено 64 нових об'єкти світової документальної спадщини. Серед них — архівні документи про Бабин Яр Державного архіву м. Києва. Офіційне вручення сертифікатів про включення документальної спадщини «Бабин Яр» до реєстру відбулося 7 вересня біля Символічної синагоги. Захід організували Державна архівна служба України та Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр».

Україна ініціює включення писанок та кобзарсько-лірницьких традицій до Списків нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО. Висунуті матеріали стануть предметом розгляду в 2024 р.

Документальна спадщина Києво-Печерської лаври безумовно має світове значення, однак до сьогодні жодної пам'ятки чи колекції монастиря не представлено в Міжнародному реєстрі «Пам'ять світу». Відтак міжнародна спільнота не має змоги ознайомитися та гідно їх оцінити. Включення до

Міжнародного реєстру «Пам'ять світу» має вагоме значення для досягнення ключової мети проекту — актуалізації потенціалу документальної спадщини Києво-Печерської лаври, використання її як вагомого ресурсу для міжкультурного діалогу, розвитку освіти та науки, сприяння соціальній згуртованості тощо. Розв'язати ці та інші питання можливо шляхом оцифрування документальної спадщини Києво-Печерської лаври та формування цифрових колекцій документів.

Історія Києво-Печерської лаври, що зафіксована в писемних пам'ятках, потребує ґрунтовного наукового дослідження та осмислення. Ще в XI ст. у лаврі започаткувалося літописання. Ігумена монастиря Іларіона († 1088) вважають першим літописцем на українських землях. У Печерській обителі здійснював духовні подвиги Нестор Літописець, зусиллями якого в 1113 р. завершено перший систематизований літопис нашої історії — «Повесть временных лет». Талановитим церковним письменником був ігумен і один із засновників монастиря прп. Феодосій, відомий своїми листами та посланнями. У першій половині XIII ст. печерськими насельниками Полікарпом, Нестором і Симоном було підготовлено перший систематизований збірник про духовні звершення та побут лаврських ченців, особливості лаврського будівництва в XI—XIII ст. та історію монастиря — «Патерик Печерський» (1661). Згідно з вимогами Студійського Статуту, кожен чернець повинен був читати книги, що знаходились у монастирській бібліотеці. Уже в той час Києво-Печерська лавра мала книгозбірню, яку згодом поповнили книги із власної бібліотеки князя Святослава Давидовича, відомого як Микола Святоша (1080—1143 рр.).

Пожежа, що сталася в лаврі в 1718 р., завдала значних збитків церковним цінностям, зокрема храмам, виробам з дорогоцінних металів і тканин. Була знищена лаврська бібліотека [14, с. 203]. Нова бібліотека, яка налічувала понад 30 тис. книг та близько 430 рукописів XIV—XIX ст., зберігалася до кінця XIX ст. на хорах Успенського собору Києво-Печерської лаври. У 1908 і 1912 рр. надруковано її каталог у двох томах. Сьогодні значна кількість писемних пам'яток цієї бібліотеки входить до складу фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Київський митрополит Флавіан (Городецький, † 1915) подарував Києво-Печерській лаврі свою бібліотеку, яка містила чимало рідкісних видань з літератури, музики, історії, педагогіки тощо. У 1910 р. у бібліотеці налічувалося понад 8000 назв і понад 15 000 томів книг, які митрополит Флавіан розпочав збирати ще за часів виконання обов'язків члена Пекінської духовної місії в Китаї (1873—1891 рр.). Бібліотека була забезпечена ґрунтовно розробленим довідково-бібліографічним апаратом. Її працівники щорічно готували і випускали каталог нових надходжень. Бібліотекою користувалися не лише ченці Києво-Печерської лаври, а й викладачі і студенти Київської духовної академії та інших навчальних закладів, учені, дослідники, у тому числі читачі з інших міст.

Упродовж трьохсот років відомим і головним церковно-просвітницьким центром на наших землях була друкарня Києво-Печерської лаври. Для її заснування в 1615 р. архімандрит Єлисей (Плетенецький) об'єднав навколо себе майстрів, що опанували друкарську справу. Перші сто років свого існування друкарня перебувала під керівництвом і опікою печерських архімандритів. З нею пов'язані життя та праця відомих громадських діячів, учених, художників-граверів, літераторів — Захарії Копистенського, Єлисея Плетенецького, Інокентія Гізеля, Памви Беринди, Петра Могили, Іова Борецького, Опанаса Кальнофойського та ін.

Серед перших видань до нашого часу збереглися «Часослов» (1616), «Мінея» святкова й загальна (1619), «Книга о вірі» Захарії Копистенського (1620), «Слів на латинів» Максима Грека (1620), «Служебник» (1620). Уперше церковнослов'янською мовою надруковано «Бесіди Іоанна Златоуста на 14 послань Св. Апостола Павла» (1623) та «Бесіди Іонна Златоуста на Діяння Св. Апостолів» (1624), «Псалтир» (1624), «Номоканон» (1620). Книги друкувалися польською, грецькою, латинською, церковнослов'янською та іншими мовами. Упродовж XVII—XVIII ст. лаврською друкарнею видавалися підручники, наукові посібники, книги релігійного змісту.

Новий період видавничої діяльності Києво-Печерської друкарні пов'язаний з іменем Петра Могили (1596—1647). У 1629 р. видано «Служебник», який власноруч редагував архімандрит. Видання лаврської друкарні — букварі, календарі, Акафісти, Служебники, Четї мінеї, Часослови, Євангелія, Тріоді, Псалтирі, Октоїхи — були оздоблені розкішними оправами і чудовими гравюрами. Варто згадати також «Тератургіму» (1638) Опанаса Кальнофойського, «Требник» (1645) Петра Могили, «Патерик Печерський» (1661), «Синопис» (1674) Інокентія Гізеля та ін. Лаврські видання вирізнялися серед інших використанням різноманітних шрифтів, двоколірним друком, вишуканістю зовнішнього оформлення, високим поліграфічним рівнем. Оригінальні кінцівки, заставки, ініціальні літери з рослинним і тваринним орнаментами надавали їм вишуканості й неповторності. Особливо слід відзначити такі видання, як «Анфологійон» (1619), «Тріодіон» (1631), «Євангеліє учительне» (1637), «Апостол» (1722), «Псалтир» (1728), «Часослов» (1751) тощо. До середини XVIII ст. лаврська друкарня не мала конкурентів. У ній творили відомі майстри граверної справи Л. Тарасевич, Г. Левицький, Д. Галяховський. У 1741—1742 рр. тут працював майбутній подвижник Паїсій (Величковський). У 1689—1705 рр. вийшов перший друкований звід «Житія» святих Православної церкви свт. Дмитра Ростовського (Туптало, † 1709). З 1786 р. по 1918 р. друкарня видавала навчальні посібники для Київської духовної академії, «Труди Киевской духовной академии», публікувала церковнослужбову та богословську літературу, житія, календарі, букварі, окремі граверні відбитки — ікони, види Києво-Печерської лаври та київських монастирів [43; 45].

Вагому і найбільш вразливу частину документальної спадщини Києво-Печерської лаври становлять унікальні документи лаврського архіву, чимала кількість яких безповоротно втрачена з різних причин, зокрема через недостатній контроль за зберіганням документів, відсутність пристосованих приміщень, пожежі в монастирі тощо. Значну кількість документів втрачено внаслідок їхнього вилучення для складання історичних описів та проведення наукових досліджень. У 1750 р. з Києво-Печерської лаври до Св. Синоду були відправлені всі стародруки польською і латинською мовами [44].

У 1781 р. частину документальної спадщини монастиря вилучено для написання історії монастирів. Після секуляризаційної реформи 1786 р. значну кількість документальних пам'яток було передано до Київської казенної палати.

За радянських часів значна частка документів лаврського архіву була втрачена внаслідок їхнього розпорошення по архівах, наукових закладах, музеях. Основна частина монастирського архіву (понад 30 тис. справ) знаходиться в ЦДІАК України у фонді 128 [1, с. 3], частково — у фондах 127, 51, 59, 130, 220 та ін. Вагома частка документальної спадщини монастиря зберігається у фондах Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», державних архівів м. Києва та Київської області, Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, в інших музеях та приватних колекціях.

Проект «Документальна пам'ять Києво-Печерської лаври» спрямований на:

- пошук, збирання та систематизацію документальної спадщини монастиря;
- реконструкцію архіву Києво-Печерської лаври;
- оцифрування документальної спадщини монастиря;
- формування цифрових колекцій документальної спадщини лаври;
- створення електронного каталогу та електронної бібліотеки «Документальна пам'ять Києво-Печерської лаври»;
- забезпечення доступу до цифрових інформаційних ресурсів;
- пошук історіографічних джерел з історії монастиря (історичних праць; монографічних досліджень; опублікованих джерельних матеріалів; літописів; легенд; переказів; науково-популярної літератури; матеріалів наукових конференцій; критико-бібліографічної літератури; публіцистичних видань), що відображають та узагальнюють певні історичні явища та періоди з історії монастиря тощо.

Комплексне дослідження документальної спадщини монастиря надасть можливість в усій повноті розкрити роль Києво-Печерської лаври як для України, так і в контексті розвитку світового культурного простору.

Окремим напрямом проекту є пошук джерел з історіографії дослідження документальної спадщини Києво-Печерської лаври. Це особливо

актуально з огляду на те, що значний пласт документального надбання монастиря втрачено, про що свідчать результати вивчення діловодних описів, зокрема фонду 127 ЦДІАК України, де зазначено утилізовані та вибулі документи (причини не вказано). У цьому контексті особливої актуальності набувають праці дослідників, які вивчали втрачені документи та відтворили їхній зміст. Варто згадати наукові розвідки П. Троцького, Ф. Титова, Д. Вишневецького, В. Шиденка, А. Гришина, П. Лебединцева, В. Мордвінцева та ін.

Під цифровою колекцією розуміється систематизована сукупність цифрових об'єктів, об'єднаних за певними критеріями (хронологією, змістовним наповненням, типами документів, загальною тематикою, видами джерел тощо), а також забезпечуються онлайн доступом. Поняття «цифрова колекція» сьогодні набуває нового змісту, що пов'язане з особливою формою систематизації та представлення інформації. Оцифрування — процес створення цифрових файлів шляхом конвертації аналогових матеріалів. Отримана цифрова копія, або цифровий аналог, класифікується як цифровий матеріал. Через відкритий доступ він стає об'єктом численних запитів, аналогічно до матеріалу, який існує тільки в цифровому форматі та не має аналогового еквівалента.

Реалізація проєкту «Документальна пам'ять Києво-Печерської лаври» буде здійснюватися згідно з етапами життєвого циклу цифрового контенту: планування; відбір ресурсів; оцифровування; створення колекції; формування метаданих; завантаження до інформаційної системи; опис колекцій; публікація для користувачів; пошук/використання.

На сьогодні реалізація проєкту «Документальна пам'ять Києво-Печерської лаври» знаходиться на етапі розробки концепцій цифрових колекцій, основними завданнями яких є, зокрема: чітке визначення теми або предмета колекції; накопичення тематичних інформаційних ресурсів; передбачення довгострокових заходів з їх підтримки та управління [22, с. 150]; забезпечення інформаційного пошуку; наявність куратора колекції; забезпечення доступності; керівництво колекцією впродовж усього життєвого циклу; наявність інструментів для визначення ступеня популярності ресурсу тощо. Здійснюються пошук та відбір документів з фондів 127, 128 Центрального державного історичного архіву України в м. Київ (далі — ЦДІАК України) та формування тематичних колекцій для оцифрування.

Унікальність фонду 128 обумовлена його специфікою, структурною побудовою, широкими хронологічними рамками (XVI—XX ст.) та обсягом документів, що містяться у 21-му описі, до яких увійшли 30 040 справ. Описи згруповано в 11 структурних частин, що розкривають різні аспекти історії та діяльності Києво-Печерської лаври: «Загальні справи», «Алфавіт послушницьких справ», «Банківські справи», «Благочинницькі справи», «Бухгалтерські справи», «Вотчинні справи», «Грамоти», «Друкарські справи», «Канцелярія Духовного собору», «Маловажні справи», «Чернецькі справи».

У процесі опрацювання фондів фахівці дійшли висновку про доцільність формування цифрових колекцій документальної спадщини за напрямками діяльності монастиря. Попередньо визначено такі колекції: 1) устрій та управління; 2) особовий склад лаври; 3) приписні монастирі; 4) монастирське господарство; 5) релігійна діяльність; 6) просвітницька діяльність; 7) видавнича діяльність; 8) доброчинність; 9) будівництво і ремонт; 10) монастирська медицина; 11) лаврський архів; 12) фінансова діяльність.

У ході роботи кількість колекцій, їхні назви та наповнення будуть коригуватися. Для архівних документів, відібраних для оцифрування та формування цифрових колекцій, будуть зазначатися такі позиції: джерело комплектування; номер фонду; назва фонду; номер опису; короткий зміст матеріалів з опису; кількість сторінок; за наявності у примітках зазначатимуться особливі характеристики документів. Для опублікованих матеріалів критерії відбору та відповідні позиції описів будуть іншими.

Успішна інтеграція цифрових колекцій до вже існуючої системи сервісів залежатиме від узгодження відповідних технологічних процесів: комплектування, під час якого проводитиметься відбір документів; сканування; розроблення структури колекцій та розподілу документів за відповідними розділами; забезпечення відповідного дизайнерського оформлення колекцій; каталогізації, під час якої формуватимуться метадані; публікації колекцій на порталі; забезпечення збереження; надання доступу до цифрового контенту тощо.

Мета і завдання колекцій, їх предмет або тематика, змістовний задум, передбачувана структура, принципи і критерії відбору матеріалів, стратегії формування метаданих, перспективи розвитку колекцій — усі ці аспекти визначаються та уточнюються на етапі планування цифрових колекцій.

Цінність об'єктів культурної спадщини визначається відповідно до «Порядку відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань до Державного реєстру національного культурного надбання» (2016), «Порядку занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання» (2002) та «Методики і критеріїв виявлення і включення унікальних документальних пам'яток Національного архівного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання» (1998). Серед важливих завдань підготовчого періоду реалізації проекту — вибір системи опису об'єктів колекцій, визначення стандартів метаданих та форматів зберігання, форм обліку та управління цифровими ресурсами. Створення електронної бібліотеки «Документальна пам'ять Києво-Печерської лаври» передбачає використання документів, що знаходяться в різних установах і мають різний ступінь збереженості, що спричинює необхідність чіткого визначення критеріїв відбору документів.

Відбір матеріалів для цифрових колекцій електронної бібліотеки «Документальна пам'ять Києво-Печерської лаври» буде здійснюватися за

низкою критеріїв, зокрема: історична цінність; унікальність; цілісність фізичного стану; відповідність змісту тематиці колекції; забезпечення цілісності даних та повноти розкриття предмета або теми колекції; а також документи незадовільного фізичного стану; документи обмеженої кількості та підвищеного попиту; документи, що перебувають під загрозою втрати інформації, тощо.

До бібліографічного запису включених до колекції документів буде вноситись інформація про належність документа до тієї або іншої колекції. «Можливість організації пошуку за метаданими колекції, а також пошуку документів у межах окремої колекції забезпечуватимуть бібліографічні записи на колекцію та зв'язки, встановлені між описами документів і колекцій» [36, с. 22]. Цифрові колекції ЕБ можуть існувати як самостійний інформаційний ресурс, що містить систематизовану інформацію щодо певної теми, особи, проблематики, географічного об'єкта, за жанровою або видовою приналежністю тощо. Як самостійний інформаційний ресурс колекція виступає новим об'єктом інформаційного пошуку, що висуває завдання розроблення пошукового інтерфейсу перед розробниками автоматизованих бібліотечних систем.

Алгоритм формування цифрових колекцій та створення електронної бібліотеки «Документальна пам'ять Києво-Печерської лаври» орієнтується на виконання таких завдань:

1) планування цифрових колекцій, що передбачає: визначення предмета або тематики концепції; визначення мети і завдань; розроблення технології формування і ведення цифрових колекцій; змістовний задум; концептуальне розроблення життєвого циклу; розроблення структури колекцій; стратегії формування метаданих; визначення принципів і критеріїв відбору матеріалів; прогнозування перспектив розвитку колекцій;

2) створення метаданих: визначення основних типів метаданих цифрових об'єктів, їх характеристик і стандартизації; розробка стратегії формування метаданих;

3) встановлення зв'язків між колекціями і документами, включеними до колекцій, авторитетні записи на назви цифрових колекцій;

4) індексування об'єктів, включених до цифрових колекцій; індексування та анутовання цифрових колекцій;

5) представлення колекцій на інтернетпорталі електронної бібліотеки;

6) організація пошукової системи;

7) реклама і просування цифрових колекцій [36, с. 22—23].

Аналіз описів фонду 128 ЦДІАК України дає підстави стверджувати наявність значної кількості пропущених і вибулих справ, літерних номерів, що ускладнює користування ними. Хронологія справ часто порушена, зокрема в описах чернецької структурної частини. Заголовки окремих справ потребують суттєвого редагування, оскільки інформація в них часто ви-

кладена нечітко. Організація архівного фонду, нумерація справ і сторінок неодноразово змінювались. Справи переміщувалися в різні структурні частини [1, с. 10—12].

Слід зазначити також наявність справ з порушеною структурною побудовою: зустрічаються окремі листи, що не стосуються заявленої тематики і потрапили до справ випадково. Під час підготовчої роботи ці листи не будуть включатися до колекцій документів для оцифрування, яким передбачається чітка, логічно вибудована архітектура, спрямована на максимально повне розкриття теми або предмета колекції. З вилучених листів передбачається сформувати «неатрибутований документний фонд» із зазначенням вихідних даних та змісту документів з метою їх подальшої обробки та встановлення джерел їхнього походження. Однак цей обсяг робіт можна буде виконати лише після реалізації головного завдання проекту — створення електронної бібліотеки «Документальна пам'ять Києво-Печерської лаври» та за наявності додаткового фінансування.

Необхідно звернути увагу ще на один важливий аспект: вплив антропогенних та природних факторів, агресивного навколишнього середовища призводить до руйнування архівних документів, частина яких перебуває під загрозою зникнення. Окрім того, в архівних установах знаходиться вагома частка документів з пошкодженнями різної етіології. Критичний стан архівосховищ, відсутність необхідних площ, обладнання, сучасних лабораторій та спеціалістів належної кваліфікації у сфері забезпечення збереженості фондів — усі ці фактори ставлять під загрозу існування значної частини безцінної документальної спадщини [27, с. 5].

Фонд 128 ЦДІАК містить документи, що різняться за видами та ступенем збереженості матеріальної основи. У процесі їхнього відбору та формування цифрових колекцій враховуватимуться індекси дефекту паперу та текстів, у яких відбулися фізико-хімічні зміни у складі матеріалу письма. Знебарвлення барвника являє собою фотохімічний процес, що відбувається під дією кисню (вицвітання). До документів зі згасаючим текстом застосовуватимуться спеціальні технології «відновлення» тексту. З документів, які за станом збереженості не придатні для оцифрування, формуватимуть окремий фонд з метою їх подальшої реставрації (за можливості) та підготовки до оцифрування.

Важливо відзначити й таку особливість фонду 128, як розпорошеність документів однієї тематики по різних структурних частинах.

Так, відомості про монастирську лікарню містяться в описах: 1, Банківські справи; 1, Благочинницькі справи; 1, Бухгалтерські справи; 2, Загальні справи; 2, Чернецькі справи; 3, Загальні справи.

Документи щодо розписів монастирських храмів містяться в описах: 1, Банківські справи; 1, Загальні справи (том 1); 1, Загальні справи (том 2); 2, Загальні справи; 3, Вотчинні справи.

Інформація щодо освітньої діяльності лаври міститься в описах: 1, Благочинницькі справи; 1, Друкарські справи; 1, Загальні справи (том 2); 2, Друкарські справи; 2, Загальні справи; 3, Друкарські справи; 3, Загальні справи.

Відомості про ремонтні роботи, що проводились у монастирі, відображені в описах: 1, Благочинницькі справи; 1, Бухгалтерські справи; 1, Вотчинні справи; 1, Друкарські справи; 1, Маловажні справи; 1, Загальні справи (том 1); 1, Загальні справи (том 2); 2, Друкарські справи; 2, Загальні справи; 3, Загальні справи.

Інформація щодо реставраційних робіт у монастирі наявна в описах: 1, Благочинницькі справи; 1, Бухгалтерські справи; 1, Вотчинні справи; 1, Загальні справи (том 1); 1, Загальні справи (том 2); 2, Загальні справи.

Відомості щодо діяльності Духовного собору Києво-Печерської лаври містяться в описах: 1, Бухгалтерські справи; 1, КДС; 1, Чернецькі справи; 1, Загальні справи (том 1); 1, Загальні справи (том 2); 2, Друкарські справи; 3, Друкарські справи; 3, Загальні справи.

Діяльність Синоду висвітлена в описах: 1, Банківські справи; 1, Бухгалтерські справи; 1, Вотчинні справи; 1, Грамоти; 1, Друкарські справи; 1, КДС; 1, Чернецькі справи; 1, Загальні справи (том 1); 1, Загальні справи (том 2); 3, Вотчинні справи; 3, Загальні справи.

Розпорошеність документів спричинює необхідність значної підготовчої роботи з відбору та систематизації матеріалів для включення до відповідної колекції. Визначення тематики та формування змісту майбутніх цифрових колекцій електронної бібліотеки «Документальна пам'ять Києво-Печерської лаври» — одне з найважливіх завдань підготовчого етапу реалізації проєкту з оцифрування документальної спадщини монастиря.

Цифрові колекції формуватимуться за тематичним принципом. Так, у колекції «Грамоти» будуть представлені: універсали гетьманів; грамоти архімандритів, митрополитів, єпископів про возведення в сан та призначення на посади; царські грамоти й укази на право володіння маєтками та надання ставропігії; грамоти про відкриття і будівництво церков та земельні володіння тощо.

До колекції «Видавнича діяльність» будуть включені: матеріали про організацію друкарського виробництва та діяльність палітурної майстерні; описи друкарні, її інвентаря та устаткування; справи про заходи з контролю Синодом лаврського книговидання та книгорозповсюдження; про друкування реєстрів, списків, каталогів видань; справи про випуск навчальної, богослужбової, проповідницької літератури тощо.

Реалізація проєкту зі створення електронної бібліотеки «Документальна пам'ять Києво-Печерської лаври» ґрунтуватиметься на принципі цілісності інформаційного ресурсу і значною мірою залежатиме від чітко визначених функцій, тематики, змісту, принципів формування і ведення цифрових колекцій, формування якісних анотацій та метаданих тощо.

Серед важливих завдань підготовчого періоду — виявлення вже існуючих цифрових копій документів для запобігання їхньому дублюванню. З цією метою буде започатковано реєстр оцифрованої документальної спадщини Києво-Печерської лаври. Це потребує додаткових витрат на уніфікацію бібліографічних описів, метаданих, дотримання вимог законодавства у сфері авторського права.

Проекти оцифрування створюють нові можливості для співпраці та партнерства з іншими установами пам'яті та комерційними організаціями. Вони можуть включати об'єднання ресурсів для створення нових віртуальних колекцій, обміну досвідом і/або обладнанням, співпрацю з розробниками і постачальниками програмного забезпечення.

Наукова новизна. Наукова новизна дослідження полягає в обґрунтуванні комплексного підходу до збирання, систематизації, оцифрування документальної спадщини Києво-Печерської лаври, формування цифрових колекцій та створення електронної бібліотеки «Документальна пам'ять Києво-Печерської лаври». Тематика цифрових колекцій охоплює широкий спектр діяльності лаври — від управління та господарювання до релігійної та просвітницької діяльності, що робить електронну бібліотеку монастиря вичерпною і репрезентативною та дозволить максимально розкрити роль Києво-Печерської лаври як культурного та релігійного центру.

У роботі акцентується увага на необхідності збереження та використання документальної спадщини Києво-Печерської лаври, а також включення унікальних пам'яток монастиря до Міжнародного реєстру «Пам'ять світу». Необхідність ознайомлення світової наукової спільноти з документальними пам'ятками Києво-Печерської лаври обумовлена їх важливим історичним, культурним і релігійним значенням. Лавра відіграє ключову роль у світовій історії православ'я та культури. Дослідження цих пам'яток дозволяє глибше зрозуміти культурний та релігійний контекст минулих епох і його вплив на формування сучасного світу.

Поеднання інноваційних методик з аналізом історичних даних є важливим у контексті розвитку сучасних методів збереження та доступу до документальної спадщини монастиря. Такий підхід дозволяє отримати більш глибоке та комплексне розуміння минулого, а також використовувати історичний досвід для розв'язання сучасних проблем та викликів.

Висновки. Реалізація проекту «Документальна пам'ять Києво-Печерської лаври» відкриє нові перспективи для забезпечення доступу до документальної спадщини монастиря. Створення цифрових колекцій розширить можливості для організації культурно-просвітницьких заходів. Цей інноваційний підхід дозволяє впроваджувати нові формати віртуальних та інтерактивних екскурсій, віртуальних виставок, що робить спадщину монастиря доступною та привабливою для широкої аудиторії незалежно від географічних або часових обмежень.

Використання освітньо-виховного потенціалу документальної спадщини Києво-Печерської лаври сприятиме не лише підвищенню якості освіти та науки, вирішенню проблем інформаційного забезпечення наукових, навчальних, виховних та освітніх процесів, а й допоможе духовному становленню особистості, утвердженню відчуття приналежності до багатовікової історії своєї країни.

Цифрові колекції стануть важливим джерелом для досліджень у галузі історії, релігієзнавства, культурології, архівознавства та інших галузей. Вони дозволять ученим ознайомитися з раніше недоступною документальною спадщиною, що сприятиме розширенню знань та активізації наукових досліджень. Використання інноваційних підходів до організації знаннєвих ресурсів відповідає сучасним стандартам управління інформацією. Цей проєкт відкриває нові можливості для вивчення й популяризації історичної спадщини Києво-Печерської лаври, а також створить основу для подальших наукових досліджень у цій галузі.

Реалізація проєкту зі створення цифрових колекцій документальної спадщини Києво-Печерської лаври надасть можливість створити дієву систему охорони документальної спадщини; забезпечить умови для створення єдиної бази даних писемних пам'яток, що зберігаються в різних установах пам'яті, які до сьогодні залишаються малодоступними для широкого загалу; надасть можливість активного залучення всього спектру культурного надбання монастиря для популяризації культурної спадщини Києво-Печерської лаври; створить нові умови для інтеграції національної культурної спадщини до світового культурного простору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архів Києво-Печерської лаври та заповідника. Вип. 1: ЦДІАК України. Ф. 128, Києво-Печерська лавра : Предметно-тематичний покажчик / упоряд. С.Р. Кагамлик. Київ, 2008. 360 с.
2. Бабічева О. «Електронний архів періодичних видань Karazin.Back2News»: перший досвід створення відкритих повнотекстових ресурсів у вітчизняних бібліотеках // Бібліотечний вісник. 2020. № 3. С. 14—17. <https://doi.org/10.15407/bv2020.03.014>
3. Вергунов В. Оцифрування бібліотечного фонду Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН України — пріоритетний напрям його збереження та репрезентації // Бібліотечний вісник. 2020. № 1. С. 9—13. <https://doi.org/10.15407/bv2020.01.009>
4. Воскобойнікова-Гузева О. Соціальне партнерство як чинник розвитку бібліотечно-інформаційної сфери України // Бібліотечний вісник. 2014. № 4. С. 3—7.
5. Ганський В.О., Андрійчик К.В. Інтеграційні дії та програми розвитку Європейського Союзу у сфері історико-культурної спадщини // Причорноморські економічні студії. 2018. Вип. 31. С. 6—12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bses_2018_31_3 (дата звернення: 15.01.2024).
6. Горбань Ю.І. Зберігання книжкових пам'яток як культурних цінностей у бібліотеках України. Київ : Ліра-К, 2018. 160 с.

7. Горбань Ю.І. Консервація документів у бібліотеках // Міжнародний вісник: Культурологія. Філологія. Музикознавство. 2015. Вип. 2. С. 37—41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mvkfm_2015_2_9 (дата звернення: 14.02.2024).
8. Горбань Ю.І. Оцифрування книжкових пам'яток наукової бібліотеки КНУКиМ як важливий аспект їх подальшого зберігання та презентації // Бібліотеки ВНЗ України у процесі імплементації Закону «Про вищу освіту» та інформатизації суспільства : матер. Всеукр. наук. конф., Івано-Франківськ, 16—19 черв. 2015 р. / Наук.-техн. 6-ка Івано-Франків. нац. техн. ун-ту нафти і газу. Івано-Франківськ, 2015. С. 55—58. URL: <http://elar.nung.edu.ua/handle/123456789/2278> (дата звернення: 21.02.2024).
9. Добровольська В.В. Електронна бібліотека «Україніка» — унікальний інтегрований ресурс цифрової документальної спадщини // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2020. № 1. С. 79—87. URL: <http://journals.urau.ua/bdi/article/view/205424> (дата звернення: 22.09.2023).
10. Добровольська В. Інформаційно-документаційне забезпечення розвитку соціокомунікаційного простору культури в Україні. Київ : НАКККиМ, 2020. 352 с.
11. Дубровіна Л.А., Лобузін К.В., Онищенко О.С., Борак Г.В. Цифрова гуманітаристика та бази даних документальної культурної спадщини в бібліотеках України // Рукописна та книжкова спадщина України. 2020. Вип. 25. С. 290—309. <https://doi.org/10.15407/rksu.25.290>
12. Захарова О. Класифікація метаданих великих даних // Проблеми програмування. 2019. № 4. С. 53—74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Progr_2019_4_6 (дата звернення: 11. 04. 2023).
13. Іващенко В., Палійчук Р. Зібрання рідкісних і цінних видань у фондах мережі освітянських бібліотек: результати дослідження // Вісник Книжкової палати. 2013. № 1. С. 24—27.
14. Кагамлик С. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII—XVIII ст.). Київ : Віпол, 2005. 551 с. С. 203.
15. Кобижча Н.І. Проблеми формування цифрової культури в Україні: теоретичні та практичні аспекти // Гілея: наук. вісник. 2020. № 1. С. 152—157.
16. Ковальчук Г. Експертиза книжкових пам'яток у бібліотеках: українознавчий аспект // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2012. Вип. 21. С. 403—416.
17. Ковальчук Г.І. Критерії відбору книжкових пам'яток для першочергового поцифрування // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2010. № 28. С. 141—148.
18. Колесникова Т.О. Комунікаційні моделі діяльності бібліотек ВНЗ в умовах інформатизації : дис. ... канд. наук із соц. комунікацій. Харків, 2012. 255 с.
19. Кучин С.П. Сучасні напрями державної культурної політики в Україні // Університетські наукові записки. 2017. № 2 (62). С. 175—180. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2017_2_19 (дата звернення: 06.12.2023).
20. Лобановська І. Корпоративні бібліотечні проекти як засіб формування інформаційних ресурсів // Бібліотечний форум: історія, теорія і практика. 2017. № 1 (7). С. 38—41.
21. Лобузін К.В., Бодак О.П. Створення страхового фонду цифрових копій унікальних документів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. 2012. Вип. 15. С. 246—256.

22. Лобузіна К.В. Технології організації знанневих ресурсів у бібліотечно-інформаційній діяльності. Київ : НБУВ, 2012. 249 с.
23. Лобузін І.В. Цифрові бібліотечні проекти: технологічні рішення та управління життєвим циклом колекцій. Київ : НБУВ, 2016. 216 с.
24. Лобузін І.В. Цифрові колекції наукової бібліотеки: організація інформаційних ресурсів та мережевої комунікації: дис. ... канд. наук із соціальних комунікацій. Київ, 2017. 258 с. С. 59—80.
25. Майстренко О.В. Краудсорсинг: сутність, види, принципи та інструменти застосування // Економіка і суспільство. 2017. Вип. 9. С. 507—511. URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/9_ukr/87.pdf (дата звернення: 28.03.2023).
26. Мар'їна О.Ю. Бібліотека в цифровому просторі. Харків: ХДАК, 2017. 326 с.
27. Методика оцінювання фізичного стану документів: метод. рекомендації / авт.-уклад. : А.А. Майстренко, Н.В. Мурашко, Н.М. Хримова. Київ, 2013. 68 с.
28. Назаровець С. 3D-принтер в академічній бібліотеці: з досвіду роботи Наукової бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська академія» // Вісник Книжкової палати. 2016. № 11. С. 12—13.
29. Осієвська Ю.С. Інтеграція культурної спадщини в сучасний соціокультурний простір Кіровоградщини: дис. ... доктор філософії. Київ, 2023. 228 с.
30. Павленко Т. Цифрова репрезентація книжкових пам'яток: підходи та шляхи реалізації // Бібліотечний форум: історія, теорія і практика. 2017. № 1. С. 11—13.
31. Половинчак Ю. Сучасне інформаційно-комунікаційне середовище як простір трансформації української національної ідентичності. Київ : НБУВ, 2017. 369 с.
32. Приходько Л.Ф. Збереження цифрової культурної спадщини — імператив ХХІ століття (за документами ЮНЕСКО і Європейського Союзу) // Архіви України. 2019. № 2 (319). С. 67—92. <https://doi.org/10.47315/archives2019.319.067>
33. Приходько Л. Культурна політика Комісії Європейського Союзу // Архіви України. 2020. № 3 (324). С. 7—31. <https://doi.org/10.47315/archives2020.324.007>
34. Рибачок О.М. Діяльність ЮНЕСКО в галузі розвитку міжнародних проектів цифрової документальної спадщини // Гілея: науковий вісник. 2017. Вип. 126. С. 136—141.
35. Рибачок О.М. Міжнародні інтегровані цифрові ресурси документальної культурної спадщини архівів, бібліотек, музеїв: етапи створення, стратегії розвитку (80-ті роки ХХ — 10-ті роки ХХІ ст) : дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2018. 242 с. С. 96—198.
36. Химинець В.В. Історико-культурна спадщина як чинник стимулювання економічного розвитку регіону // Регіональна економіка. 2020. № 3 (97). С. 57—64. <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2020-3-6>
37. Шевченко М.І. Культурна політика України в умовах євроінтеграції: дилеми та виклики // Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти. 2019. Вип. 3. С. 215—224. <https://doi.org/10.31866/2616-745x.3.2019.159124> с. 217
38. Шевченко М.О. Критерії відбору документів для оцифрування історико-культурної спадщини України // Вісник Харківської державної академії культури. Серія: Соціальні комунікації. 2019. Вип. 54. С. 73—81. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/haksk_2019_54_9 (дата звернення: 20.05.2023).
39. Шевченко М.О. Оцифровування фондів бібліотек України: дис. ... доктор філософії. Київ, 2022. 267 с.
40. Шевченко О.В., Спрясін В.Г. Електронні документи в складі цифрової спадщини сучасного суспільства // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2022. № 3. С. 49—55.

41. Шемаєв С.О. Взаємодія бібліотек, музеїв, архівів у комунікаційному просторі України : дис. ... канд. наук із соц. комунікацій. Харків, 2016. 220 с.
42. Щербіна О.С., Шевчук О.С. Кооперація бібліотек України в напрямі збереження національної документної спадщини // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2019. № 4. С. 32—38. <https://doi.org/10.32461/2409-9805.4.2019.189844>
43. ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 друк. Спр. 28. Арк 2.
44. ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 друк. Спр. 29. Арк 1—10.
45. ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 друк. Спр. 32. Арк 1—16.
46. Dobrovolska V.V., Kalinina-Symonchuk Yu.S. Criteria and priorities for selecting objects of historical and cultural documentary heritage for digitization // 225 Manuscript and Book Heritage of Ukraine. 2020. Iss. 25. P. 310—323. <https://doi.org/10.15407/rksu.25.310>
47. Han Y., Wan X. [Han Y., Wan X. Digitization of Text Documents Using PDF/A // Information technology and libraries. 2018. Vol. 37, No. 1. P. 52—64. <https://doi.org/10.6017/ital.v37i1.9878>
48. Houghton B. Preservation Challenges in the Digital Age // D-Lib Magazine. 2016. Vol. 22 (7/8). DOI: 10.1045/july2016-houghton <https://doi.org/10.1045/july2016-houghton>
49. Severson S., Sauvé J.-S. Crowding the Library: How and why Libraries are using Crowdsourcing to engage the Public // Partnership: The Canadian Journal of Library and Information Practice and Research. 2019. Vol. 14, No. 1. <https://doi.org/10.21083/partnership.v14i1.4632>
50. Zakaria N.A., Abdullah C.Z. H. Crowdsourcing and Library Performance in Digital Age // International Journal of Academic Research in Progressive Education and Development. 2018. Vol. 7, No. 3. P. 127—136. <http://dx.doi.org/10.6007/IJARPED/v7-i3/4353>

Отримано 23 лютого 2024 р.

REFERENCES

1. Arkhiv Kyievo-Pecherskoi lavry ta zapovidnyka. Vyp. 1: TsDIAK Ukrainy. F. 128, Kyievo-Pecherska Lavra: Predmetno-tematychnyi pokazhchyyk [Archive of the Kyiv-Pechersk Lavra and Reserve. Iss. 1: Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv. Fond 128, Kyiv-Pechersk Lavra: Subject-thematic index] / S.R. Kahamlyk (Comp.). Kyiv, 2008. 360 p. [In Ukrainian].
2. Babicheva O. "Elektronnyi arkhiv periodychnykh vydan Karazin.Back2News": pershyi dosvid stvorennia vidkrytykh povnotekstovykh resursiv u vitchyznianskykh bibliotekakh [«Electronic archive of periodicals Karazin.Back2News»: first experience of creating open full-text resources in domestic libraries]. *Bibliotechnyi visnyk* [Library Bulletin]. 2020. No. 3, pp. 14—17. <https://doi.org/10.15407/bv2020.03.014>. [In Ukrainian].
3. Verhunov V. Otsyruvannia bibliotechnoho fondu Natsionalnoi naukovoï silskohospodarskoi biblioteky NAAN Ukrainy — priorytetnyi napriam yoho zberezhennta ta reprezentatsii [Digitization of the library fond of the National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine — a priority direction for its preservation and representation]. *Bibliotechnyi visnyk* [Library Bulletin]. 2020. No. 1, pp. 9—13. <https://doi.org/10.15407/bv2020.01.009> [In Ukrainian].
4. Voskoboinikova-Huzieva O. Sotsialne partnerstvo yak chynnyk rozvytku bibliotechno-informatsiinoi sfery Ukrainy [Social partnership as a factor in the development of the library and information sphere of Ukraine]. *Bibliotechnyi visnyk* [Library Bulletin]. 2014. No. 4, pp. 3—7. [In Ukrainian].

5. Hanskyi V.O., Andriichuk K.V. Intehratsiini dii ta prohramy rozvytku Yevropeiskoho Soiuzu u sferi istoryko-kulturnoi spadshchyny [Integration actions and development programs of the European Union in the field of historical and cultural heritage]. *Prychornomorski ekonomichni studii* [Black Sea Economic Studies]. 2018. Iss. 31, pp. 6—12. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bses_2018_31_3 (accessed on January 15, 2024). [In Ukrainian].
6. Horban Yu.I. Zberihannia knyzhkovykh pamiatok yak kulturnykh tsinnosti u bibliotekakh Ukrainy [Preservation of book monuments as cultural values in the libraries of Ukraine]. Kyiv, 2018. 160 p. [In Ukrainian].
7. Horban Yu.I. Konservatsiia dokumentiv u bibliotekakh [Preservation of documents in libraries]. *Mizhnarodnyi visnyk: Kulturolohiia. Filolohiia. Muzykoznavstvo* [International Bulletin: Cultural Studies. Philology. Musicology]. 2015. Iss. 2, pp. 37—41. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mvkfm_2015_2_9 (accessed on February 14, 2024). [In Ukrainian].
8. Horban Yu.I. Otsyfruvannia knyzhkovykh pamiatok naukovoï biblioteky KNUKiM yak vazhlyvyi aspekt yikh podalshoho zberihannia ta prezentatsii [Digitization of book monuments of Kyiv National University of Culture and Arts scientific library as an important aspect of their further storage and presentation]. *Biblioteky VNZ Ukrainy u protsesi implementatsii Zakonu "Pro vyshchu osvitu" ta informatyzatsii suspilstva: mater. Vseukr. Nauk. konf., Ivano-Frankivsk, 16—19 cherv. 2015 r.* [Libraries of universities of Ukraine in the process of implementation of the Law "On Higher Education" and informatization of society. Materials of the All-Ukrainian scientific conference. Ivano-Frankivsk, June 16—19, 2015]. Ivano-Frankivsk, 2015. Pp. 55—58. Retrieved from: <http://elar.nung.edu.ua/handle/123456789/2278> (accessed on February 21, 2024). [In Ukrainian].
9. Dobrovol'ska V.V. Elektronna biblioteka «Ukrainika» — unikalnyi intehrovanyi resurs tsyfrovoy dokumentalnoi spadshchyny [«Ukrainika» electronic library — a unique integrated resource of digital documentary heritage]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia* [Library Science. Document Science. Informatics]. 2020. No. 1, pp. 79—87. Retrieved from: <http://journals.urau.ua/bdi/article/view/205424> (accessed on September 22, 2023). [In Ukrainian].
10. Dobrovol'ska V. Informatsiino-dokumentatsiine zabezpechennia rozvytku sotsiokomunikatsiinoho prostoru kultury v Ukraini [Information and documentation support for the development of the socio-communication space of culture in Ukraine]. Kyiv, 2020. 352 p. [In Ukrainian].
11. Dubrovina L.A., Lobuzina K.V., Onyshchenko O.S., Boriak H.V. Tsyfrova humanitarystyka ta bazy danykh dokumentalnoi kulturnoi spadshchyny v bibliotekakh Ukrainy [Digital humanitarianism and databases of documentary cultural heritage in libraries of Ukraine]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2020. Iss. 25, pp. 290—309. <https://doi.org/10.15407/rksu.25.290> [In Ukrainian].
12. Zakharova O. Klasyfikatsiia metadanykh velykykh danykh [Big data metadata classification]. *Problemy prohramuvannia* [Programming Problems]. 2019. No. 4, pp. 53—74. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Progr_2019_4_6 (accessed on April 11, 2023).
13. Ivashchenko V., Paliichuk R. Zibrannia ridkisnykh i tsinnykh vydan u fondakh merezhi osvitsianskykh bibliotek: rezultaty doslidzhennia [Collection of rare and valuable publications in the fonds of the network of educational libraries: research results]. *Visnyk Knyzhkovoï palaty* [Bulletin of the Book Chamber]. 2013. No. 1, pp. 24—27. [In Ukrainian].

14. Kahamyk S. Kyievo-Pecherska Lavra: svit pravoslavnoi dukhovnosti i kultury (XVII—XVIII st.) [Kyiv-Pechersk Lavra: the world of Orthodox spirituality and culture (17th — 18th centuries)]. Kyiv, 2005. 551 p. [In Ukrainian].
15. Kobyzhcha N.I. Problemy formuvannia tsyfrovoy kultury v Ukraini: teoretychni ta praktychni aspekty [Problems of digital culture formation in Ukraine: theoretical and practical aspects]. *Hileia: nauk. Visnyk* [Gilea: Scientific Bulletin]. 2020. No. 1, pp. 152—157. [In Ukrainian].
16. Kovalchuk H. Ekspertyza knyzhkovykh pamiatok u bibliotekakh: ukrainoznavchy aspekt [Examination of book monuments in libraries: Ukrainian studies aspect]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* [Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood]. 2012. Iss. 21, pp. 403—416. [In Ukrainian].
17. Kovalchuk H.I. Kryterii vidboru knyzhkovykh pamiatok dlia pershocherhovoho potsyfruvannia [Criteria for selecting book monuments for priority digitization]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho* [Scientific works of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. 2010. No. 28, pp. 141—148. [In Ukrainian].
18. Kolesnykova T.O. Komunikatsiini modeli diialnosti bibliotek VNZ v umovakh informatyzatsii [Communication models of university library activities in the conditions of informatization]. (Candidate's thesis). Kharkiv, 2012. 255 p. [In Ukrainian].
19. Kuchyn S.P. Suchasni napriamy derzhavnoi kulturnoi polityky v Ukraini [Modern directions of state cultural policy in Ukraine]. *Universytetski naukovy zapysky* [University Research Notes]. 2017. No. 2 (62), pp. 175—182. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2017_2_19 (accessed on December 06, 2023). [In Ukrainian].
20. Lobanovska I. Korporatyvni bibliotechni proekty yak zasib formuvannia informatsiinykh resursiv [Corporate library projects as a means of forming information resources]. *Bibliotechnyi forum: istoriia, teoriia i praktyka* [Library forum: history, theory and practice]. 2017. No. 1 (7), pp. 38—41. [In Ukrainian].
21. Lobuzina K.V., Bodak O.P. Stvorennia strakhovoho fondu tsyfrovvykh kopii unikalnykh dokumentiv Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho [Creation of an insurance fund for digital copies of unique documents of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2012. Iss. 15, pp. 246—256. [In Ukrainian].
22. Lobuzina K. Tekhnolohii orhanizatsii znannievykh resursiv u bibliotechno-informatsiinii diialnosti [Technologies for the organization of knowledge resources in library and information activities]. Kyiv, 2012. 249 p. [In Ukrainian].
23. Lobuzin I.V. Tsyfrovi bibliotechni proiekti: tekhnolohichni rishennia ta upravlinnia zhyttievym tsyklom kolektsii [Digital library projects: technological solutions and collection life cycle management]. Kyiv, 2016. 216 p. [In Ukrainian].
24. Lobuzin I.V. Tsyfrovi kolektsii naukovoï biblioteky: orhanizatsiia informatsiinykh resursiv ta merezhevoi komunikatsii [Digital collections of the scientific library: organization of information resources and network communication] (Candidate's thesis). Kyiv, 2017. 258 p. [In Ukrainian].
25. Maistrenko O.V. Kraudsorsynh: sutnist, vydy, pryntsypy ta instrumenty zastosuvannia [Crowdsourcing: essence, types, principles and application tools]. *Ekonomika i suspilstvo* [Economy and Society] 2017. Iss. 9, pp. 507—511. Retrieved from: https://economyand-society.in.ua/journals/9_ukr/87.pdf (accessed on March 28, 2023). [In Ukrainian].
26. Maryina O.Yu. Biblioteka v tsyfrovomu prostori [Library in digital space]. Kharkiv, 2017. 326 p. [In Ukrainian].

27. Metodyka otsiniuvannia fizychnoho stanu dokumentiv: metod. Rekomendatsii [Methodology for evaluating the physical condition of documents: methodical recommendations] / A.A. Maistrenko, N.V. Murashko, N.M. Khrystova (Auth.-Comps.). Kyiv, 2013. 68 p. [In Ukrainian].
28. Nazarovets S. 3D-prynter v akademichnii bibliotetsi: z dosvidu roboty Naukovoï biblioteky Natsionalnoho universytetu "Kyievo-Mohylianska akademiia" [3D printer in the academic library: from the experience of the Scientific Library of the National University Kyiv-Mohyla Academy]. *Visnyk Knyzhkovoï palaty* [Bulletin of the Book Chamber]. 2016. No. 11, pp. 12—13. [In Ukrainian].
29. Osiievska Yu.S. Intehratsiia kulturnoi spadshchyny v suchasnyi sotsiokulturnyi prostir Kirovohradshchyny [Integration of cultural heritage into the modern socio-cultural space of the Kirovohrad Region] (Extended abstract of Doctor's thesis). Kyiv, 2023. 228 p. [In Ukrainian].
30. Pavlenko T. Tsyfrova reprezentatsiia knyzhkovykh pamiatok: pidkhody ta shliakhy realizatsii [Digital representation of book monuments: approaches and ways of implementation]. *Biblioteknyi forum: istoriia, teoriia i praktyka* [Library forum: history, theory and practice]. 2017. No. 1, pp. 11—13. [In Ukrainian].
31. Polovynchak Yu. Suchasne informatsiino-komunikatsiine seredovyshche yak prostir transformatsii ukrainskoi natsionalnoi identychnosti [Modern information and communication environment as a space of transformation of Ukrainian national identity]. Kyiv, 2017. 369 p. [In Ukrainian].
32. Prykhodko L.F. Zberezhennia tsyfrovoy kulturnoi spadshchyny — imperatyv XXI stolittia (za dokumentamy YuNESKO i Yevropeiskoho Soiuzu) [Preservation of digital cultural heritage — an imperative of the 21st century (according to UNESCO and European Union documents)]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine]. 2019. No. 2 (319), pp. 67—92. <https://doi.org/10.47315/archives2019.319.067> [In Ukrainian].
33. Prykhodko L. Kulturna polityka Komisii Yevropeiskoho Soiuzu [Cultural policy of the Commission of the European Union]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine]. 2020. No. 3 (324), pp. 7—31. <https://doi.org/10.47315/archives2020.324.007> [In Ukrainian].
34. Rybachok O.M. Diialnist YuNESKO v haluzi rozvytku mizhnarodnykh proektiv tsyfrovoy dokumentalnoi spadshchyny [Activities of UNESCO in the field of development of international projects of digital documentary heritage]. *Hileia: naukovi visnyk* [Gilea: Scientific Bulletin]. 2017. Iss. 126, pp. 136—141. [In Ukrainian].
35. Rybachok O.M. Mizhnarodni intehrovani tsyfrovi resursy dokumentalnoi kulturnoi spadshchyny arkhiviv, bibliotek, muzeiv: etapy stvorennia, stratehii rozvytku (80-ti roky XX — 10-ti roky XXI st) [International integrated digital resources of documentary cultural heritage of archives, libraries, museums: stages of creation, development strategies (1980s — 10s of the 21st century)]. (Candidate's thesis). Kyiv, 2018. 242 p. [In Ukrainian].
36. Khymynets V.V. Istoryko-kulturna spadshchyna yak chynnyk stymuliuvannia ekonomichnoho rozvytku rehionu [Historical and cultural heritage as a factor of stimulating the economic development of the region]. *Rehionalna ekonomika* [Regional Economy]. 2020. No. 3 (97), pp. 57—64. <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2020-3-6> [In Ukrainian].
37. Shevchenko M.I. Kulturna polityka Ukrainy v umovakh yevrointehratsii: dylemy ta vyklyky [Cultural policy of Ukraine in the conditions of European integration: dilemmas and challenges]. *Mizhnarodni vidnosyny: teoretyko-praktychni aspekty* [International Relations: Theoretical and Practical Aspects]. 2019. Iss. 3, pp. 215—224. <https://doi.org/10.31866/2616-745x.3.2019.159124s.217> [In Ukrainian].

38. Shevchenko M.O. Kryterii vidboru dokumentiv dlia otsyfruvannya istoryko-kulturnoi spadshchyny Ukrainy [Criteria for the selection of documents for the digitization of the historical and cultural heritage of Ukraine]. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii kultury. Seriya : Sotsialni komunikatsii* [Bulletin of the Kharkiv State Academy of Culture. Series: Social Communications]. 2019. Iss. 54, pp. 73—81. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/haksk_2019_54_9 (accessed on May 20, 2023). [In Ukrainian].
39. Shevchenko M.O. Otsyfovuvannya fondiv bibliotek Ukrainy [Digitization of library fonds of Ukraine]. (Extended abstract of Doctor's thesis). Kyiv, 2022. 267 p. [In Ukrainian].
40. Shevchenko O.V., Spriasin V.H. Elektronni dokumenty v skladi tsyfrovoi spadshchyny suchasnoho suspilstva [Electronic documents as part of the digital heritage of modern society]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia* [Library Science. Documentary Science. Informatology]. 2022. No. 3, pp. 49—55. [In Ukrainian].
41. Shemaiev S.O. Vzaiemodiia bibliotek, muzeiv, arkhiviv u komunikatsiinomu prostori Ukrainy [Interaction of libraries, museums, archives in the communication space of Ukraine] (Candidate's thesis). Kharkiv, 2016. 220 p. [In Ukrainian].
42. Shcherbina O.S., Shevchuk O.S. Kooperatsiia bibliotek Ukrainy v napriami zberezhenia natsionalnoi dokumentnoi spadshchyny [Cooperation of libraries of Ukraine in the direction of preservation of the national documentary heritage]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia* [Library Science. Documentary Science. Informatology]. 2019. No. 4, pp. 32—38. <https://doi.org/10.32461/2409-9805.4.2019.189844> [In Ukrainian].
43. Fond 128. Inventory 1 printing works. Unit 28. Fols. 2. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.
44. Fond 128. Inventory 1 printing works. Unit 29. Fols. 1—10. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.
45. Fond 128. Inventory 1 printing works. Unit 32. Fols. 1—16. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.
46. Dobrovolska V.V., Kalinina-Symonchuk Yu.S. Criteria and priorities for selecting objects of historical and cultural documentary heritage for digitization // Manuscript and Book Heritage of Ukraine. 2020. Iss. 25. Pp. 310—323. <https://doi.org/10.15407/rksu.25.310>
47. Han Y., Wan X. [Han Y., Wan X. Digitization of Text Documents Using PDF/A // Information technology and libraries. 2018. Vol. 37, No. 1. Pp. 52—64. <https://doi.org/10.6017/ital.v37i1.9878>
48. Houghton B. Preservation Challenges in the Digital Age // D-Lib Magazine. 2016. Vol. 22 (7/8). <https://doi.org/10.1045/july2016-houghton>
49. Severson S., Sauvé J.-S. Crowding the Library: How and why Libraries are using Crowdsourcing to engage the Public // Partnership: The Canadian Journal of Library and Information Practice and Research. 2019. Vol. 14, No. 1. <https://doi.org/10.21083/partnership.v14i1.4632>
50. Zakaria N.A., Abdullah C.Z. H. Crowdsourcing and Library Performance in Digital Age // International Journal of Academic Research in Progressive Education and Development. 2018. Vol. 7, No. 3. Pp. 127—136. <http://dx.doi.org/10.6007/IJARPED/v7-i3/4353>

Received on February 23, 2024

Natalia Senchenko

National Reserve "Kyiv-Pechersk Lavra" (Kyiv, Ukraine)

E-mail: n_center@ukr.net

ORCID: 0000-0001-6058-7964

Oksana Senchenko

Kyiv National University of Culture and Arts (Kyiv, Ukraine)

E-mail: okline.www@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3587-394X

DIGITAL COLLECTIONS AS WAY OF PRESERVING AND USING DOCUMENTARY HERITAGE OF KYIV-PECHERSK LAVRA

The goal of the research is to systematically analyze the process of forming digital collections for the electronic library "Documentary Memory of the Kyiv-Pechersk Lavra" as an effective means of preserving and accessing the documentary heritage of the Kyiv-Pechersk Lavra. **Methodology.** The study used socio-communicative, systemic, and axiological general scientific approaches that allowed to analyze and evaluate the value aspects and priorities in the process of digitizing the documentary heritage of the Kyiv-Pechersk Lavra. To accomplish the research objectives, the following scientific methods were used: source analysis, modeling, content analysis, statistical method, analysis, synthesis and generalization, which contributed to a comprehensive analysis and scientific understanding of the theoretical, methodological, and organizational foundations of the process of digitizing the monastery's documentary heritage. **Scientific novelty.** The scientific novelty of this study is to systematize the process of forming digital collections of the electronic library "Documentary Memory of the Kyiv-Pechersk Lavra", to clarify the conceptual foundations of their creation, to determine the main characteristics of future digital collections, and to predict the prospects for using the digital information resource of the documentary heritage of the Kyiv-Pechersk Lavra. **Conclusions.** The implementation of the project to create digital collections of the documentary heritage of the Kyiv-Pechersk Lavra will not only ensure the preservation and accessibility of this unique cultural heritage, but will also provide unique opportunities for its effective promotion and integration into the international cultural space. Providing access to digital collections provides new perspectives for improving the quality of education and science, as well as creates additional tools for effective social and communication interaction, which promotes the active use and popularization of cultural heritage.

Key words: digital collections, documentary heritage, project "Documentary Memory of the Kyiv-Pechersk Lavra", educational activities.